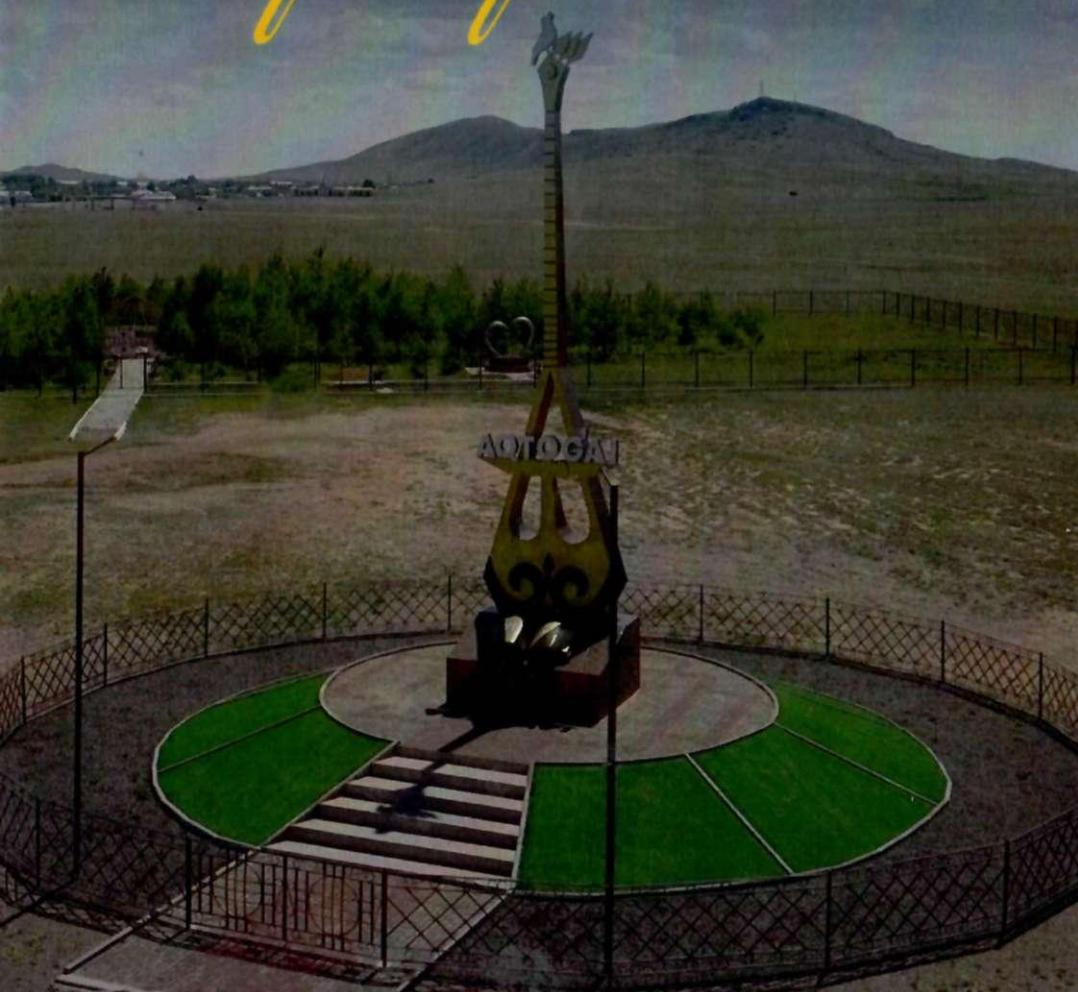

ТҮНГҮШБАЙ МҰҚАН

Пынысыз
әңшірим

Тұңғышбай Мұқан

ТЫНЫМСЫЗ ҒУМЫРЫМ

**ӘОЖ
КБЖ47.8(9)
М 25**

*Ата-бабасының тек, тамырын зерделесу
үрпағының тарихи танымын қалыптастыруға көрек.*

**Тұңғышбай Мұқан
Тынымсыз Гұмырым**

Өмірі мен енбек жолы, тарихи-тапсындық деректер

Қамшының сабындағы ғұмыр қысқа, уақыт шапшаң, тезім тапшы, көңіл жүйрік. Өмірдегі озімің әрбір сәтті қадамымды, бақытты жапуямды, мөуелі әuletімді бағалаумен қатар, Торғай екеніміздің ет қатарлы, бірсыздырғы баянды өмір сүруіміне онегссімен, ақыл, өсиетімен, тілекшілдігімен комектескен жерлестерімізben, кіндік қанымыз Арқа өніріндегі бірге тамған, бал дәуреніміз Ақтоғайда бірге өткен, ат жалпы Тоқырауында бірге тартып мінген, есімдері мен бейнеслері коңіліміздің терең төрінде сақталған көзкөргендерімізben мақтапамыз. Олар жайлы тебіреніспен еске аламыз.

**М 503420902
00(08)-14**

ББК 47.8(9)

ISBN 965-47-0880-9

Мұқан Т. 2021

I. KIPICPE

*Арманда кеткен анам Рақымбекқызы Бикеннің рухына
арнаймын.*

2. Отбасылық өмірбаян

Мұқан Тұңғышбай Өміртайұлы 1946 жылы Калинин ұжымшары, Кенелі бөлімшесінде (Нүркен округі) дүниеге келген. 1962-1964 жж. «Калинин» ұжымшарында шопанның көмекшісі. 1964-1965 жж. Қарағанды педагогикалық институтының студенті. 1965-1969 жж. Калинин сөзжылдық мектебінде мұғалім. 1969-1970 жж. аудандық пионер үйінің директоры. 1970-1971 жж. аудандық комсомол комитетінің бөлім менгерушісі. 1971 жылы КарПИ-ді сырттай оқып бітірген. 1971-1977 жж. халық театрының режиссеры. 1977-1984 жж. аудандық мәдениет бөлімінің бастығы. 1984-1985 жж. аудандық тұтыну қоғамының жүргізушісі. 1985-1987 жж. аудандық киноторабының директоры. 1987-1989 жж. Ақтогай ауылдық кенесінің тәрағасы. 1989-1992 жж. аудандық киноторабының директоры. 1992-1994 жж. аудан әкімінің орынбасары. 1994-2008 жж. №14 кәсіптік-техникалық училище директоры. 2008-2015 жж. аудандық музей директоры. Аудан өнерінің қалыптасуына үлесін қосқан. Бұлкілодактық және Республикалық байқаулардың лауреаты. «Құрмет белгісі» орденімен, «Ы.Алтынсарин» төсбелгісімен, ҚР Президентінің Құрмет грамотасымен, б дүркін «Алғыс хаттарымен», «ҚР Білім Министрінің Құрмет грамотасымен», «ҚР Мәдениет Министрінің дипломымен», «БЛЖО Орталық Комитетінің Құрмет грамотасымен», БХШЖ көрмесінің «Қола» медалімен, «Қазақстан Конституциясына 10 жыл», «Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне 20, 25 жыл», «1916 жылғы

Ұлт-азаттық көтерілісінің 100 жылдығы күрметіне», Алаш қозғалысының 100 жылдығына, Алашорда үкіметінің құрылғанына 100 жыл толуына арналған «Алаш» естелік медальдарымен, «Кәсіптік- техникалық білімге 75 жыл» төсбелгісімен, «Қазақстан Мәслихатына 20 жыл» мерекелік медалімен, ҚР Мәдениет комитетінің Құрмет грамотасымен, Қарағанды облысы әкімінің 2 дүркін Құрмет грамотасымен, аудан әкімінің 2 дүркін Құрмет грамотасымен маралпатталған. 1997 жылы аудан бойынша жыл адамы болып танылған. Республикалық, облыстық, аудандық бапасөз беттерінде 30-ға тарта мақалары жарияланған. «Ақтогай археологиялық-этнографиялық мұражайы», «Алаштың Әлиханы», «Ел тарихы-рухани қазына», «Ақтогай өнерінің шамшырақтары», «Ақтогай-тарихтың тас сандығы» атты кітаптары жарық көрген. «Ақтогай-тарихтың тас сандығы» атты деректі фильмнің авторы. Аудандық Кеңестің, Қарағанды облыстық мәслихатының депутаты. «Нұр Отан» партиясы облыстық филиалы саяси кеңесінің мүшесі, аудандық филиалы саяси кеңесінің бюро мүшесі. Қоғамдық негізде «Нұр Отан» партиясы филиалының партиялық бақылау комиссиясының тәрағасы, Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамы аудандық бөлімшесінің тәрағасы. Өлкетанушы. «Қарағанды облысының ұлағатты үстаздары» кітабына енген. «Қазақстан Республикасы білім беру ісінің үздігі». «Қазақстан Республикасы мәдениет саласының үздігі». Ақтогай ауданының «Құрметті азаматы».

Бейсекова Торғай Мәдіханқызы 1948 жылы Калинин ұжымшарында, (Нұркен округі) «Кенелі» ауылында дүниеге келген, Еңбек жолын сегізжылдық мектепте мұғалім болып бастап, Ақтогай ауылындағы М.Горький атындағы орта мектепте бастауыш сынып мұғалімі, аға тәлімгер болып жұмыс жасаған. 1974 жылы Қарағанды мемлекеттік университетін сырттай оқып бітірген. 1974-87

жж. аудан орталығындағы «Гүлдер» балабақшасының менгерушісі, 1987-91 жж. аудандық партия комитетінде нұсқауши, 1991-96 жж. халық депутаттары аудандық кеңесінде, аудандық мәслихатта аға нұсқауши, бас маман, 1996-2008 жж. Ақтогай археологиялық-этнографиялық музейінің директоры болып жұмыс жасаған. 2008 жылы зейнеткерлікке шыққан. Ұзак жыл аудандық әйелдер кеңесінің төрайымы болып қоғамдық жұмыс атқарған. Бірнеше дүркін ауылдық, аудандық кеңес депутат болып сайланған. 1980 жылы Мәскеуде БХШЖ көрмесіне қатысқан, БЛҚЖО Орталық комитеті мен В.И.Ленин атындағы ЦСВПО-ның мерекелік ескерткіш белгісімен, КПСС Орталық комитеті, КСРО Министрлер Советі, БОККҰО және БЛҚЖО-ның «Социалистік жарыс женімпазы» белгісімен, Қазақстан ЛКСМ, Қарағанды облыстық комитетінің, Қарағанды облысы әкімінің Құрмет грамоталарымен, 2016 жылы «Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне 25 жыл» мерекелік медалімен марапатталған. 2003 жылы Қазақстанның Ресейдегі мәдениеті мен өнері күндерінде Қорған қаласында музей көрмесін еткізгені үшін Алғыс хатпен марапатталған. «Қазақ КСР-і Халық ағарту ісінің озық қызметкері», 1980 ж.

2. Алты Алашқа мәшһүр болған Ақтоғай

Ақтоғай – Абыз бабалардың, баһадүр батырлардың, дара тұлға данышпандардың ту тіккен Ордасы.

Елін даудан қорғаган данагөй билер Қараменде бабаның, Шабанбай бабаның, Сана бабаның, жерін жаудан қорғаган баһадүр Жалаңтөс батырдың, Жидебай батырдың, Сенкібай батырдың, Ағыбай батырдың, Нұркен мен Қазыбек батырдың атамекені. Алаш-Орда Ұлттық территориялық Автономиясын құрған Алаш арыстары Әлиханның, Жакыптың, Әлімханның кіндік қаны тамған жер. Еңбегімен елінің даңқын асырып, Ер атанған Сәтибек пен Тұсіптің, Маубас пен Мұқадидің және Бәшірдің дүние есігін ашқан жері. Қазақ өнерін Қытайға дейін жеткізген дарабоз әнші, ақын, сазгер Әсет пен философ ақын, ел билеген қайраткер Нарманбеттің, айтыс өнерінің ақберені Шашубай мен Кенишбайдың, Кремльдің сахнасында қазақ өнерін құдіретке айналдырған Күләш пен Манаrbектің, домбыраның қос шегімен қазақтың күй мұрасын Италиядан бастап Қытайға дейін әлемге мойындаған Мағауияның, би падишасы атанып, Ресей сахнасын бағындырған Алтынайдың, Сақ патшасы Алтын адамды топырақтан аршып алдып, әлем көрмесіне шығарған қас шебер Қырымның ата қонысы, туған жері.

3. Ата - текстік шежіре

Заңғар тұлға, ғалым Ақселеу Сейдімбектің бұрын «жеті атасын білмейтін ұл жетесіз» десек, бүгінде «жеті ғасырын білмейтін ел жетесіз» деген толғанысы ой тудырып, естелігімді оқитын өз ұрпақтарым мен кітапқұмар жерлестерімнің құштарлығы артып іздей қалса, керектілері бір жерден табылсын деп, аргы - бергі заманға тән біраз деректерді зерттеушілердің деректі тарихи -тәнімдәркітілік кітаптарынан теріп алдып, өлкетанушы ретінде кірістіріп кетуді жөн көрдім.

Бисимилла Рахмани Рахим!

Адамзаттың тарихтан жеткен қысқаша шежіресінен бастап өз тегімнен түсінік берейін.

Адам Атадан...Нұх пайғамбар, одан Яфас, одан Тұран, одан Майқы би, (тарихта Ата Майқы, Ұран Майқы, Ұлы Майқы деген үш Майқы болғаны мәлім). Майқы есімі Монғол жылнамасы «Алтын топшыда» да аталады. Ұранымыз Алаш, керегеміз ағаш деген Ата Майқыдан Жұман, одан Әбілқайыр, одан Жанарыс (Орта жүз), Жанарыстан Қара Жиембет, одан Қодан Қоданнан Дайырқожа, одан Қарақожа, Қарақожаның балалары Ақсопы, Қарасопы, Сарысопы, Тәнтісопы, осылардан тараған Қанжығалы, Тобықты, Қарауыл, Бәсентин, Атығай, Шақшақ, Сарыжетімді ынтымағы жарасқан рулы ел болғандықтан үлкен шешелері Момынның атымен «Жеті Момын» деп атаған. Қарақожаның үлкен баласы Ақсопыдан Тобықты (Тауфиқты). Тобықты (Тауфиқты). Тобықтыдан Дадан (Өмір), Даданнан Алакөз, (Ақсак), одан Жобалай, одан Қылыш, одан Шот, одан Қожантай, одан Бұғытай (мені бауырына салып асырап, адам қылған атамнан таратам), одан Шантай, Жаманбала, Бертісбай, Мұқан, Аманбек, Мейрам, Света. Мейрамнан: Мейрамғалы, Гаухар, Гүлнара, Ерлан, Сержан, Дастан, Рұстем, Руслан, Бекзат. Тұңғышбайдан: Гүлден, Сая, Ертарғын. Немерелерім: Медеу, Мәди, Ақмаржан, Арайлым, Мөлдір, Шұғыла, Ерасыл, Ерсін. Жиен шеберелерім: Найла, Әзірет. (Өміртай әкемнен бастап таратсам) Бұғытайдан Талдыбай, одан Итіке, одан Қазымбай, одан Байдан, одан Өміртай, одан Тұңғышбай мен Тілеулі, одан жоғарыдағы жазылған балаларым мен немере, шеберелерім. Тілеуліден: Мереке, Айнұр, Дулат, жиен немересі Дилара. «Жеті атасын білген ұл жеті жүргіттың қамын жер» деген даналық санада сақталса екен деп тілейік.

II. ТАҒДЫРДЫҢ ТЕРЕҢ ТАМЫРЫ

1.Бабалардан бастау алған туған жер

Менің замандастарымның пешенесіне Алланың өзі мамыражай күн кешкен, қазақи ғұмырға үш қайнаса сорпасы қосылмайтын, әлемдік үрдістердің шұңғыл иіріміне тартылып бара жатқан мынау жаһандану заманына да ұқсамаған, небәрі бір ғана адамның жасамыс жасымен ғана шектелген, алайда бардың бәрін жоқ қылып өзгертип, жоқтан бар жасап, ортақ мұдделі, көп ұлтты Отанға айналып барып, құрдымға кеткен, кешегі әлемдік супер Державаға айналған Кеңестер Одағында өмір сүруді нәсіп еткен екен. Екі ғасырда өмір сүріп, екі дәуірдің күәгер пендесінің бірі ретінде сол өткен шақтардың санада сақталып, көнерген сайын сағымға айналып бара жатқан, ертеңідей болып сезілетін қатпар-қатпар оқиғаларын естелік ретінде қалдырудың пайдасы бір кездері сарсылып іздеуші үрпактардың кәдесіне жарап деген ниеттемін. Әр адамның қым-құыт уақыгаларға толы тіршілігі әулетаралық тарихты құрайды десек, тіпті, баяғыда қаріппен жазу жаппай қолданысқа енбеген кездерде ғасырлар тарихы атабабалардың ауызша айтып кеткен үнімен жаңғырып жеткендігін ойласак, естелік жазып қалдыру парыз болар. Туған жерім Ақтөбай ауданының тарам-тарам тарихынан там-тұмдаған болсын сыр ақтармас бұрын Абыз Ақселеу айтса-айтқандай, біздің заманымызға дейін жеті ғасыр бұрын осы өлкениң адамзаттың қалыптасып дамуының көне тұрағы болғандығы туралы археолог ғалымдардың зерттеулеріне сүйеніп акпар бере кеткелі отырмын. Ерте заманда өмір сүрген адамдардың қолдан жасап пайдаланған тас құралдарының кездесуі, тіпті, Шатырша тауының сыртындағы қорған обадан жебенің тас ұшының табылуы (бұл құнды жәдігерлер аудандық музейде), Ақсораңның иығындағы Әулие таудың үңгірінде неолит дәуірінің таңбаларының сақталуы, біздің заманымызға дейінгі X-VIII

ғасырларға тиесілі соңғы Қола дәуіріне тән мавзолей деп аталған кешенді археологиялық тарихи ескерткіштердің Бегазы қорымы тас қалашығында орналасуы – таста сақталған тарихтың айғағы. Біздің арғы тегіміз б.з.д. VIII-III ғасырлардағы Сақ дәуірінен басталып, б.з. дейінгі III ғасыр мен б.з.-дың V ғасырына дейін Европаны З ғасыр бойы билеген Ғұн дәуіріне ұласқан. Көрпетай тауының баурайындағы 37 батыр ескерткіші мен 5 өнірде орын төпкен мұртты обалар сол Сақ дәуірінен жеткен тарих қазынасы. Біз – Сақтардың сарқытымыз. Жарты әлемді бағындырған Мыңзықұлы Еділ (Атила) мен Ұлы тәңіркүты Мәдені тарих сахнасына шығарған бүгінгі қазак мемлекеттілігінің негізі болған Ұлы Ғұн патшалығында шығыстағы түркілерді Көк Түрік деп атаған. Алайда, арғы тегімізде Тұранды мекендерген халықтардың ортақ атауы түрік болған. Біздің заманымыздың VI-VIII ғасырлары Түркі дәуірі, Түрік қағанаты деп аталғаны мәлім. Алтын ғасыр атанған бұл мемлекетті Бумын Қаған 542 жылы Алтайда құрып, атақты Ұлы Жібек жолының ұлken белігін қолдарында ұстап, (кіші тармағы Бегазының ұстімен өткен) Тынық мұхитынан Қара теңізге дейінгі өнірді билеген. Бұл қағанат құлап, оның құрамындағы тайпалар ыдырап, түрік атауы тарих сахнасынан шығып қалғаны да белгілі. Арада біраз уақыт өткеннен кейін XIII ғасырда Сырдария бойынан Кіші Азияға, Анадолы тубегіне барған оғыздар жоғала жаздаған бұл атауды қайта жаңғыртып, Түрік мемлекетін құргандығын тарихшы ғалым Қойшығара Салғараұлы дәйектеп берген.

Біздің Ақтогай жеріндегі қаптаған мұсін тастар, балбалдар жер жаһанды жайланаған, 42 ұлттың тілінде сөйлейтін, бүгінде 250 миллионнан асатын жауынгер Түрік бабаларымыздың ержүрек тектілікпен бұл жер тек сендерге ғана тиесілі деп, меншіктеп қалдырып кеткен шекара бағандарындағы айбат көрсетіп тұр. Біздің заманымың IX-XIII ғасырлары Қыпшақ дәуірі болып жалғасып, XI-XIII

ғасырларда бұрын Оғыз даласы атап келген байтақ территория Дешті Қыпшақ болып өзгеріп, солтүстіктері астанасын Сарайшықта, ал оңтүстіктері астанасын Сығанақта орналастырып, Ертіс пен Сырдың бойын, Еділ мен Қара теңізді, тіпті, Кубаньға дейін билеген іргелі мемлекетке айналған. Біздің өнірден археолог ғалымдарымыздың Қыпшақтарға тән деп танып, жіктеп берген мұсін тастары мен қос Қызыларай тауларының ортасын бөліп агатын Жіңішке өзені жағасындағы Қыпшақ ғибадатханасы, бұл жерде де сақтардың нағыз мұрагері ретінде саналатын жауынгер Қыпшақтардың қоныстанып, мекендерегенін жер жаһанға жар салып айғақтап тұр.

Тарихта 1206 жылғы Қарақорымда өткен Ұлы Құрылтайда «Ұлы Қаған» атанып, Тынық мұхиттан Альпі тауына, Мысырдан Сібір ормандарына дейін бағындырған Эсугейұлы Шыңғысхан (Темушин) 1219 жылы шығыста Хинган тау жоталарынан басталып, батысы Қара теңізге тірелетін Ұлы Дағынанан қарастырылған. 1222-ші жылы шығыстағы ертеректе «Желді тау», «Кіндіктау» кейінде Темушиннің хан тағын құрып, «Шыңғыстау» атанған «Найман Қуре» тауында өзінің үлкен ұлы Жошыханды таққа отырғызып, 1224 жылы бас Ордасын Ұлытауға орнықтырғаны тарихтан мәлім. (Әлкей Марғұлан Балқаш көлінің теріскейіндегі Кенелі тауында Жошы мен оның үлкен ұлы Ақ Орданың алғашқы ханы болған Ерден Қаған аттары араб әрпімен таңбаланған тас бар деп те жазып кеткен). Осы кезеңде Ертістен Жетісуге дейінгі өлкемен қоса Дешті Қыпшақ жері де Жошыға тиесілі болған. 1227 жылы Жошыхан да, Шыңғысхан да дүниеден өткен соң, 1242 жылы Жошының ұлы Батухан күрган Алтайдан Дунайға дейін билеген Алтын Ордадан XIV ғасырдың орта тұсында бөлініп шыққан Ақ Орданың соңғы ханы Барақхан өлген соң, билігі құлдыраған Ақ Орданың орнында қалған мемлекетті Жошы ұрпағы Әбілхайырхан басқарып, көшпелі Өзбек мемлекеті деп

атаған. 1459 жылы Әбілхайыр хандығынан Ақ Орданың ханы Орыс ханның ұрпақтары Керей мен Жәнібек сұltандардың болініп, өз ұлыстарын бастап, Моголстанға көшүінен Қазақ мемлекетінің іргесі қаланған. Осылайша, Қазақ Ұлттық мемлекетінің шаңырағын алғаш көтерген Керей мен Жәнібек хандар екендігі ұрпақтар санасында ұлағатқа айналыш, берік сақталуда.

Ұлы Даланы мекендеген түп-тұқияннан тараған бабаларымыздың әлімсақтан жазуы болғандығы 1970 жылы Есік қорғанынан табылған күміс тостақтағы Сақ дәүіріне тән жазбадан танылған. Қупия жазу дегенді білдіретін Скандинавияның руна жазуына ұксас «сына» жазуы Енисей бойынан табылған. Руна байырғы түркі жазуы. Жалпы Фұндардан бастап I-IX ғасырларда – Орхон, IX-XIV ғасырларда – үйғыр, XIV-XX ғасырларда – араб, 1929-1940 жылдары латын әліппиң пайдаланып, 1940 жылы кириллицаға көшкен. Латын әліппиң әлемде кең тараған таңба, б.з.д. VII ғасырда Римде грек және этрус әліппиң тармағы ретінде пайда болған. Жер шарындағы араб пен ағылшын тілінен кейінгі бай тіл санатындағы қазақ тілінің қайыра латын әліппиң ауысуы әлемдік өркениетке қарай жасалған бетбұрыс.

Дәуірлер тоғызының талай толқындарын басынан өткерген елдігіміздің ежелгі тарихында Ұлы Даланы мекендеген халықты еркіндігі мен бостандығынан айыру арқылы ұлан-ғайыр жеріне көз алартып, жаулап алуға ұмтылған алпауыт басқыншы империялар тарарапынан жеті дүркін алапат майдан болғандығын білудің де маңыздылығы туар: Қытай империясының жаулап алмақ болған басқыншылық шабуылын Білге Қаған бастаған батырлардың тоқтатуы; Парсының Кир патшасының шабуылында массагет патшасы (Тұмар) Томиристің Кирдің басын алдып, «іздел келгенің кісінің қаны еді, енді соны қанғаныңша іш» деп, Кирдің кесілген басын қан толтырылған торсыққа салып, іліп қоюы; жарты әлемді

жауап алған Ескендір Зұлқарнайының Сырдариядан кері қайтуы; ежелгі араб елдерінің әскери соғыста жеңе алмай, тәнірге табынып келген елге, ислам дінін кіргізуі; Иран мен Ресей, Кавказ бен Қытайды жауап алған Шыңғысхан жорығы; Қытай мен Ресей айдаپ салған жонғар шапқыншылығы; Кеңестік империяның құрамында болған кездегі фашистік Германияның басып кіруі – осының бәрі есте сақтарлық, ұмытылmas зұлматтар.

Бұттіңгі Қазақ даласын билеген Шыңғысхан ұрпағының дәүірі 1222 жылы басталып, 1822 жылғы Ресей патшасы I Александрдың «Сібір Қазақтары туралы» деген жарлығымен хандық биліктің біржола тоқтатылуына дейін 600 жылға жалғасқан. Ал Монғол мемлекетін 1206-1634 жылдар аралығында, яғни төрт ғасырда 43 хан билеген. 1635 жылы Монғолдың соңғы ханы Лигден тақтан тайып, алып империя ыдырауға түсken. Тарих жазбаларына жүгінsek, 1620 жылы Ойрат нояны Хоорлег бастаған 50 мың туңлік Торғауыттар ойраттардан бөлініп, Еділге өткен. Бұлар Құба қалмақтар деп аталған. Монғол хандығы тараған соң, 1635 жылы Дүrbіt-Ойрат тайпалары бірігіп, хандық құрып, Ойрат ханы Харакұланың баласы Эрдене өзін ханмын деп жариялад, хандықтың атын «Зуунгар» деп атап, қазақтар Жонғар деп айтып кеткен жаңа мемлекетін құрған. Зуунгар сөзі «сол қанат» деген мағынаны білдірген. Қазақ ханы Салқам Жәнгірдің 1636 жылы Ойрат пен Қазақ арасында достық Одақ құруды ұсынғандығына қарамастан, Қазақ пен Жонғарлар арасындағы Орбұлақ шайқасы деген атпен тарихта қалған қырғыннан басталып, әр тәбенің басына тас обаларын қалдырған бір ғасырдан асқан бітіспес басқыншылық соғысты 1643 жылы Жонғар билеушісі Харакұла баласы Эрдене хан бастаған. Жонғарлардың жеті бірдей ханы мен хонтайшылары бірінен кейін бірі жалғастырған қазақ даласына бағыттаған шабуылдары Абылайханның қаһарман қолбасшылығы мен дипломатиялық көрегендігінің арқасында, сондай-ак,

Маньчжур-Цин династиясының араласуымен 1756-1758 жылдары Жонгардың соңғы ханы Даушының күйрей жеңіліп, жер бетінен біржола жойылуымен аяқталған. Алайда, зардабы қарапайым халықты күйзелткен бұл соғыста Кіші жүз ханы Жәңгірдің 1731 жылы Ресей патшасынан көмек сұрап, амалсыздан бодандыққа енуі, 1734 жылы Орта жүздің де қосылуы екі жүз жылдай билік тізгінің ұзын сонар ұшын Ресей патшасының қолына ұстартып, қоластына енуіне апарып соқтырды. Ресей империясы жымысқы күштеп қоныстандыру саясатын жүргізіп, 14 миллион десятинаға тарта құнарлы жерді қазақ шаруаларынан тартып алғып, 3 миллионға жуық келімсектерді орналастырған. Қазақ даласының шекара аймақтарынан бастап, 140-қа тарта әскери бекіністерін салған. Бұл аз болғандай 1824 жылдан бастап, Дуандар құрып, билеудің аға сұлтандар құрылымын енгізіп, болыстықтарға біріктіріп, Орта жүз халқын тұтастай өздерінің Омбы әкімшілігіне бағындырған. Тоқырауын бойындағы Әлтеке-Сарым мен Дадан Тобықты болыстары ұйымдастырылып, бұл болыстар 1878 жылы жер атауларына көшіріліп, Тоқырауын мен Нұра, Балқаш пен Қотан-Бұлақ болыстары деп аталған.

Көлемі бес Францияға, тоқсан екі Бельгияға пара-пар келетін, сондай-ақ, Хинган таулары мен Карпат тауларының орта тұсындағы дүние жүзіндегі ең ірі Дааланың жалғасын мекендеген Қазақ халқының бірте-бірте қалыптасу кезеңі XIV-XV ғасырларда аяқталған. Қазақ хандығының әрмен қарай нығаю процесі, жер аумағының кеңеюі Сырдария өнірінде, Онтүстік Қазақстан өлкелерінде мемлекеттің орнығуымен қатар жүрген. Қазақ даласының жағрафиялық ескерткіштеріне сай Шығыс Дешті Қыпшақ территориясында ерте орта ғасырлар кезеңінен-ақ бақташы қауымдар қыс уақытында онтүстікке, Сырдария өніріне, оның сағасына, Қаратай қойнауына қысталап, мал шаруашылығын қалыптастырған. Орталық Қазақстан мен

Орта Сырдария орта жұз қазақтары үшін ортақ территория болып санала бастаған. Осылайша Сарыарқадан Сыр бойына ендік бойымен көшетін сан ғасырлық дәстүрлі көш жолдары қалыптасқан. Қазақ хандығы дәүірінде Сарыарқа жеке оқшауланған өнір болмаған. Сарыарқа, әсіресе, Орталық Қазақстан Сыр бойының орта ағысты жерлерімен тікелей байланыста болған. Арқа елі Қаратату қойнауларында, Сыр мен Шу бойында қыс қысталап, жазда Сарыарқаның жусанды далаларында ауыл-ауыл болып, арбаларымен көшіп-қонып жүрген. Қаратату өніріндегі Арғын тауы деген ежелгі жер атауының сақталуы Сарыарқалықтардың көне коныстарының бір жұрты болса керек. Қазақтардың XVII ғасырдағы көшіп-қону тәсілін ибн-Рузбихан: «Олардың үйлері арба сияқты жасалып, оған доңғалақ орнатылып, оны түйелер мен аттар сүйретеді. Киіз үйлері дала тұрғындарының тұрмысына лайықталып жасалған басспана түрі болды. Сарыарқа қазақтарының кең тараған қыскы үйі қоржын үй болды»—деп дерек қалдырыған. Арқа қазақтарының өмірінде XVIII ғасыр ерекше өзгерістерге толы кезеңге айналған. Көптеген себептермен сол кезде Арқа қазағы Орта Сырдариядан алшақтай бастаған. Оған әсер еткен себептердің ең бастысына жонғарлармен соғыстың зардалтарын, Қоқан хандығымен карым-қатынастың нашарлауын, қатарласа келген жұттар және тағы басқаларды жатқызуға болады. Орыстың зерттеушісі Г.Потанин географиялық қоғамның Батыс Сібір бөлімшесінің Омбыдағы зерттеу қоғамының Томдағы жасаған баяндамасында: «Павлодардан оңтүстікке, Балқаш көліне қарай жүрген жолаушы бұл даланы қақ бөліп етеді. Алдымен ол теп-тегіс жазықлен жүріп отырады, одан соң жол шоқылы жерлермен отеді, ал 150 шакырым қалғанда, иен дала қайтадан тегістеліп кетеді. Ертіс ойпатын Балқаш ойпатынан бөлетін бұл таулар тізбегін Қарқаралы қырғыздары Сарыарқа деп біледі. Бұл тізбек кең жазық анғарлармен бөлінген, жалпиган

қыраттардан құралған. Құзды жота мен тар сайлары сирек кездеседі. Ұдайы біркелкі көрініс шолғышының көзін талдырады. Өлкенің ең биік нүктесінің өзі қар белдеуіне әжептәуір жетпей тұрғанымен, аймақтың жалпы деңгейі солтүстікten оңтүстікpen іргелес жатқан Ертіс бойы мен Балқаш бойы даласынан жоғарылығы сонша, Сарыарқадағы бұл қыраттың ауа райы іргелес ойпаттардан едәуір өзгеше. Сарыарқаның қоңыр салқын жазы түстік пен теріскейіндегі шыжыған сайын даланың қырғыздарын өзіне тартып тұрады. Жазда осында жиналатын қырғыздар қысқа қарай қайтадан тарайды, бірі солтүстікке, бірі оңтүстікке коныс аударады...» деп жазған. Арқа жерінің Ертістен Торғай даласына, Көкшетаудан Балқаш жағалауына дейінгі алқабын Арғын тайпасы мекендегендігін, Арғындардың Жәнібек ханның тұсында Астрахань қаласының негізін қалағаны және Жәнібек ханмен Қырымға, Кавказға барғаны туралы тарихтан жеткен деректерге сүйеніп, ғалым Рашит Каренов те дәйкетер келтірген. XVIII ғасырда қазақ даласында көрнекті батырлары мен билерінің үлкен тобы туып, өмір сүрген. Қазақ билері сот ісімен айналысқан, сонымен қатар олар хандық кеңестің мүшелері болған және мемлекеттік істерге белсене араласқан. Үлкен билер тайпалар мен рулардың басшылары да бола отырып, саяси шаруашылық өмірге де қатысты, халықтың атынан жиындарда сөз сөйлеп, даудамай кезінде сот болып, әділ билік шығарып, олардың мұддесін қорғаған. Билер Дала өркениетінің әлеуметтік қызметкері міндетін де атқарған. Олар көшпендейлер заңын ұлт мұрасы ретінде пайдаланып, дала қазынасына айналдырған. Хандармен қатар үзенгілес журіп ел тағдырының қорғаушысы болған. Атақты билермен ықпалды да айбарлы деген қазақ хандарының өзі санасқан. «Ханда 40 кісінің ақылы бар, Биде 40 кісінің ары мен ілімі бар» деген ұстаным соның айғағы. Олардың қатарында ақылы мен даналығының арқасында қара қылды қақ

жарған, әділдігі мен батырлығының, қарапайым адамдардың мұң-мұқтажын жоқтауы арқасында халықтың шын құрметіне ие болып, Арқа өңіріне даңқы шығып, қалың Қазаққа Абыз баба, айбынды батыр атанған Қараменде би Шақаұлы, Қенгіrbай би Жандосұлы, Сенкібай би Оразқұлұлы, Шабанбай би Қалқаманұлы, Байдалы би Бекешұлы, Алшынбай би Тіленшіұлы, Жанғұтты би Ботантайұлы, Сана би Қожантайұлы, Сұттібай би Қосанұлы, Жалантөс батыр Құлықұлы, Жидебай батыр Қожаназарұлы, Дербісалы батыр Айдаболұлы, Ағыбай батыр Қоңыrbайұлы, Тоқтамыс батыр Лакаұлы, Жарылғап батыр Түйтеұлы сияқты дара тұлғалар болды. Сол данышпан дана, қаһарман батыр бабаларымызға арнап соғылған кесенелер мен мазарлар кейінгі ұрпақтардың тағзым етіп, кие тұтатын қасиетті орындарына айналуда. Шәкәрім қажының «жеті ел келіп, жеті ел кеткен» дегеніндей, «керегедей керілген қарт Шыңғыстауды» ежелден мекендеген Тобықты елі XVII ғасырдың алғашқы ширегінде Құба қалмақтардың шабуылынан әбден мезі болып онтүстікке Жиделі Байсынға, одан Қызылқұмға барып қоныстанғандығы, содан Сыр бойына келгенде туған Қараменде баба есейе келе Әнеттей ғұламаның өсіетін естіп, тәрбиесін көргендігі туралы Шыңғыстау шежіресін зерделеуші тарихшы Молдабек ақсақал тұжырымды дәйек келтірген. Жонғар шапқыншылығы тұсында үдерек көшкен Жеті Момын елінің Мұғаджар тауына, Ордың бойына барып тұрақтағаны мәлім. Сол кезде Кіші жұз хандығының орыс патшасына бағынғандығынан кейін ел-жұртының болашағына аландыған кеменгер Қараменде баба мен жас би Қенгіrbай орысқа тәуелді болудан сақтанып, ермей қалған өзге Жеті Момын жұртынан белініп, ежелгі атамекенге бет түзеп, Шыңғыстаудан бастау алатын Шаған өзенінің Ертіске құяр жеріне жетіп тоқтапты. Осылайша, қалың Тобықты елі Шәкәрім шежіресінде көрсетілгендей, 1780 жылдары

топырағы құнарлы, сүй нәрлі, құні нұрлы қарт Шыңғысқа қайта оралып, Ертістен Балқашқа дейінгі аймақты құтты мекендеріне айналдырган екен. Алайда, бұрынырақ келіп иеленіп алған Уақ руымен арадағы алакөздікті ескеріп, ел іргесі қеңейіп, ұрпақ өсе келе Тобықты жұрты жерден таршылық көрмесін деп, оның үстіне «Ертістің сүй мол, қамысты, тоғайы қалың екен, олардың арасынан сиырдың мүйізі мен торайдың құлағы көрініп түр екен» деп орыстардың арам піғылышынан сезіктеніп, болашақты тереңнен болжаған Қараменде баба үзенгілес серігі әм тұстасы Жидебай батыр мен Жарылғап батырдан қоныс сұрап, Дадан (Өмір) жұрты мен Даулетек (Жуантаяқ) жұртының тұтасқан туысқандар көшін XVIII ғасырдың сонына таман, 1790 жылдардың басында, бастап экелген екен. Ежелден ел тағдырын мұрат тұтқан Жарылғап батыр берген Қарашоқыны қыстап, жалпақ елдің ортасы таршылық жасаған соң, сертке берік, достыққа адал Жидебай батырдың кеңесімен Жонғар-ойрат билігіндегі тақ таласында Дауашы нојиннан жеңіліп, кейін Қытай генералдарынан қашып жүріп, қалың қамысына тығылған ойрат нојины Өмірсананың жасағынан босал, бос жатқан Үлкен Қақ деп аталған Көкше теңіздің жағалауындағы Ақөлеңнен бастап, Тарғыл тауының бойына дейінгі жерге тұрақтап қоныстанған. Тобықты елінің билері арасындағы келіспеушіліктен біртұтас ел екіге бөлінген деген қауесеттің ақылға қонымсыз екендігін Қараменде бабамыздың Кенгіrbай бабага:

Сәлем де Кенгіrbайға кел кетелік,
Мықты сабаз атанды терлетелік.
Мұсылманның жұртына мандай қойып,

Аты жақсы дариядан әрі өтелік, – деген тілек,
өтінішінде жасы үлкен бабаның інісіне деген қимастықпен
ақыл салғандығы анық аңғарылып түр. Тіпті, қайда
баратындығын да алдын ала болжап, мұсылман жұрты деп

өзінің тұпкі көшу себебін де жеткізген. Қарекеңнің бұл сәлеміне Қенгірбай бидің:

Атыңдан айналайын, Қараменде,
Сендей алыш туар ма кейінгі елге?!

Керегедей Шыңғысты қия алмадым,

Неде болсам қаламын осы жерде – деген жауабында сыйлас бауырластық пен қатар ағасын құрмет тұтып, ерекше бағалайтындығы мен өз шешімі айдан анықтанылып тұр. Кезінде екеуі де Абылайхан Ордасында Хан кеңесінің мүшесі болған Жидебай батырдың Қараменде биді қадір тұтқандығын, екеуара сертке берік достық қатынастарын:

Тобықтының басы еді Қараменде,
Сирек туар дәл сондай Дара пенде.

Асыл сөзден тең буган мың тоганаң

Орта жұздің құты еді Қара көмбе, – деген бір шумак өлеңінің ар жағында батырдың мейірімі түсіп, пейілді билік жасап, көл жагасының көкпегі мен қалың қамысында қыстаған Дадан жұртының жаз бойы жайлайтын жайлалаудың ерісін кеңейткендігін сол кездегі Дадан (Өмір) жұртының Шоқан Уәлиханов анықтап кеткен мекен жайынан анық аңгаруға болады. Дадан – Тобықты болысының жазғы тұрақ, қысқы қоныстары: Балқаш көлі шығанағындағы Қарабұлақ өзені шатқалындағы Дересін аталатын қысқы қоныстар. Бұл жерлер приказдың орналасқан жерінен, шамамен, үш жұз шақырым қашықтықта, ал жазғы қоныстары: Желтау, Кошқар, Қазанғап, Қарашибек, Керегетас, Бесшибек сайлары арқылы солтүстікке қарай Қарқаралыдан қырық шақырым жердегі Кент тауларының Қаракөл сайына дейін жатыр. Осы жерден Қөрпетай, Нұртай сайлары арқылы батысқа қарай жылжып, Тоқырауын өзенінен өтіп, Қызыларай, Бектау Ата, Қоныратшибек, Маңдай Торғын мен Кенелі, Ұранхай, Басжәмші, Қызылтас сайлары және басқа жерлермен өтеді делинген. Екі бидің сыйластықтары екі елдің арасында

қоныс көпірін орнатқандықтан, Дадан елінің көл жағасынан көктей көтеріліп, Тоқырауын мен Жамшы өзендерін бойлап өтетін көш жолдарының бойында тұрғызылып, күні бүгінге дейін сақталған мазарлары сол Ұлы тұлғалардың кеменгерлігінің қуәлігіндегі болып тұр. Ал Тарғыл тауының бектерін ала Көкше көлдің толқын ұрған жағасында тұрған Ақсақ атасының батыры ұрпағы Шот бабаның мазары мен теріскейдегі Айқымбай өзенінің Қарқаралымен шектесетін жерінде жатқан Шот бабаның балалары Қожантай мен Айбастың зираттары бүгінгі Ақтогай ауданының оңтүстік шеті мен солтүстік шектеуінің шекара белдеуінің тұғырына айналғандай. Тоқырауын өзенінің төр жағасынан топырақ бүйірган Қараменде бабаның баласы Келте мен Жамшы өзенінің бас жағалауына жерленген Сана бабаның баласы Айтбайдың бейіті, Қасабай өзені бойында соғылған Жабай бидің мазары Арқа мен шөлдің арасын жалғап, алма кезек ауысып отырган Дадан Тобықты көш керуендерінің көне сүрлеуіндегі ұрпақтары құрақ ұшып, құлышылық жасайтын киелі мекенге айналған.

2. Тар тағдырлы, қиянат қыспақты ғұмыр

ХХ ғасырдың басындағы революциямен басталған Қазан төңкерісінің дауылы Қазак елін капитализмнен секіртіп өткізіп, социалистік қоғамға лақтырып тасталды. Осы бір аумалы-төкпелі өлара шақта Алаш қайраткері Ақтогайдың тумасы Әлихан Бекейхан бастаған Алашорда қозғалысының жетекшілері шұғыл қымылдалап, Алаш-Орда Ұлттық Автономиясының құрылғанын жариялады. Кеңес үкіметі де жанталасып, аяқ астынан 1919 жылы Орынборда уақытша Әскери революциялық комитет құрып, Қазақ даласында өз үstemдіктерін жүргізуге асықты. Алайда, күші әлсіз болса да, қызыл империямен жекпе-жекке шыққан Алаштықтар Қазақ елін Ресейдің 200 жылдай боданы болғандығын пайдаланып, өз құрамдарына енгізіп

алуға жанталасқан арам пигылынан қорғап қалды. Өйткені бодандықтың қамыттының тар бұғауы Қазақтан басқа көршілес мұсылман елдерінің басына түскен жоқ.

Алаштықтардың идеясы жеңіп, 1920 жылы 26-шы тамызда дербес Қазақ Автономиялық Советтік Социалистік Республикасы болып құрылды. 1928 жылға дейін жалғасқан болыстық биліктің орнын ауылдық кеңестер алмастырып, аудандар құру басталды. 1928 жылы алғашқы болып Тоқырауын, Балқаш, Қотан-Бұлақ болыстарының біріктіруінен жаңадан Балқаш ауданы құрылып, орталығы Қарабұлақта орын тепті. 1929 жылы аудан атавы Тоқырауын болып өзгеріп, орталығы Даңшиге ауысты. 1930 жылы аудан атавы Қоңырат деп аталып, орталығы Қарамойынға келіп қоныстанды. Кеңестік дәуір осылай басталып кетті. Артельдер мен серіктестіктер құру шапшандатылып, біртіндеп колхоздарға айнала бастады. Арқадағы Калинин, Жамбыл, Чапаев колхоздарына 1936 жылы көл жағасындағы Тобықтының Ақсақ, Қалдау мен Жуантаяқ аталарының ұрлақтары көшіріліп әкелініп, 1950 жылы бүл З колхоз біріктіріліп, Калинин деп аталды. Кеңестік билік бүрінші бай мен кедей таптар арасындағы алауыздықтан күш-қуат жинауды қолға алды. Кедей белсенділері аяқ астынан атқамінер болып, Кеңестің қолшоқпарына айнала бастады. Елдің ішінде өзгермеген ештеңе қалмады. Ауыл-ауыл болып, жан бағып келген елжүрттың әлімсақтан жиған-терген мал-мұлкі талапайға түсті. «Қызыл жалау» киелі түмарға айналды. Кедейлер сөз алып, мінбеке көтерілді. Кепеулер жазықтыны да, жазықсызды да қойша иіріп, алдына салып айдады. Ернеуінен асып төгілген есер билік қазақтың қаймағы болған білімділері мен қабілет қарымды тұлғаларын баудай түсірді. Оралымсыз одағай басқару мен асыра сілтеу зұлматты аштыққа соқтырды. Кесем деп бір ғана тұлғага табыну мен жағынудың зардалтары ел ішіндегі жандайшап белсенділердің ит терісін бүркеніп жүріп сілтеген

сойылдарының салдарынан елім деп еңіреген нағыз ұлтжанды атқамінер азаматтарымыз жазықсыз жаламен халық жауы ретінде жазага тартылып кете барды. Бұл сұрапыл қозғалыстың Қазақ халқын ұлтсыздандыруға, дінсіздендіруге, тіпті, тілсіздендіруге апарып соқтыра жаздағандығының қуәгерлерінің қатарында болудың ауыртпалыктарын бастан өткергендердің бірі болдык. Жалпақ ел күйзелісті басынан кешіріп жатқан осы кезенде 1930-33 жылдардағы аштық пен нәубаттан Республика бойынша 2 млн 400 мың адам өліп, 13151 адам сottалып, 3386 адам атылған деген дерекпен салыстырсақ шағын ғана Қоңырат ауданынан 2 мыңдай тұңлік жабылып қалып, 231 адам халық жауы болып сottалып, олардың 36-сына ату жазасы берілген. Тегеурінді тепкілерге төзімділік танытқан бұқара біртіндеп колхоздарға бірігіп, көсегесі жаңа ғана көтеріліп келе жатқанда, «Қызыл империяға» жау шапты. Ақ жүректерге қаралы таңба салып, қара жамылмаған үй қалдырмаған қасіретті соғыс оты енді-енді ес жиып келе жатқан жалпақ елді тұтас шарпын, есенгіретіп таstadtы. Өзге ұлттардың жерін қорғау үшін майданға аттанған өрімдей жас жігіттердің көбісінің есімдері боздақтарға айналды. Мұрделері бес ғасыр бойына сыртқы жаудан корғап, сактап келген өз жұртымызда емес, жат жерлерде қалды. Қабанбай мен Бөгенбай, Жалаңтес пен Жидебай, Сенкібай мен Аю бабаларымыздың ерлігін жалғастырған жүзге тарта қазақ ұландары Одақтың Батыры атанды. Жауды жер жастандырған мыңға жуық жарапы жауынгерлер кебенек киіп, шинелін сүйретіп ауылға оралды. Женіс сағаты, женіс күні, женіс жылы Одақтың он төрт бөлшегінде экесін жоқтаған жетімдердің, жарын жоқтаған жесірлердің, баласын жоқтаған ата-аналардың егіліп жылауымен, тәубелеп куануымен тойланып жатты.

Сол көптің ішінде 1939 жылы Калинин колхозының Кенелі бөлімшесінің отгон бастыры бола тұрып, әскери міндеттін етеуге шақырылып, Фин соғысына қатысып, алты

рет жарапанса да, Берлин үшін соғысуды жалғастыра берген Байдан баласы Өміртай да жеті жылдан соң ағасы Өміртайды хабар-ошарсыз майдан даласында қалдырып, жеңіс қырандарының бірі болып, елге оралып, жанына батқан жаракаттарын жеңгесі Үмилаға емдеғіп, майданнан қайтпай қалған ағасы Өміртайдың шаңырағында тұрыпты. Әкесі Байдекең баласының әменгерлік жолмен жеңгесіне үйленуін қалағанымен, дәм-тұздары қосылмалты. Соғыс салған жараның тауқыметін көппен бірге көтерген қаралы жесірлердің қатарында торт жетімін жетектеген Үмила апам да жан жары Өміртайдан 1944 жылы көз жазып қалғанын қайнысы Өміртайдан естіп, келместің кемесімен қайрылмастай болып кеткеніне әбден көзі жеткен соң, қайнысынан қайыр болмаған соң, соғыстан кейінгі бейбіт еңбекке бел шешіп кірісіп, буыны қатпаған балапандарын тісімен тістеп, аузынан жырып беріп асырап жеткізіп, оқытудың ауырталығын өзі арқалап, тауқыметті тағдырына тәүбе қылып, өзінің өжет пысықтығымен жанкештілік ғұмырын жалғастыра беріпті. Ал тумысынан бірбеткей, бет қаратпас қайнысы майдангер Өміртай Калиниң колхозы басқармасының орынбасары болып, бастық болып, атқа мініп, ауылдасты Тобықтының Шантай атасынан тарайтын Рақымбек ақсақалдың кенже қызы Бикенге үйленіп, жарасымды жанұя құрған екен. Абысыны ретінде қамқорлығына алған Үмила апамның «келініміз өте сыпайы, тәрбиелі, еңбекшіл, акжарқын, сөздің мән-мағынасын түсінетін, көргені көп, көпшіл еді» дед, ықыласы ауып бағалағаны ғана есте қалыпты.

Соғыстың сынағынан шындалып, ширығып келген Қызыл армияның аға сержантты Өмкең соғыс жылдарында бас көтерер азаматы жоқ ауылды еркін билеп-төстеп қалған участекелік бір милиция қызметкерінің оқушы баланы (ол бала сексенді еңсерген қадірлі қария Мұрат аға) пистолетімен қорқытып, мәжбүрлеп түсінік алыш жатқанының үстінен түсіп, кәмелетке толмаган баладан

ата-анасының қатысуынсыз неге түсінік аласың, баланы неге басынасың? – деп, үйден қуып шыққаны үшін жазықты болып, (қоныржай ғана күн кешкен Қонырат ауданынан 231 адамға жалған жаламен халық жауы деп қарғыбау тақкан белсенділердің көбісі сол әпербақан милиционерлердің қатарында болғандығы кейінде айтыла бастағаны мәлім, әйтпесе Кремльден аттап шыққлаған И.В.Сталин Тоқырауын бойында халық жауларының пайда болғанын қайдан білсін) ауданға шақыртылып, біршама уақыт тергеуде жүрген кезінде, Кенеліде Жұмағұл бұлағында 1946 жылдың қазан айының бірі күні мен жарық дүние есігін ашыппын. Жандая болып, араша түсер дәрігердің жоқтығынан, жәрдем шақыртуға жердің тубі шалғайтынан босанған анамның жолдасы түспей, дәрменсіз қүйінде дүние салыпты. Бар медеу тұтарым Тұңғышбай болсын деп, атымды өзі қойып кеткен екен. Өкей шәлкем-шалыс мінезінен тауып, ыскырығы жер жаратын өктемсөқ милициямен ауданда соттасып жүргенде, жазғы шөпшілер тарап, ферма орталығы Төкеш басын қыстауды күтіп отырған шағын ауыл тұрғындары анамды сол жүрттагы бұлақ басына жерлепті. Үлкендердің айтуы бойынша бертінде қабірін түспалдан тауып, басына «Арманда кеткен анаға, артында қалған баладан» – деп Мәдіхан ағатайым мен Өмірғалы ағамды ертіп барып, ескерткіш орнаттық. Кенелі ауылының тұрғындарына шағын ас беріп, Құран оқыттық. Туган анамның омырауын еме алмай, ақ сүтінің балдай дәмін тата алмай, шаранам кеппей жөргекте жетім қалған маған өмірімдегі аса қымбат жанның біріне айналған Ұмила шешем омырауын емізіп, ақ сүтін беріп, таңдайымды жібітіп, шөлімді қандырып қалыпты. Ақ сүтін ақтап, асырауға қолым жетиесе де, ақ пейілін ардақ тұтып келемін.

Тобықтының Ақсак, Қожантай, Талдыбай атасынан тарайтын Қазымбайдың қызы (Өмкең әкейдің апасы) жан

дүниесінен мейірімнің нұры төгіліп тұратын, ұлкенге де кішіге де сіз деп қана сөйлейтін, мейлінше кішпейіл бауырмал Шекен атам мен маған екінші өмір сыйласп, жарық дүниеде жер басып жүрсінші деп мейірімін төгіп, алпыс екі тамырын идіріп, дүниeden өтерінде тарау-тарау болып аққан көз жасы сақалын жуып, кемсендеп қоштасқан жан әкем Мұқан атам екеуі бауырларына салып үкілеп асырап, адам қатарына қосыпты. Жарықтық атам сұңғақ бойлы, балуан денелі, түсі суық, мінезі қатал, өз дегенімен ғана жүретін, сөзге сарап, қөnlі түскенде ғана төгіліп сөйлейтін өз кіндігінен тараған туған балаларын маңдайынан ғана іскеумен тынатын, салқынқанды адам болғандығы туған қызы Зұрия апайымның айтқандарынан есімде қалған еді. Жесірліктің қара орамалын тартып жүріп, менімен алты бірдей жетімді бағып-қағып, асырап отырған Үмила апаға жандары ашиды ма, әлде менің ырзықты несібем бе? білмеймін, өздерінің егделеп, қартая бастағанына қарамастан атам мен апамның маған ықыластары ауып, қалап алып, пана болып, болашағы бұлдырап қыл үстінде жатқан мені аялы алақандарымен әлдилеп, тұлқі тымаққа салып тербетіп, жан шуақтарын төгіп, қатарға қосып, ер жеткізгендіктеріне өтей алмастай мың сан мәрте қарыздармын. Десе де, жан атамның азан шақырып қойған Мұқан деген есімінің көпшіліктің аузында лайықты орнын тауып, ел ортасында аты аталып келе жатқанына шүкіршілік қыламын. Атамның Аманбек деген ұлken ұлынан туған Мейрам деген немересінен өрбіген шеберелерінің бәрі менің бауырларым қазір ахарлы-шахарлы бір-бір үй болып, Бертісбай баласы Мұқаннан тараған әuletті бір ауылға айналдырып отырғанына мың мәрте тәубе деймін. Атамның қазық қаққан қара шаңырағының тамыр жайған бір бұтағында бауырларына қамқор, қорған болып отырған Мейірғалыны (Мишаны) ерекше құрмет тұтамын. Жарықтық Атам тұрмысы кедейлеу болғанымен, шама-шарқына қарай

жомарттығы, мәрттігі де бар болатын. Калинин ауылынан колхоздың күшімен 1956-57 жылдары салынып жатқан жаңа мектепке асар айтылғанда, ауылдың жасы үлкен ақсақалы ретінде (81 жаста екен) бастама көтеріп, бір бұзауын беріп, елге көз болған екен. Иманды болғыр шарифат жолына жақын, пірәдарлыққа бейім, көңілі кош көрген адамдармен жас мөлшеріне қарамастан сыйласып, әзіл-қалжынды бөлісіп, орта құрып отырғанды ұнататын. «Таза Жамбыл былай шық» деп артында аталау сез қалдырыған Үйсекенмен, түбірлі сөзімен қыл арқаның түйінін шешіп беретін Қордекенмен қарта ойнап, сез жагыстырып, бір жасап қалдым деп марқайып отыруышы еді жарықтық Атам.

Майданда жан алып, жан берісіп, фашистерді жеңіп келгендердің көбісі колхозга басқарма, фермаға менгеруші болып, шаруашылықты басқаруға кірісіп кеткен екен. Соғыс жылдарында «бәрі майдан үшін» деген ұранды қатқыл қағидаға айналырып, тылдағы жетіспеушілік жандарын қарып, көмектескенді бергенді жек көретін сараң бастықтардың орнын алмастыра бастаған, көз алдарында қырылып жатқан солдаттардың елігін топырақпен жасыруға да мұршалары болмай, өзегін өкініш өртеген жаны жарапы жауынгерлер билік тізгіні тигенде, тылдағы бейнетті ауыр тағдыр талықсытқан адамдарға айшайға қарамай көмек көрсете бастаған. Сондай мейірбан бастықтардың бірі Кенелі отгонын басқарған Үйсімбай ақсақал болатын. Қой қырыққанда бір уыс жұнді жеңіне тығып алып бара жатқандарды көрсе де, көрмеген болып теріс айналып кетеді екен. Ферма бастығы Үйсекенің осындағы қамқор қайырымдылығына көзі жеткендер ұрлағандарына ұялыш, кешірім сұрап рұқсатымен алатын болыпты. Тарығып жүрген ел-жүрттың алғысына боленген Үйсекен де арқаға қоныс аударуға бекінгенде, Мұқан әкеме «әй, Мықан, (атамды солай атаушы еді) менен бұрын сендер көшіңдер, бізден қалып қойсаң киналасың» деп,

өзіне келген көлікпен біздің үйді межелеген Жамбылға көшіртіп тастап, артынан өздері көшіп келіп, сол құтты қоныс Жамбылда Қайырқұл екеуіміз бастауыш мектепті бітіргенше бірге болдық. Қайырқұл екеуіміз бірінші класты Кенеліде Жаппарғалы мұғалімнен бастап, Жамбылда Төлепбек мұғалімнен жалғастырып, Шаймұрат мұғалімнен аяқтадық. Алдыңғы партада қатар отыруши едік. Мен жасқаншак, қорқақтау болатынын. Тұмысынан бетті, өжет, жасқанбайтын, ештегеден оңайлықпен ықпайтын қайсар Қайрекеңнің бұзып жарып кететін кездері көп кездесетін. Мен белсеніп, мұғалімге айтамын деп жиі-жиі тоқтатпақшы болғаныма әбден мезі болған Қайрекеңім бір күні: «Әй, осы сенен-ақ көретін болым ғой» – деп тұра ұмтылғанда, жүйріктігімнің арқасында әрең қашып құтылған едім. Екеуіміздің бастан кешкен балалық шағымыздың өзі бір кітапқа жүк боларлық. Ауданға келіп сегізінші класта оқып жүргенде, ауылды сағынып, көшеге шығып ауылдан келгендерді көріп, мауқымызды басқымыз келетін. Бір күні көшеден жұн артқан машинаны көріп, складқа дейін ілесіп бардық. Қойма менгерушісі Жағыпар деген ел-жүргітқа қабілетті, іскер, әділдігімен танылып, қоғамға адалдығымен мақталып журген азамат болатын. Жұн өткізушилер қанша айналдыrsa да, ылғал тартқан жүндөрді қабылдамай, кептіріп әкеліндер деп қайтарды. Көктен тілегеніміз жерден келді деп екеуіміз ұрланып, машинаның үстіндегі престелген жұннің ортасына жайғасып, Калининге тарттық. Ауыл жақтан соққан салқын самалға кеудемізді тосып, шалқып-тасып келеміз. Кабинадағылар тиелген жұннің арасында сабактан қашқан екі жүтірмектің масайрап жатқанын сезер емес. Кештетіп Жамбасшіліктегі шөпші ауылға келіп түнеген машинаның үстінде таңды атырып, қылаң бере ауданға жол тартқан жайлы көлігімізben нәр татпастан тірі жанның көзіне түспей, қайтып оралдық. Сондағы бар тапқанымыз ауылға, тұған жерге деген сағынышымызды балалық әуестікпен

тарқатып қайттық. Жамбылда көрші болғанда, Қайрекенің үйіне жиі баратынын, өйткені ол үйде балалар бар болатын. Қонақтар да үзілмейтін. Оның үстіне Жаңылдық шешеміз бала демей, бізге де дастарқан жаюшы еді-ау. Осылайша, бала күніміздегі күшік достығымыз әкелеріміз бірлесіп мінген ғұмыр деген тұлпардың ер тоқымының қос үзенгісіндегі үзілмейтін берік достыққа ұласып, қоян-қолтық, қол ұстасып, қартайып қатарласып, өмір сүріп келеміз. Ежелден дос Қайрекең екеуіміздің қогамдық көзқарастарымызда сирек ұшырасатын қайшылықтар кейде біраз уақытқа өкпелестіріп тындыратын. Алайда, оның ұстанымын мойындауыма да тұра келіп, икемделген сэттер екеуімізді қайыра татулыққа шақыратын. Қайрекең шабыттанған шақтарда «біз соғыс солдаттарының, майдангерлердің ұрпағымыз, бірақ әкелеріміз ардагерлік мәртебенің кіре берісінде қалып қойды» деп, Аққойтас тауының тәбесінде тұргандай болып маңғазданушы еді. Негізі Қайрекең ағыл-тегіл шешіліп сөйлемесе де, тауып айтар түйінді сөздерімен тебеден жай тұскедей қылатын. Екеуіміздің анда-санда саясаттағы пікіріміздің де жағыспай қалатын сэттері де болады. Соғыс аяқталғаннан кейінгі қалпына келтіру жылдары титықтаған халықтың әл-ауқатын жақсарту үшін еңбек ақыны өсіру керек деген ұсыныстарға Сталиниң «енбек ақы көбейсе, тұтыну тауарларының бағасы қоса өседі, одан да халыққа аса қажетті тауарлардың бағасын тұсіру керек» деген қағидасының сауда саласында Кеңестер Одағы тарағанға дейін пайдаланылып келгенін айттып, бүгінгі нарықтағы қымбатшылық туралы мениң пікіріме тосқауыл қойған болатын. Қайрекең айтса айтқандай, 1980 жылдың ортасына дейін ғана жеткен соғыс ардагерлерінің көбісі мемлекет тарапынан берілуге жататын жеңілдіктерге қолдары жетпей, макурым кеткені құпия емес. Сол сияқты тыл еңбеккерлерінің де бертінге дейін майдангерлердің көлеңкесінде қалып келгендігі өкінішті. Соғыс

жылдарындағы ауыл тіршілігінде батпандай ауыр бейнеттің қазанында қайнағандардың Ұлы Жеңісті жақыннатуға қосқан үлестерінің өлшеусіз болғандығының айғағын ауылдарда әр масақтан шашылып түскен бір дәнге дейін теріп алып, бөлісіп, май шамның сығырайған жарығымен тоқыған шұлығын майданға жіберіп, шиеттей балаларын үйдің тіреуіне байладап кетіп, таң азаннан ақшамға дейін тыным таппай жұмыс істеп, кейде қара суды катық қылып, қаһармандық көрсеткен 2800-ге тарта ата-әжелеріміз берілгенде мен аналарымыздың, жеткіншектердің 1945 жылы Қоңырат ауданы бойынша еңбектерімен мемлекеттік марапаттауларға ұсынылғандығына қарап, тыл деп аталған майданда да еңбек соғысының карқындан бұкарадық сипат алғандығын анғаруға болады. Тіпті, соғыс жүріп жатқанда ауыздарынан жырып, жиған тергендерін қорғаныс қорына көмек ретінде Кенішбай ақын 110 мың, Мәли Жақсыбеков 100 мың, Ақынтай Алдабергенов 75 мың, Эйнек Әбдіқалықов 75 мың, Адамия Әбілдин 75 мың, Әшімқан Ақметов 75 мың, Тоқберген Телібаев 75 мың, Моншақбай Жантулақов 60 мың, Сейдігазым Шомақбаев 61 мың, Қазыкен Әмірканов 60 мың – барлығы 1 миллион 666 мың сом қаржы аударған. Мал басын есіру мен егін жинауда жоғарғы көрсеткіштерге жеткені үшін Қоңырат ауданына 1943 жылы КСРО Қорғаныс Комитетінің Қызыл Туы мәңгі сақтауға берілген. Қоңырат ауданы Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесінің, Қазақстан Компартиясы Орталық атқару комитетінің біріккен қаулысымен 1945 жылы Қызыл Тумен марапатталып, 50 мың сом ақшалай сыйлық тапсырылған. Десе де, биліктің бүгінгі саяси ұстанымындағы ескерілмей келе жатқан солақай тәсілдерге түзету енгізілсе, шейіт кеткендердің рухы үшін сауабы мол іс болар еді. Жыл сайынғы 9-шы мамырдағы Ұлы Жеңіс мерекесінде күні бүгінге дейін тек соғыстан аман-есен оралған майдангерлерді ғана дәрінтеу дәстүрлі түрде өткізіліп келеді. Ал майданның алғы шебінде жүріп,

кеудесін оққа тосып, қаза тауып, жат жерде жерлеусіз, жаназа намазы шығарылмай, тіпті, көмусіз қалған боздақтар мен күші басым жаудың қоршауында қалып қолға түсіп, осы уақытқа дейін өлі-тірісі белгісіз, хабарсыз кеткен жауынгерлердің есімдері мерекелік құттықтаулар мен баяндамаларда ауызға алынбай келді. Кейінде ғана сскерткіш тақталарға есімдерін іліктіріп жазу қолға алынуда. Ең болмағанда, олардың ел ішіндегі ұрпактарына жеңіс мерекесінде «сениң әкең мен атаң Отан қорғау жолында жанын пида еткен соғыс солдаттары» деген құттықтаулар жіберу де биліктің назарына алынбағаны өте оқінішті. Ал енді кең байтақ Қазақстанның 180-нен астам аудандары бойынша Кеңестер Одағының Батыры атанған 99 қазақтың екеуінің бірдей шағын ғана арқаның Ақтогайынан шығуының құпия сырын қызғанғандарға бұл біздің Тоқырауын бойындағы топырактың жаратылыс киесінен деп мәжбүрлеп, мойыннату керек шығар. Алайда, «Ұлы Отан соғысы» деген қаралы атпен тарихта қалған сол кешегі сұрапыл соғыс Кеңестік биліктегілерді сабасына түсірді мс, әйтеуір, соғыстың бұлғы ыдырай бастасымен, қазақтың зиялышарына құзғындај жармасу кесапаты біртіндеп тыйылып, ындыны тарылғандардың бас терісі кеңейіп, шашып төгіп, шалқып тасып жегендер тәубесіне келіп, тағдыр деген таразының басында әділдік үстемдік құра бастағандай болыпты. Әр адамның көзқарасы өз басында туындал, өз санасын шарлап, әр түрлі байламдар жасауга жетелейтіндігіне күмән жоқ. Көкейге келіп тіреліп тұрған бір шындық соғыс жылдарында өмір сүргендер мен соғыстан кейінгі жылдарда тұғандар 27 миллион адамның қаны төгілген басқыншылық соғыстағы Сталиннің Бас қолбасшы ретіндегі ерен еңбегін бағалайды. Соның бір көрінісі 1953 жылдың 5-ші наурызында Сталин өлді дегендегі ауылдағы әке-шешелеріміздің егіліп тұрып жылағандары балалық санамызда өшпестей болып сақталып қалды. Бала көнілмен бір жақын тұғандары дүние

салған екен гой, соның күйзелісі шығар деп қабылдадық. Ал қазірде кейбір сарапшы болып жүргендердің «ол кезде халық аза тұтып жылаған жок, керісінше тажалдан құтылғандарына қуанғандықтан жылаған» деген сөуегейшілігі бар шындықты мансұқ қылғандығы деп бағалаған дұрыс шығар. Тарихтағы қай соғыс болмасын жеңіске жетуде бас қолбасшының тапқырлығы мен қатал шешімділігі бірінші орында тұрғандығы мәлім. Қалай десек те сол соғыстың салған зардабын өз тағдырларымызбен байланыстырып талқылаумен қатар, басқыншылардың аяғының астында тапталып, жерін от шарпып, елін ажал дерт болып, жаппай жайлаған өнір халқының қасіретінен де көбірек іздесек, сонда көзіміз тосын жайтарға қаныға түсетін сияқты...

3. Білім жолындағы бейнетті белестер

Жойқын жұт болған 1953 жылдың күзінде Кенелінің Төкешінде екі бөлмелі мектеп үйінің табалдырығын алғаш аттап кіргенде, жарық дүниенің мәртебелі төріне шыққандай болған едім. Тұғанда ана сүтінің узына жарымағандықтан ба?, тұқымымның құнарына тартқан бойымның тапалдығынан ба?, әйтеуір, қарсы алған мұғалім мені ең алдыңғы партага отырғызыды. Орта мектептің тоғызынышы класын бітіргенше (толық оқып аяқтауға мүмкіндік болмады), маған бұйырған орын сол алдыңғы партада болды. Жұртшылық «Жапаң мұғалім» деп атап кеткен Жаппарғалы мұғалім ел-жұрт қадірлең, төбесіне көтерген, аудан бойынша кемел тұлғалардың бірі болған көлісті кісіге айналғанына кейінде көзіміз әбден жеткен болатын. Мінезі жібектей майда, нағыз ұстаз десе, дегендей екен. Бір үйде жалғыз өсіп, көпшілікті жатырқайтын жасқаншақтығымнан ба, сабак ұстінде мұғалім деген сөзден жаңылып қалып, кейде «ата» деп айттып жіберетін әдетімді Жапаң кейінде Имекте бір кездескенде, еске түсіріп күлдіріп еді. Жапанның ұстаздығымен катар елдің

тирихын, жер атауларын, тіпті, Қарандыз деген дәрілік шоңтің қай жерлерде өсетіндігіне дейін айтып, көрсетіп кеткендігін Мәдікан ағатайым ерекше ілтипатпен еске алын болатын. Әліппенің әріптеріне тілім жаңа-жаңа келе бергенде, арқаға қоныс аударып, окуды Жамбыл фермасындағы тау етегінде орналасқан жатаған екі бөлмелі бастауыш мектепте жалғастырдым. Абыздың Қараталы деп аталған бұл өнір Нұра болысына қараған екен. 1933 жылы Үміт колхозы болып құрылып, 1936 ж. Мәскеуде өткен Қазақстан өнері мен мәдениетінің онкүндігінде Кремльді дүрліктірген Жамбыл ақынның даңын дәріптеу мақсатымен, 1938 жылы Жамбыл колхозы болып өзгерген.

1936 жылы жерінің құнары аз, сұы тапшы оңтүстіктен, Балқаш өнірінен Арқаның Отар-Адыр, Қорақайың, Қызылтас, Көрпетай, Абыздың Қараталы, Тұлкілі аймағына жаппай көшіріп, қыстандыру басталғанда, Жамбылдан бастауыш мектеп ашылған. Соғыс жылдарынан бастап осы бастауыш мектепте М.Молдабеков, К.Бажбеков, Мусина, М.Досмақов, Ш.Байысов, Ж.Нұғышов, К.Алданазаров, Н.Болғанбаев, Т.Молдағұлов деген мұғалімдер қызмет жасаған екен. Жалпы соғыс жылдарында аудан бойынша 31 бастауыш мектеп болған. Ауыл адамдарының ілтипатына бөленген Молдағұлов Төлепбек деген міnezі Жаппарғалы мұғалімге үқсайтын, биязы, салқынқанды, сабырлы мұғалімнен әліппені толық тамамдал, екінші класты оқыдық. Манбаев Шаймұрат деген мұғалімнің орналасуы шағын ғана мектепке де, ауылға да өзгеріс ала келді. Шапшаң, шайпау, қатулы Шаймұрат мұғалімнің міnezі мен тәсілі сауатымыздың аныла түсүніне әжелтәуір серпіліс туғызды. Ол кісінің атқұмарлығы «Нығымбек күрөн» деген бәйге ат үшін талас туғызып, фронтовик Үйсімбай, Садық, Жағыпар сияқты азын айға білеген, Жамбылдың түсінан бөгде адам түгілі басқа таудың қасқырларын да жүргізбейтін адуын азаматтармен бірден тіл табысып кетуі алғашқыда қын сокқанымен, келе-келе қоян-қолтық

араласып, тіпті, бір ас, бір тас болып кеткен болатын. Ақылдаса келе ауыл ақсақалдары бір аттың жалын жаңа келген мұғалімге қиған еді. Бастауыш мектепте төрт класс бір ауысыммен ғана оқиды. Сабак түске таман аяқталады. Шаймұрат мұғалім қашанды көзден таса болғанша, бас киімді кио деген жоқ. Бір жақсысы ол кісі түстен кейін көбінесе ауылда болмайды. Біз – Қоқерия, Нұрмағанбет үшеуіміз – жеті шақырым жердегі Түйекора деген қыстактан үшінші класта түйеге мінгесіп мініп, барып келіп оқыдық. 1935 жылы Монголиядан әкелінген 350 түйенің колхоздарға белініп берілуіне орай түйе бойлап кіретіндей биік етіл салынған қыстактың бірі Бақтыбек деген кісі бас бақташысы болған біздің ауылға, жөппелдемде келе қалған Шаймұрат мұғалімді көктемде шабынып тұрған ақ бура аузынан ақ көбіргі бұрқырап ағып тұрған басын жерге салып жіберіп, Жамбылға жеткенше тырқыратып қуғанда, бәйге күренің арқасында әрең қашып құтылған мұғалім одан кейін түйелі ауылға аттап баспайтын болды. Атқа құмар адамның ер-тұрманға құштарлығынан ба келісті етіл шабылған қызыл ерін біз Калининге көшерде, балаңызға тартуым деп атама сыйлаған екен. Атама ол жылдары мініс аты біткен жоқ, түйемен жүретін. Ауылда қолдай жұмыс жасаған жылдары игілігін көрген сол қызыл ерді 1969 жылы ауданға көшерде, ағам Тілеуліге беріп кеткен едім. Кейіннен облыстық мәслихатка депутаттыққа сайлану каражарысының Қызыларайдығы өткен сайлауды кездесуінде, Шаймұрат мұғалімнің Тұңғышбай менің оқушым деп жарыс сөзді бастап, бата-тілегін айтқаны, ұстазының оқытқан шәкірттерін ешқашан есінен шығармайтындығының бір көрінісі болар. Сонда қызыл ер бергенін есіне салғанымда: «Ой, Тұңғышбай, ол арқага мәлім болған қайыңның түбірінен алдыңғы қасы мен артқы қасын және қапталын шауып, қиуластырып құрастырған әйгілі Мажман шебердің

қолынан шыққан ер болатын» – деп, сөзбен өткендергіні шегелеп тастаған еді.

Ауылдың жасы үлкен ақсақалы болғаннан соң ба, әлде Тақан сынды әкеден дарыған өнеге ме, 1952 жылы Калинин колхозына басқарма болып сайланған білімді, іскер, сойлесе шешен, тарқатса шежіре, артында тұщымды айта жүрер сөз қалдырыған, бүкіл саналы өмірін ауыл шаруашылығын өркендетуге арналған, қызмет жасаған Есембай ағамыздың атама келіп, сәлем беріп кететін кішпейілділті есімде қалыпты. Калинин колхозын Хамит нағашымнан кейінгі ұзақ жыл басқарған басшы ретінде ме, әлде шебер үйымдастырушылық қабілеті мен халыққа қамқорлығынан ба, ауыл тұрғындары жаз айларында киіз үй тігіп жайлауда отыратын жеріне «Тақан бұлағы» деп, әкесін құрметтеп ат қойыпты. Кейінде ұрпақтарының сол бұлаққа ескерткіш тақта орнатқандығын тарихқа жасалған тағзым деп кабылдаған дұрыс шығар.

Біз оқып жүрген жылдары тауарлы сүт фермасы ретінде дүрілдеп тұрған Жамбылда сүт бұлағынан май ағызған Садық әкеміздің бізben бірге оқитын баласы Амангелдіге еріп үйіне барып, бойымыз тұтқасына әрең жететін сепараторды айналдырып, бір кеседен балқаймақ ішіп қайтатынбыз. Намыс отымен қайраған сол кездің адамдарының ренжісіп, өкпелесуі де, сүт пісірімге жетпей татуласуы да жарасып тұратын. «Мал ашуы—жан ашуы» дегендей, бір күні әншейінде қалжыны жарасып жүретін екі тұрғын сөзге келісіп қалыпты да, жәбір көрдім деген екіншісі атына міне салып, милицияга барамын деп, ауданға қарай тұра шауыпты. Жамбыл ауылын тұтастай ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстайтын Үйсекен көк айғырына мініп алғып, сыртта тұрып: « Эй, Жаңылдық, әбдіредегі менің Германиядан әкелген жалғыз гранатамды тез эперші» – деп айтай салыпты. Алланың өзі тумысынан сабырлықты жан азығы қылыш берген Жаңылдық шешеміз, аптықпай, әуелі ашуынды бас деп, газетке оралған

буынтақты ат үстінде булығып тұрған Үйсінай әкеміздің қолына ұстата салыпты. Қалаған қаруы қолына тиген әкеміз көк айғырды қамшымен бір тартып, қашқанның соңынан қуып беріпті. Бұл кереметті көрген ауылдағылар не істерлерін білмей, біреулері таңырқап, енді біреулері абдырап тосылып қалыпты. Сондарынан ара түсуге барайын десе, басы артық көлік жоқ. Шай қайнатым уақыт өткенде, айқай қайқаңдан екі аттылы шыға келгенде, манадан бері демдерін ішіне тартып тұрған ауылдағылар ун деп, терең тыныстапты. Сөйтсе, бұл екі аттылы бағанағы ашуға беріліп, бірін-бірі қуып кеткендер еken. Қырғыздың қайқаңында жайғасып отырып, газетке оралған конъякты бөліп ішіп, дүшпан болып тиген ашуды ақылға жендіріп, әбдіраның тубінен шыққан жуас сарының қуатымен бәтуға келген еken. Бірін-бірі дауға қиса да, жауға қимайтын қайран біздің әкелер, жатқан жерлері жайлы, топырақтары торқа болсын.

Талай атанға жүк болар Жамбыл ауылның жырын айтып тауысу мүмкін емес. Жалғасы бар. Жарықтық, жаны жанната болғыр қасиет конған атам Тұқатайым қайда оқыса, біз сонда барамыз деп, келер жылы Аққойтас пен Қарақойтас қоршауына алған, теріскейінде Көрпетай тауы көсіліп жатқан, күнгейінде Жыланышқ пен Орталық тауы кіреберіс қақпаның қос жақтауында болып қасқайп тұрған Калинин колхозының орталығы болған Қаратал ауылнина қоныс аударған болатын. СССР Министрлер Кеңесінің 1950 жылдың 7 маусымдағы қаулысы бойынша 1951 жылы 35 колхоз 11 колхоз болып ірілендірілгенде, Калинин мен Жамбыл және Чапаев деген үш колхоздың біріктірілуінен қайыра құрылған Калинин колхозының орталығынан 1952 жылы № 6-шы жеті жылдық мектеп болып ашылған оку ордасында алғашқы директор болып Изаков Қадыр қызмет жасап, 1955 жылы директор болып тагайындалған Макшаев Жайсаңың бүйрігымен мен де бесінші класқа қабылдандым. Жаңадан ашылған мектептің

алғашқы оку ісінің менгерушісі болған, есімі аудан ұстаздарының төрінен табылатын Таханов Шешембайдың ізін жалғап, осы мектепке сол жылы оку ісінің менгерушілігі болып жаңадан тағайындалған Қарағанды педагогикалық институтын бітіріп келген, осы жолды жазып отырган мениң өмірімнің рухани сарайының құлпын ашып берген Ахметжанов Сәкібай мұғалім болатын. Сабактың алдында бүкіл оқушыларды мектеп алаңына шығартып жаттығу жасататын. Саптың ең артында тұратындықтан, осы жолы бойдың аласалығының пайдасын көрген едім. Қырық бес минут сабакта бір езу тартып құлмейтін. Түрі сұсты, түсін жылытпайтын білімді Сәкібай, Өмірсерік мұғалімдердің сабагында класта шыбынның ызыңы естілмейді. Ал химиядан беретін Төлеген мұғалім оқушылардың ығына қарай бейімделіп, еркіндікке жіберетін. Қалкен мұғалімнің мейірімді жүзі мен жанға жайлы мінезі окушымен қоса өзі де окушы болып тұрғандай сезілетін. Сәкібай мұғалім сабактан тыс уақыттарда спортқа баулуға да, көркемөнер үйірмесіне де уақытын бөлөтін. Дауысың жоқ деп, маған тақпақ жаттатып айтқызатын. 1957 жылы Қарағанды облысы бойынша алғаш рет өткен жастар фестиваліне қатысқан Қоңырат ауданының өнерпаздары бірінші орынды Қарқаралымен бөліскен екен. Жезқазғанға ауысқанға дейін өнер сайыстарында осы екі аудан қатар тістесіп, бірінші орынды алма-кезек жеңіп алған. Содан бастап сахна өнерінің дәстүрлі сайысина еніп, 1959 жылы Ақтогайда өткен ауыл көркемөнерпаздарының аудандық фестивалінде Сәкібай мұғалімнің халық әні «Сметті» шыңына жеткізіп, шырқап тұрып орындан, тамаша әншілік қырымен де танылғандығының куәгерімін. Сол жылы алтынши класта оқып жүрген мені де фестивальге қатыстырып, аудандық клубтың сыртқы қабырғасына жапсарластырып салынған ашық сахнада орындыққа шығарып, тақпақ айтқызған болатын. Бұл мениң өнерге аттаған тырнақалды қадамым

екен. Десе де, бұл жыл мениң ер жетсем екен деп тырмысып, өрмелеп келе жатқан қылышты тағдырымдағы ең ауыр жыл болды. 1959 жыл он үшке жана толған мениң өмірімнің қылыш кезеңдерінде, тайқы мандайымда жазылған тағы бір тауқыметті көлденен тартты. Осы жылдың 31-ші наурызында асқар тауым, асырап, адам қылған, Тұқатайым деп еркелетіп өсірген Мұқан атам мені алама аманаттап тапсырып, қалдырып, өзі бақылыш мекеніне кете барды. Шаңырағымыздың арқауы, отбасының айбары мениң жалғыздығыма жұбаныш болған жан атамның орны қараша үйіміздің төрінде қаңырап бос қалды. Осылайша, қартайған әке мен шеше, буыны қатпаган бала үшеуі бірінен-бірі сүйеніш тауып, жарым көңілге жұбаныш болып, Алланың жарылқауымен жарық дүние, пәни жалғанда несібелерін теріп, себелесіп келе жатқанда, тағдыр тағы бір сынағын салған еді. Үш тәтті, үш ақиқат, үш биік, үш асыл, үш шырақ, үш үміт деген киелі ұғымға параллель болмаса да, отбасындағы үйелмелі-сүйелмелі үш адам бір үйлі жанды құрайды емес пе? Солардың әрқайсысының орны басқа түскенде ғана сезіледі екен. Атамның түйесінің басын жетектеп, қабіріне алып барып, топырақ салып, қолымнан келген балалық міндеттімді өтегендей болдым. Жаны жәннатта, тәні пейіште, топырағы торқа болғыр атам өзі барда экем Өміртаймен алыстан ғана сыйласып, олардың үйіне жақындааттырмай, араластырмапты. Қызғанды ма? Өлде мениң көңілім екіге жарылып, жатсынып кете ме деп сақтанғаны ма? Әйттеуір, Өмкең туралы жақ ашпастан кетті. Өгейліктің өксігінен егіліп шығатын көзімнің жасын көргісі келмеген де болар. Алтыншы класты бітіріп, оқу жылының аяқтаған жазда, Өмкең біздің үйді шөпші ауылға көшіріп әкетті. Сол жазда мен шөп шабатын ат машинаның басын жетектеп, күн көріс үшін қара жұмыстың қамытын алғаш рет кидім. Сол алтыншы класты бітіргеннен бастап, жазғы оқу демалыстарында бала болып ел қатарлы ойнауға, шөп машинасының басын жетектеумен өткен күндерім мұрша

берген емес. Аяқ астынан бізді қамқорлығына ала бастаған бұл кісінің қандай жақындығы бар деп сұрағанымда, апам марқұм бұл менің бауырым, сенің нағашың болады деді. Лтам дүние салғаннан кейін ғайыптан пайда болған нағашымның қамқорлығын анда-санда көріп жүріп, туған әкем екенін тоғызыншы класты бітірген жазда, косилкага мініп жүргенде, еміс-еміс естіп білдім. Дүние шырқ айналғандай болды. Апамнан сұрамадым. Көніліне қарап, қаяу түсіргім келмеди. Өмірдегі тағдырымның пешенеме жазылған таңбасын танып білгенімді сездірмедім. Аудандағы орта мектептен оныншы кластары окуымды одан әрі жалғастырудан бас тарттым. Шопанга көмекші болдым. Білгенімнің бәрі көкірегімде беріш болып сақталып қалды. Тіршілігімде өмір бойы тек Мұқан атамның баласы болып етуді таңдадым. Шындығында, солай болды да. Туған анам туралы да ешкімнен сұрауга батпадым. (Бір ғажабы, туғандарым мен туыскандарымның бір де біреуі тіс жарған емес). Өйткені ажал тырнағынан аман алып қалып асырап, есірген атам мен апама жасаған қиянатым болар деп тартындым. Мен өмірге інгелап келгенде, тұрлаусыз өмірден туған анамның шалқалап шыққанын сұрап білу жүректегі жараның бетін тырнал, сыздата түсетіндігінен жасқандым. Тобықты шежіресін жинақтап, жарыққа шығарып, Алланың ракымына, елжүрттың алғысына бөлениген, алғыр талабына нұр жауған Кенжеқара баласы, нағыз ұлтжанды азамат Серғазы інімнің ата жолының таратпасында Мұқан атаңдан да, Өміртай әкенін де тарқатып енгіздім дегенінен бастап, аталусыз, үзіліп қалмасын деп, Өміртайұлы деп қосақталып жазылуын мойындарым. Жеті жыл әскерде, соғыста Қызыл армияның жауынгері болып келген әкей 1977 жылдың 7-ші мамыры күні Калинин сегізжылдық мектебінің окупшылары ауыл клубында пионер қатарына қабылдап, галстук таққан кездесуде, соғыс қасіреті туралы мінбеде толқып сөйлеп

тұрғанда, қан қысымы басына шауып кетіп, инфаркт алды, содан кенеттен қайтыс болды.

Әмірінде адалдықты арындай құрметтеп өткен, 1995 жылы Сана би бабамыздың мазарын қайыра жаңартып тұрғызганда, шырақшысы болып, сауалты істі ықыласы түсіп абыраймен атқарған, өз көзқарасын табандылықпен қорғай білетін, көпке кадірлі болған Рыстай ағатайымның екі мыңынши жылдың бас кезінде үйінде сырқаттанып жатып: «Тұңғышбай, сен білсең саған біз туысқандықтан да бұрын ең жақын нағашың боламыз» деп, марқұм тұған анамды бір еске алды кеткен еді...

Тарам-тарам ағатын көздің жасындағы тарау-тарау тағдырымның мектептегі кезеңіне қайтып оралайын. Жетінші класты оқып жүргендеге, мектеп жанынан қосалқы шаруашылық ретінде бұрынырақта құрылған шағын Тауық фермасының менгерушілігін жетінші класты бітіріп, көшіп кеткен Сапарғалиев Куанышбекten қабылдан алған Қайырқұл бастықтың орынбасары етіп мени тағайыннады. Бір класта он екі бала оқимыз. Ферма колхоздың тас моншасына орналастырылған. Қысқы сұықта моншадан қалған темір пешпен жылытылады. Отынды біздің кластағы әлеуетті ересектеріміз Балтабай мен Ермағанбет, Байтандар дайындастырылған. Мектеп бойынша жетекшіміз Тохметов Төлеген мұғалім. Қалай десе де, бұл қоғамдық бастама окушылардың дербес еңбектенуіне ықпалын тигізді деуге толық негіз бар. Мойынға артылған қосалқы болса да жауапкершілік жұмыстар өзінді ширатып, жайшылықта көп сезіле бермейтін кластастардың бойындағы міnez үстемдігін, елгезектік пен өктемдік сияқтыларды аңғарып, бала болсан да жанындағыларды тереңірек тани түсуге итермелейді екен. Тауық қорага кесте бойынша күн сайын кезекшілік бекітілгеніне қарамастан, бастықтардың балаларының кейде бармай қалуынан, от мезгілінде жағылмай қалуынан немесе қызып тұрған темір пешке тауықтардың күйіп қалуынан өлген тауықтарға

бастық Қайрекең маған мұның бәрі «Ақсүйектен» өлді деп, акті жасатады. Хабарлама жазамыз. Сол окушы бала кезіміздегі шала бастықтығымыз ширатқан сияқты. Есейген шақта қоғамдық жұмыстарға екеуіміз де белшемізден батып жүрдік қой. Қөктемге қарай тауықтар жұмыртқалай бастағанда, құс фермасына кезекшілікке таласатындар да болды. Қыстай тісін басып жүрген бастығым ерегісіп, қақаған сұықта кезекке келмегендерді жолатпайды. Интертатта жатып оқитын Қайрекең анда-санда шикі жұмыртқаны инемен тесіп, жұтып жіберетін. Мен мұғалімге айтамын десем, онда сені сыртыңдан қамап кетемін деп қорқытатын. Оқу жылының аяғы таянғанда, класс болып жиналып, бүкіл жұмыртқаларды колхоздың складына өткізіп, жүзге тарта тауықтарды тапсырып, арқамыздан ауыр жүк түскендей болып, емтихан дайындығына кіріспей кеттік. Қайырқұл 9-шы, 10-шы кластарды Қызыларайдың орта мектебінде оқып жүргенде, республиканы жаңғырткан атақты «кіші фермада» да, Калининде тауық фермасынан үйренген тәжірибесін пайдаланып, шаруашылықты қоғамдық тұрғыда басқаруға белсene араласыпты. Сонымен орталau білім сатысын, яғни 7-ші класты 1958-1959 оку жылында ғана пайдалануға берілген жаңа мектеп қабырғасында аяқтап, Калинин жеті жылдық мектебін нығайту үшін арнайы жіберілген тәжірибелі педагог, талапшыл жаңа басшы Жұнісов Мінтай мұғалімнің қолынан атtestat алышп, тұтіні түзу ұшатын, сыйластығы атадан балаға аманат болып жалғасқан, қазақи қасиеттердің ордасына айналған алтын бесік ауылдан түлел ұшып, аудан орталығы Ақтөгайға келдік. Осы жылдың тамыз айында ауданнан бала жинауға арнайы келген жас мұғалім Тұрсынов Сейітжанмен бірге жүрт темір Серікбек деп атап кеткен ағайдаң самосвал машинасының кабинасына апамды отырғызып, темір бортқа мұғалім екеуіміз мініп, ауданға жол тарттық. Атаң жоқ, енді сені жалғыз жібермеймін деп апам қоса келіп, жақын

туысқанымыз Ақмолла атанаң үйіне орнықтық. Жаңадан салынған кең үйінің бір бөлмесін босатып берді. Қолынан құраны, аузынан Алласы тұспейтін, мұсылманды сауатты нағыз пірәдар адам болатын. Дарига деген қызы мені туған бауырындай, Нұралы деген ұлы мені туған ағасындай санап, барлық жағдайымызға қарасып, қамқорлықтарына алды. Негізінен, менің адам болып есейіп жетілуіме бір Алланың өзі, одан кейін атам мен апамның асыраған баға жетпес еңбегі мен осы өмірімде ақ жол тілеген, алдыннан сәтімен кездесе берген, пейілі жақсы адамдардың риясыз қайырымды қамқорлығы себеп болғандығына мың да бір шүкіршілік қыламын. Сол адамдардың барлығының кіслік қасиеттерін өте жогары бағалап, айрықша құрмет тұтамын. М. Горький атындағы орта мектепке барлық он бір колхоздан келген құрама кластың қайнаган ортасында ағысы қатты тау өзенінің арнасына түсіп кеткендей болып, жаңа өмірді бастадық. Алғашқыда бір-бірімізді жатырқап жүріп, таныса келе ұқсас тағдырларымыз татуластырып, топ-топқа бөлініп жұп құрап, орта мектептің арқалы ұстаздарының алдында қасқайып отыруға да қалыптастық. Мектептің «А» класында оқитын ауданның басындағы балалар біздерді «колхозбайлар» деп ықтырғысы келгенімен, көше тентектері түтілі сайланып келген жаудан да тайсалмайтын, көңіл тереңінен ақындығы қылаң бере бастаған дүлей күші, ұранды үні бар Тілеген, дауласқанда түбіне жеткенше жеңбей қоймайтын Қайырзада, сылкым сері, сәнқой әнші Аманғали, үн-түнсіз жүріп, бәрін тындыратын Кәкен, суды кешіп, сенді бұзып өтетін Қайыркул, ауылын мактағанда, алдарына жан салмайтын Коңыраттың қос Мейрамы мен айтар сөзін сағыздай созғанша сабасына тұспейтін Санак, көрікті келбетімен, жайдары мінезімен, жарасымды кеңдігімен оқшауланып тұратын Қанағат, алыс-жұлыстың аңысын алыстан аңдып тұратын, сөзге шорқақ, есепке жүйрік Сейілхан, елдестірмек елишіден деп, шиеленісті шешендігімен

жағыстырып жіберетін Жұмағали, қабағымен қарауыл қарал, өз ізінен өзі сақтанып жүретін Рыспек, жүзіктің козінен өтетіндегі жылпың Газиз, осылардың бәрінің ортасындағы елгезек Тұңғышбай сияқты әр ауылдың серкелері болған біздің «Б» класының таудың тасындағ өкүшшілерінің тойтарыстарынан кейін, беттері қаймығып бітімге келе бастады. Ал мен болсам қияннатты ұлдардан смес, әуел бастан қыздардан көрген едім. Жамбылда бастауыш класта оқып жүргендеге (біз екінші, ол төртінші класта), бізден әлдеқайда үлкен өзі әнші, аңқылдаған аққөңіл Несіпбаланың жұмсақ алақанының майдай жағатын соққысын, мінезі ашық, ақжарқын, алайда іші ызадан тұнып тұратын асау Аманай жалғастырды. Әрине, бәрі үлкен үзілістегі қарбаластың үстінде сергіп, бой жазу үшін жасалатын балалық ойын болғандықтан, көңілде мыскадай да өкпе қалмайтын. Шіркін, сол кезде дәп қазіргідей ыйқы-жиқы шал-кемпір болатынымызды, тентек Аманайдың қасиетті қажы атанатынын ойладық па еken? Өмір өткінші себелеген жаңбырдай өте шығады деген осы еken ғой. Езуінен күлкі кетпейтін Сара, әзілқой Төлжан, жүзінен мейірім нұры, жүрекінен жан шуағы төгіліп тұратын Кәүкәрия, өз сөзі өзіне әрен естілетін жібектей сзылыған Нәсен, салқын қанды, сырлы мінезді Нестай, кітаптан бас алмайтын алғыр Ағиян, томага тұйық Құлқайыр, Куаныш ауылын Кремльге теңейтін Дариға – осы кластастардың барлығы екі жыл мектеп партасында бірге отырған қиял-ғажайыптар еken.

Сегізінші класта оқып жүргендегі санамызды дұр сілкіндіріп, жердегі қиялымызды көкке бірақ шығарған оқиға 1961 жылдың 12-ші сәуірі күні ғарышқа «Восток» космос кораблімен көтеріліп, орбитада шығып, жер шарын бір айналып, аман-есен қайтып оралған Ю.А.Гагариннің ерлігі туралы орыс тілі пәнінің мұғалімі Мусина Ленадан естігенде, қандай сезімде болғанымды ойға түсіру қын болып тұр. Алайда, «Адамға табын жер енді...» деген

Олжас ақынның өлеңінің ғаламды шарлап кеткені айдан анық еді. Бұл оқиға біздің қатарымыздағы үрпақты тегін оқытып, тәрбиелеп, азаматтыққа қалыптастырыған, ақ пен қараны, жақсы мен жаманды, биік пен аласаны, молшылық пен жоқшылықты, ең бастысы, адалдықты санамызға терең сінірген Кеңестік дәуірдің айрықша жетістігі болғанын әлем жүртшылығы мойындаған, бағалаған болатын. Сол күннен бастап 12-ші сәуірдің айрықша мереке ретінде атап өту біздің дәстүрімізге енді. Сол бір елеулі күнді есте қалдырудың рәсіміндегі болып, менің екі немерем Шұғыла мен Ерсін тұра космонавтика күні дүниеге келіп, Кеңестік кезеңнен сақталған тарихи мерекені жаңуялық салтанатпен жалғастырды. Ал енді космостан құлдилап, ауа қабатына енгенде, бағытынан адасып қалған «Босток-3» корабліне мінген А.Г.Николаевтың 1962 жылы Ақтогайдың Белтерегіне келіп аман-есен қонуы Ақтогайды ғарыштың жердегі аэродромына айналдырып, космонавтиканың тарихына енгізіп жіберген болатын.

1962 жылы ауданда тоғызынышы класта оқып жүргенде, білім беруді өндіріспен байланыстыруға бағытталып, алғаш құрылған «оқушылардың өндірістік бригадасы» құрамында шалғайдағы отгон Айыртасқа қой қырқынына жіберді. Бұл науқанға біздің «Б» класының менімен бірге оқитын оқушылары өз ауылдарына бөлінгендейді, ауданда тұратын мениң «А» класынан баратын оқушыларға кости. Ашық «Газ-51» машинасының үстімен әндептің әуелі Сталин совхозының орталығы Қарасу ауылына бет алдық. Жолшыбай Сарытеректің тұсына тоқтап, езен арнасындағы сүмбіледей көк теректердің ортасындағы жоғарғы ұшар басына қарасаң, қалпағың жерге түсетін зәулім ағашты құштарлықпен таң қалып, тамашаладық. Балалар құшқақтарын жалғап ағаштың жуандығын өлшеп жатты. Орта тұсындағы қысқа отырып үлгергендер де болды. Жасымнан қараша үйде қара табан болып, жалғыз өскендіктен бе, көпшіліктен жасқаншақтаған, шетқақпайда

қалып, мұнаралы алып ағашты толық көре алмағанымса осы уақытқа дейін өкінемін. Кейінректе өртегеніп кеткен зеңгір Сарытерек көзден бір-бір ұшқан еді. Отқа оранған киелі ағаштың өзегінің орнында сақталып қалып, қаңқайып тұрған, еніне құлаш бойламайтын, күйіп кеткен қаралы қабығына қарал тұрып, Қарқаралы дуанында құрылған 17 болыстың бірі Әлтеке-Сарым болысын алғашқы болыс болып басқарып, сол елдің төресі атанған, Қарқаралы қаласының іргетасын қалаттырған танымал тұлғалардың бірі, патшаның полковник шенін тақсан Бекейханов Сұлтанғазының 1928 жылдары Тоқырауын бойындағы Бас Сарытерек, Аяқ Сарытерек деп аталған күміс жапырақты көк теректерді өзеннің күм шегіндісі басқан аринасына тұқымынан отырғызған деген деректің ел аузында сақталуынан қайдан келгені, қалай өсіп шыққаны белгісіз болып келген құпияның сырына қаныққандай боламын. Биіктігі 25 метр, жуандығы 3 метрге дейін жететін ағаш біткеннің жердегі патшасындағы болған Сарытеректі сол шақта жолай бала көнілмен көріп қалғанымды медеу тұтамын. Сарытерек сияқты туған өлкенің табиғатының сирек кездесетін құндылығын сақтай алмағанымыз, қоршаған органы бағалаудағы енжарлығымыз болар. Кемірқышқыл газын сорып алып, өз бойынан оттегін шығарып тұратын орман атаулының өртегіп жатуы, жер астынан бұлқынып шығатын қайнар бұлактардың көзінің бітеліп, әрең-әрең жылап ағуы, өзендер аринасының құл қоқыстың қоймасына айналуы, ауаның улы қалдықтармен былғануы – осының бәрінің бүгінгі таңда әлемді жайланаған коранавирус дертіне ұшыратудың, барлық елді қаржы кризисіне соқтырудың себебіне айналған «Табиғаттың адамзатқа жасап жатқан наразылық заласының сынағы» емес пе екен? деген ой санамызды торлауда.

Тоқырауынның төменгі ағысында қоныс тепкен аудандағы ең алғашқы мемлекеттік мәншікке айналған совхоз болып, кеңес көсемінің аты берілен Қарасудағы

өркенді ауылды басып етіп, 250 шақырымдай жолды машинаның бортында отырып өткізіп, межелі жерге де жеттік. Тоқметов Жарылғап мұғалімнің жетекшілігімен шалғай мал жайылымындағы шағын ферманың қой қырқыны басына тоқтадық. Шалғай отгонданғы Сарыбай баласы Үмбетбай деген жас азамат басқарып отырған фермадағы жиырма күнге созылған қой қырқу жұмысымыз қарбаласпен басталып кетті. Туа біткен бірбеткей, табанды, өз дегенінен оңайлықпен қайта қоймайтын, қандай қыындықтарға қезіксе де жасып, жасқануды білмейтін, кейінде партияның темірдей тәртібімен суарылышыларымның бірі болған Жарылғап мұғалім бәрімізді асау қойды сүйреп, жығып, аяғын байлап қырқын сөресіне салып беруге жаппай жұмылдырды. Ортамыздағы ауданың ауыздық салғызбайтын асавы атанып журген Сәрсенбай баласы Тоқаның да тентектігін жуасытып, жұмысқа деген тиіп-қашпа жалқаулығын ширатып, қайырып әкеп ортаға қосқан болатын. Ферма бастығының үлкен әкесі Сүлеймен деген жетпістен асқан аңшы ақсақал өзіне серік болуға бір окушы беруін сұрап келгенде, Жарылғап мұғалім оқушылардың өз тандауына салды. Жарқынбаев Серік бастаған балалардың барлығы сүйреткен қоймен қоса құлап жүрген маған жандары ашыды ма, аңшыға серік болуға мені босатып жіберді. Аты аңызға айналған Байқожа мұғалімнің өнегесінің үшқыны ма? кластасым Серіктің жасаған сол жақсылығын есімнен шығарған емеспін. Ұзын бойлы, қара сұр кісі кішірек құнанға мені мінгізіп, ердің артқы қасына екі қоржынға бөлініп салынған қақпандарды бөктеріп, сонынан ертіп алды. Бір гажабы қақпан құрып біткенше, жақ ашпайды. Бала кезімнен атқа мінуге үйрсектігімнің күні туып, таутасты аралап, күн қарада ауылға оралдық. Мені өз үйіне жатқызды. Балам ертең ауылда болсақ, сені қырқынға мазалайды ғой деп, тағы да жолға шықтық. Бұл сапарда

бұрынырақта құрылған қақпандары жатқан жерге бет алдық. Жүріп келе жатқанда, бала, жел қай жақтан деп сұрап қояды. Кенет қалт тұра қалып, шөп арасындағы сүйретпенің ізін көріп, мені сол жерде қалдырып, өзі төбені асып, көзден ғайып болды. Мені айдалада үрей билей бастады. Құнаның ауыздығын алып, оттатып тұр дегенін де ұмытып кетіппін. Екі сағаттың мұдарында қанжығасы майланаң, кекжалды бөктөріп оралды. Бала көргенің де дұрыс еді, бірақ өзің нәзік екенсің. Үрейлеңіп жүрер деп, сені әдейі қалдырып кеттім деп аяушылығын білдіріп еді. Қасқырды соққанын көрмегеніме де қуандым. Кейіннен Торғайдың әкесі, арқаға әйгілі атақты аңшының бірі Мәдікан ағатайым, аңшылығы мен мергендігі әкесінен де асып түскен Темен бауырым үшеуіміз Қорғантас пен Қорпетайдың орта тұсындағы Уштараудың бойында осыдан тұра қырық жыл бұрын 1968 жылдары ежелде мыс қорытқан пештің орынын көрдім дегеніне сүйеніп, іздеуге шыққан едік. Межелі жерге таянғанда жаяуладық. Кен қазған шахтаны, руда қорытқан пешті таптық. Тотияйынға үқсан тотыққан жап-жасыл қорытпаларды, топыраққа көмілген көне құрылыстың сүлбесін көрдік. Содан сәл жоғарырақ жердегі жақпар тасты таудың кемерін тіліп қазылып, ұсақ тастармен қайыра көмілген ұзындығы отыз метрдей арықтың құпиясына көз жеткізе алмадық. Өйткені күн батуға айналып бара жатты. Айтпақшы, кенішті ізден, безіп келе жатқан маған ағатайым бір жағы жақпар тау, екінші жағы қалың қайынды орманға тірелетін қия-құздың орта тұсындағы қайқанды меңゼп, Тұқай, анау жерде көмекі сокпақ болса, құрулы жатқан қақпан кездесуі мүмкін, таяғынмен тұртіп өтерсің деді. Шын мәнісінде, мен шынжырга мatalған, тоқпағы бар, шабылып қалған, тот басқан қақпанның үстінен түстім. Бұл сіздікі ме?—деп сұрағанымда: «Жоқ, кімдікі екенін біле коймадым, тек, әншейін, әккі аңшылардың қақпан құру тәсіліне сүйеніп болжаганым гой» — дегенін естігенде, окушы кезімде

Айыртастағы Сүлеймен аңшы екеуіміздің де тап осындай оқигаға кез болғанымыз есіме түсіп, аңшылықтың құпиясы мол, өзіндік ережелері бар өнер екендігіне таңырқап, тәнті болдым. Айыртастың ұнғыл-шұнғыл тау-тасының, аң-құсының шырақшысы болған сол аксақалдың айтқандарын зердемде сақтай алмағаным қатты қынжылып, өкінемін. «А» класындағы бөтен балалардың ортасына түскенім де тосырқатып, әр нәрсеге еркін кеңіл аударуыма кедергі келтірді ғой деп өзімді жұбатамын. Сол кәнігі аңшы атаның берген батасы қабыл болды ма? өмірімде маған Алланың езі аңшылық кәсіптің тамыршысына айналған, бармын деп тасымаган, кедеймін деп жасымаган, мінезімен көптің қошеметіне бөленген біртога, бір қалыштан өзгермейтін Мәдіхан ағатайыма күйеу бала болуды нәсіп еткендігіне мың да бір шүкіршілік қыламын. Айтса айтқандай, балалық шағының өзінде табиғатпен сырласып, соғыс жылдарында жайдак мінген өгізбен қақпан күрып, бір ауылды асыраған, төрт түлік малдың қас жауы қасқырлармен сан мәрте бетпе-бет арбасып, айласын асырып, дегеніне көндірген ағатайым (маркұм иманның байлығына кенеліп, пейіштің терінде болғыр) азызға бергісіз бастан кешкендері көп екендігін айтып отырушы еді. Соның біреуін ғана еске сала кеткенді жөн көрдім. «Баламын, Кенеліде өгізбен аң аулап жүріп, құрылған қақпаным бара жатқан едім. Жолдың жиегіндегі тақырда күнге шағылсыып, жарқырап жатқан аппақ сырыйты көріп, қайтарда алармын деп бұрылмай өтіп кеттім де, қайтып оралып, жаңағы межелеген жеріме жеткенде, іздесем бағанағы аппақ бақаным орнында жоқ. Өгізден түсіп, енкейіп, тақырга көз салсам, топыракты қосыстып кеткен беймәлім ізді көрдім. Бойымды аздал үрей билеп, бейтаныс іздің сорабымен біраз жүргенде, анадай жерде ақ табақтай болып иіріліп алып, басын қақшитып тұрған макұлыкка көзім түсті. Ақ жылан болады, ол оқша атылады дегенді естігенім бар. Мойнымдағы Бейімбет Аймурзиннің Ақмет

байдың жылқыларын тәркілегенде, құнан күнінде қашып кетіп, шығандап жүрген екі ақбоз атын ұстауға барғанда смылаған аңшы мылтығымды алғып, көзімді жаңагы құбыжықтан аудармай тұрып, жалғыз оқпен оқтап, шүріппені басып қалғанда, тұрған орнынан қалай секіріп кеткенімді өзім де білмей қалдым. Жаңағы менің тұрған орнынның шаңы бұрқ ете түсті. Мылтығымды тағы оқтап алғып, мұлт кеткенім бе деп жақындасам, оқ тесіп өткен деңесінің жартысын сол орнында қалдырып, соның өзінде бір құлаштай болған ақ жылан басымен жерге шаншылып түсіп, жиырылып жатыр екен. Мені орнынан лактырып жіберген беймәлім бір күш менің ажалыма осылайша ара түскен еді» – деп әңгімесін аяқтаған болатын. Өмкен әкейдің де аңға құштарлығы бар екендігі үйінің төрінде жататын жүйрік тазыларынан байқалатын. Бір ойды екінші ой түртпектеп, негізгі арқаудан альстап барады екенмін. Манағы келіп тоқтаған арнама түсейін. Тоғызыншы кластың аяқталар шағында, барлығымызды тағы да қоғамдық жұмыстарға бөліп жекті. Мені мектеп шеберханасының ішінен жабдықталатын шағын спорт залдың астын терендетіп қазуга алғып қалды. Жетекшіміз мұғалімдердің ұстазы атанған, мектептегі сабак беру методикасы ешкімді қайталамайтын, сабақты жақсы оқуға тырысатын баланы талпынысынан танып білетін, нағыз психолог, ел ағасы, ардагер ұстаз атанған аса қадірлі Жанәділ мұғалім болатын. Практиканың аяқталуына он шақты күн қалғанда, ауылдан шөпке шықын деген хабар келді. Амалым таусылып, жасқанып жалтақтап, түскі үзіліске шыққан мұғалімнің сонынан ердім. Артында салпактап ілесіп келе жатқан мені бұрылып көріп, көзілдірігінің астынан тесіліп қарағанда, сасқалақтап, аузыма жөпбелдемеде сөз түспей кекештеніп қалып, әрек дегенде тұтығып тұрып, мұғалім мені... деуім сол-ақ еді, біліп тұрмын ауылыңа қайтқың келіп тұрғанын, босаттым ауылыңа бара бер, директорға өзім түсіндіремін дегенін

естігенде, көзімнен мөлтілдеп жас тамшысы шығып кетіп, рақмет деуге де мұршам келмей қуанғанымнан жүгіре жөнеліппін. Бұл окушы ретінде ұстаздарымнан соңғы сұраным екенін сол сәтте білмедім ғой. Өз баласы ғана емес, барша жұрттың балаларын бауырына басып, жантәнімен білімнің бұлағынан суарып, шашын ағартып, жүйкесін тоздырып, тәрбиелеумен қартайып, өмірдегі туған ата-анаңмен бірдей жан шуағын төгетін пенденің тек Жанәділ мұғалім сияқты ұстаздар екенін бағалай алатында! Алла тағала санамызға сәулө түсірсе ғой, шіркін...

Бригадир Өмкең үйді Шымшапқандағы шөпші ауылға көшіріп апарды. Бұл жер жаз айларындағы алғашқы қоныстанатын жеріміз. Әдеттегідей Мұстафаның Өмені жүргізетін ДТ-54 тракторына тіркелген 5 косилканың біріне отырдым. Сары күз түскенше шөп шалтық. Халқымыздың туып-өсken жерінің әр сүйеміне дейін қадірлейтіндігі соншалық, қыстак салып қоныстанған қысқы мекендеріне де, шалғынды шабындықтарына да сол жердің ерекшеліктеріне сай лайықтап атая беретіндігін сонда білдім. Әрбір жер атауын ауылдар мен қоныс жүрттарының шекара белдеуі ретінде де пайдаланған болар. Ұмытылмай кейінгіге сабақталып жете берсе екен деп, жер атауларының есімде қалған бастыларын жазып кетуді жөн көрдім. Калинин колхозының сол кездегі көршілес Бірлестік колхозымен онтүстіктеге шектесетін жері Ақитөлгениң бастап Шымшапқан, Қүйгенсай, Зауытбасы Тәжікбай қорасы, Ургеніш батыр шілігі, Киса қорасы, Жырықсай, Егіндібұлақ, Тастыапан басы, Ортақораба басы, Төселбай басы, Қызылашы, Склад басы, Қожақорасы басы, Қоске сайы, Бесапан басы, Жамбыл сұқоймасы, Өгізөлген, Қүйгенбұлақ, Қырғызқамалған, Басқаратал, Ешкіқырылған, Өтеген басы, Дәржібай ағашы, Күржібай ағашы, Ықсан ағашы, Күйгенағаш, Доңғал басы, Нұркей басы, Суықбұлақ, Маңшан, Жеркезен, Милы, Томарбұлақ, Қашқымбай, Жамбыл басы, Ақпан сайы, Қосқызыл,

Түйекора басы, Тоғаншапқан, Қызылшоқы, Қырғыз басы, Үштарау, Ошақбай қорасы, Қыдыrbай басы, Итазу, Дауылтас, Суықтерек, Кетік, Нұрке сайы, Тұрапбай басы, Егіндібұлак, Қараңгір басы, Молдабай-Шағыр, Қарамола, Момын басы, Лакжартасы, Талпаққажы басы, Қарашілік, Шолпан қашқан, Жымба, Жамбасшілік, Атабай шошаласы, Тұлкілі, Есіркеп басы, Тәүке басы, Төрешоқы басы, Бет бұлак, Қарашілік, Қызылқайың басы, Суықбұлак, Мәлімбек басы, Жұнді сайы, Қарағаш, Сораң басы, Майөзек, Тезекбай, Қояншоқы, Сарыесік, Ақбұйрат. Жарықтық, әрқайсысына ерекшеліктеріне сай атап берілген осы құйқалы жердің бәріндегі атам заманнан сақталған бір-бір шемшім тарих тұнып тұр ғой! Тарқатып айтып, тиегін ағытып жіберер қойын-қонышы шежіреге толы Оразбек секілді ел мен жер атауларынан ой түйген пенделер болса...

Тамыз айының соңына қарай совхоздағы науқанды жұмыска жегілен оқушылардың бәрі жаз бойы таң қылаң береді тұрып, күс ұсына қона үйге әрек оралатын ауыр бейнеттен құтылып, екі-үш айдағы еңбекпен тапқан-таянған тыын-тебендеріне жеткенінше киініп, сабактарына кірісе бастады. Ал мен болсам, мұлде басқа күйдемін. Сабак үлгерімінің төмендігінен де емес, білім ала түссем деген құштарлығымның жоқтығынан да емес, әуелден ызғарлы тағдырымның алдамшы таяздығына ызаланып, осы уақытқа дейін төбемнен күс ұшырмай, алақанымен аялап, жанымда жайылып жастық болып, көзінен бір сәт те таса қылмай өзімен бірге ертіп, қорғаным болып жүрген апамның менің туған анам емес, асырап алған нағашы апам екенін өгей шешем Бикеннің кездейсоқ біреуге айтып отырганынан естігенім басыма қара бұлт болып үйіріліп, ала құйын, аласапыран құйге тұсірді. Жанапашым мені осы уақытқа дейін қанаттыға қактырмай, интернатта жатқызбай асырады, тәрбиелеп өсірді, оқытты, енді мен ол кісіні асырайын, пайдамды тигізейін деп, ойламаған жерден бүлініп, колхоздың қара жұмыскері болуға белімді бекем

бұдым. Аяқ асты бұл қиқарлығымды Қарағандының мединститутында оқытын ағам Әмірғалы естіп, оқуға кетіп бара жатқан жерінен бұрылып, лаулап шөпшіге келіп, маған ренжіп те, ақыл қылып та, ұрысып та айтып, көндіре алмай, өкпелеген бетінде үйден шығып бара жатып, «мойының құрғыр, мен сені бәрібір оқытамын» деп, ызғарланып кеткен болатын. Не керек, мен колхоздың жармасына жегіліп кете бардым.

4. Қабыргамды қайыстырған қара жұмыс

Жетімді жебейтін бір Алла, одан кейін Алла пейілін түсірген қайырымды жандар дегенге менің көзім әбден жетті. Тұғанымнан бастап бірінен-бірі жерге бермей қағып алып, қинала бастағанда, қарсы алдымнан кездесіп, көмектерін беруге әзір тұрган адамдардың шексіз көп болғандығына осы өмір-дерек естелігімді оқып, танысатын ниеттестерімнің бәрінің көздері жететіндігінен дәмелімін. Солардың айрықша біреуі Арқа өнірінің арда азаматы, білім ордасында емес, қара жұмыскер қатарына қосылғанымда жеңімнен ұстап, жетектей жөнелгенді, өзі де бір шаңырақтың майдайындағы жалғыз атұстар тұяғы болған Төлеуқадыр ағайым болатын. Калинин колхозының басқармасы, жалындаған жас маман, бүкіл саналы өмірін ауышшаруашылығына арнаған, ең ұзақ мерзімде бір кеңшарда 22 жыл басшылық қызмет атқарған, Калинин ауылының бәденді, айдай ару, әнші, кілем тоқитын өнерлі шебер, көрікті қызы Айгүлге үйленіп, он саусағынан өнері тамған, қара дүкенді әкеден мұра тұтқан Әбілкәрім ұстаға күйеу бала болған Аманбаев Жақсылық деген азаматқа айтып түсіндіріп, әлі он алты жасқа тола қоймаған мені әупіріммен жұмыскер қатарына қабылдаттырды. Қыстаққа көмекшілікке көңілдері толмағандықтан, бірде бір шопан алмай қойғаннан соң, өзінің әкесі үшінші санаттағы мүгедек аға шопан Әшкеев Куанышбек 700 аналық қойды бағып, қыстатқалы отырған Бессалан қыстағына көшіріп

апарып, қойдың өрісі мен терлігінен бірақ шығарды. Жұмысқа тез бейімделіп, көндіге бастадым. Алайда сол жылғы менің жаныма қатты батқан оқиға қыстақтың қабырғаны қайыстыратын ауыр жұмысы емес, тоғыз жыл бір класта бірге оқыған кластасым әрі туысқаным, осы шопанның баласы, жан дүниесінен мейірімділік төгіліп тұратын, келбетті көркіне мінезі сай бауырмал Кәукерияның қысқы демалысқа үйіне келгенде, беті тотығып, қолдары жарылып, еріні кеберсіген мені көріп, жылап жібергендігі болды. Ежелден жаны нәзік, тұнық, мейірімге толы Кәүкіш мына азапты таста, оқуыңды жалғастыр деп мені үгіттеуге көшті. «Өндімейтін іске бола әуреге түспе, бәріміз оқуда болсақ, ауылдағы жұмысты кімдер істейді»—деп, өз пікірімді тықпалап Кәүкішті қойғызып, мектеп, сабак, кластастар мен мұғалімдер туралы сұрап, әңгімені басқа жаққа аударып тастандым. Алайда, қыстақтағы зіл батпан ауыр күндер Кәукерияның ауданға сабағына кеткеннен кейін келіп килкті. Білімнің базарында болып, қайнал жататын мектеп, қаз-қатар тізілген парталар, мұғалімнің шақыруымен амалсыздан қорқақтап шығатын тақтаның алды, дайындалып келген пәннен жауап беріп, жақсы баға алу үшін «мұғалім, мұғалім» деп жамырасып, қол көтеретін сэттер, ұлken үзілістегі ойран-топыр алыс-жұлыстар, оның соны директордың алдынан ауыр сез естіп қайту, өкпелесіп қалып, біразға дейін бүртиысып жүретін қылықтар – бәрі-бәрі көз алдынан тізбектеліп етіп, көкейіме өксік болып тіреліп жүргенде, біреуі зоотехник, екініші веттехник болып, апта сайын екі салт атпен бүкіл мал отарларын бірге жүріп аралап, бақылап, ауырған малдарды емдең шығатын Төлеуқадыр мен Мұраттың келе қалуы қамыққан көңілімді сабасына түсіріп еді. Балалық көңіл үлбіреген мамықтай ғой. Өзгеріп шыға келдім. Талғарда оқып жүріп, ұлken спорт секциясына қатысып, екінші санатты боксер дәрежесін алған Текең боксқа баули бастады. Қасымнан

әманда бір елі бөлінбейтін жан серігім Қайырқұл «шыбық тимес, шыңқ етер» деп бағалайтын менен қандай жұдырықтасуышы шықсын. Эбден үміті үзілген Төлеуқадыр ағай енді домбыра үйретуді қолға алды. «Адай» күйін ежелеп тартуды үйрендім. Төлеуқадыр ағай өзінің дарынды домбырашылардың бірі екендігін Қоңырат кеңшарындағы «Сарыжайлау» мәдени комплексінен құрылышп, «халықтық оркестр» деген құрметті атақты жеңіп алған аудандық ұлт-аспалтар оркестрінің көркемдік жетекшісі болып, жүртшылыққа да, республиканың өнер мамандарына да дәлелдеген болатын.

Бесапан қыстағында 700 қойды сұрапыл қыстап аман алып шығу үшін қаһарлы қыстың шыңылтыр аязымен, ақ түтек боранымен алысып жанталасып жүргенімде, Калинин сөгізжылдық мектебінің директоры (мен үшін аса жанашыр жанының біріне айналған) Смағұлов Эзібек шақырады деген хабарды ести салып, колхоз орталығы Калининге мың салса, бір баспайтын буырыл атқа міне салып, жол тарттым. Екі жыл бұрын гана өзім оқып бітірген алтын ұя мектебімнің табалдырығын жүрексініп әрең аттап кірдім. Дәл сол мезетте жоғалтқанымды есіме түсіргендей, сыңғырлап соғылан күміс қоңыраудың үні мен үзіліске шыққан оқушылардың бәрі мені «мынау әлгі онынши класты оқи алмай, шығып қалған бала ма» деп табалап тұргандай күй кешіп, баспалап, он жақ қуыстағы өзіме таныс аядай кабинетке есікті қағып, іштен кір деген дауысты естіп барып (табалдырығы биіктеу болушы еді), сүрініп кете жаздал кірдім-ау.

Осы жерде аздап шегініс жасайын: кейіннен аудандық оқу бөлімінде жұмыс істеп жүргенімдегі тенеу тапқыш Қайырбектің жана жылдық мереке қарсанында «әміршіл Эзібек», «қалтқысыз Қазтай» «қазымыр Халық», «зәрусіз Зияда», «тынымсыз Тұңғышбай» деп мадақтап, ат қойғаны есіме түсіп отыр. Столға еңкейіп қағаз жазып отырған талапшил, әлгіде айтқанымдай, кейінде «әміршіл Эзібек»

атанған директор басын көтеріп, мені тергеуге ала бастады. Алдында менің тоғызының кластагы үлгерім табелі жатыр. Аудан жіберді ме, ол жағын білмедім. «Бағаларың 4 пен 5, жаман оқымапсың. Әлде тәртібің мектепке сыйдырмады ма?» – деген сұрағы жүргегімді сол мұздатқан қалпы күні бүгінге дейін есімде қалыпты. «Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын» дегендей, марқұм жаны жаңната болғыр Әзікең сансыз сұрақтардың астына алып, сынақтан өткізіп барып, «бала енді онының класты осы мектептен оқисың» деп, тоқ етерін айтқанда, абдырап не дерімді білмей қалдым. «Сырттай оқисың, көктемде мемлекеттік емтиханды ауданда тапсырып, кластастарыңнан бұрын аттестат аласың, олар он бір жылдыққа көшкен» дегенін естігендердің куанғанымнан, одан әргі оқиға есімде қалмапты. Бұрыл атты борбайлатып, үсті-үстіне қамшылап, сүйіншілеп Бесапанға жеткенімді білемін. Колхозшы болып аталған сол жылы өмірімде алғаш рет жаңа жылды жапандағы жеке қыстакта қарсы алуыма тұра келді. Бұл 1963-ші жыл, яғни Қоңырат ауданы мен Шет ауданын біріктіріп, 1928-ші жылы құрылып Балқаш, 1929-шы жылы Тоқырауын, 1930-шы жылы Қоңырат деп аталған ауданның тарихи атауының төртінші рет Ақтогай болып өзгерген жылы еді. Сонымен қоса отыз жылдан астам ұжымдық меншік есебінде болып келген аудандагы 11 колхоздың мемлекеттік меншікке етіп, б сохоз болып ауыстырылған алмағайып өзгерістерге толы жыл болып басталды. Калининг аптасына бір барып, өзімнің байырғы үстаздарымнан кеңес пен тапсырмалар алып тұрамын. Бұрыл ат та шалдығып, болдыруға таяды. Қантардың бет қаратпайтын бір боранында, жайылымдағы күн сайын тұс ауа келетін отар кешікті. Рымжан апам мен Шөкен апам алаңдап, маяда тұратын, үстіне Қуанышбек ағатайымнан басқа тірі пенде ер-тоқым салмайтын бейге сары атқа мені мінгізіп, женіл су тасып жүрген қол шанаға (бұлақ төменде алыстау болатын, күнде екі бәк суды шанамен әкелу менің

міндетіме кіретін) бір арқа көк шөпті буып салып беріп, қойдың алдынан жіберді. Айтпағым, ат құлағы көрінбейтін боранда әлгі сары ат осқырынып, қайта-қайта құлагын қайшылап, басын сілкіп қойып отырып, Қарашоқының бауырындағы қалың қарағанның ішіндегі ықтасында тебінде жатқан отардың үстінен түсірді. Сөйтсем Рымжан апа сары аттың адастырмай қойға апаратынына да, боранға қарсы буылған шөпті сүйретіп, бір отар қойды сонынан ертіп, ауылға бастап әкеленетініне де сенген екен. «Атымның сыры өзіме мәлім» деген нақыл осындайдан айтылса керек.

Көмекшісі жарамды толыққанды қыстактың қатарына жатпайтындар есебіне кірген Бесаланның қой корасының қыын ойып беру үшін бір күні Калинин сегізжылдық мектебінің мұғалімі Тиішбек бастаған сегізінші класта оқитын он шақты окушы келіп, қолғабыстарын тигізіп кетті. Қалай десе де Калининде қызмет жасаған азаматтардың біразының маңдайына сол ауылға күйеу бала болу жазылған екен. Тамаша жігіттердің тандауының түсіі шағын ғана Калинин ауылының қыздарының көркіне сай ақылдылығынан да болар. Калининнің сегіз жылдық мектебіне қыста консультация алуға барып жүргенімде, сегізінші класта оқитын Торғай көзіме жылы ұшырап, беймәлім күйге түсе бастадым. Бұрын мектепке екі аптада бір баратынмын. Енді апта сайын баруды шығардым. Оның үстіне қораның қыын оюға келген окушыларды көріп, орта мектепті аяқтамай тастан кеткеніме өкіне бастадым. Ер жетсем деп талпынып арман қуатын барша жастардың санасына ұялап, көңіл дариясының көкжиегіне жеткенше жетелей беретін сезім тұңғылығына мен де осылай тартылған едім. Қысты аяқтал, мемлекет менишігіне өткен қофам малына аман-есен кара жерді басқызып, төлдетіп, жаңа туған қозыларға тобылғының ак гүлдерін жегізіп, мемлекеттік емтихан тапсыруға №13-ші Сәуле орталau мектебіне бармаққа дайындалдық. Онының класты

сырттай оқитындарды №6-шы Калинин сегізжылдық мектебіне алдын ала жинағы. Менің кластастарым қырыққа жуықтаған Дүйсен, Қордабай, Әбеузар деген ағалар екен. Бұл кезде бұрынғы Қалинин мен Коммунизм колхоздары біріктіріліп, Қоңырат совхозы болып атанған. Ал аудан атауынан Қоңырат деген сөздің алынып тасталуы себепті бүкіл елді мыспен сақтаған отырған рудниктің мэртебесіне нұқсан келмесін деп, амалсыздан ұранға айналып тұрса да, Коммунизм атауын кеңішті Қоңыраттың қанжығасына байлад беріпті. Бұл әрекет түптің түбінде коммунизмнің елеске айналатындығының алғашқы нышанының бірі болды ма екен? Сонымен не керек, оқушы ағалар бір күн бұрын кетті. Мені управляющий Дүйсен сен жүн тиесіп, менімен бірге барасың деп алып қалды. Ертеңіне, таң азанда, жүн тиелген Бегімбай марқұмның машинасымен артынып-тартынып жолға шықтық. Қырсық шалғандай Жеркезенге жете бергенде, престелген жүн сырғып түсіп, аударылып қалды. Дүйсекенің екі престен кейін алқынып отырып қалғанына ашуланған шымыр, балуан, ауыл ішіндегі мерекелерде күреске түсіп, жауырыны жерге тимей, белдескенін жығып жүретін Бегімбай менің жілке байлад жерден беріп тұрған буда жүндерді тартып алыш, қаттаап қалац, тиел бітіріп, ыйқы-қиқы жолмен қыбырлап Сәулеге жеткенде, сағат 11 болыпты. Жазба жұмыстың конверті ашылып, шығарма жазғандардың алды шыға бастағанын көргенде құдайдың Дүйсекен екеумізді төбеден ұрғанына көзіміз әбден жетті. Елден бұрын атtestat алатын шығармын деген үмітім, жолдағы құлаган жүндей тұтілді. Мектеп директоры Оңғарбек ауданмен, аудан облыспен сейлесіп, жүнмен бірге ауып жүрген екеумізді де күзгі сынға қалдырыды. Дүйсекенден ат құйрығын үзісіп, РТС-тағы Рыстай әкейдің үйінде қалып, сынактарға жақсылап дайындалуға кірістім. Максим Горький атындағы жаңа мектепте оқыған деген атым бар емес пе, өзімнің осы уақытқа дейінгі жасықтығымды намыспен қайрап, оның

үстіне айтар ойын бала деп бастап, қалғанын қабағымен ұқтырып отыратын Рыстай ағатайымның қалғ жібермей қадағалауының арқасында, қалған өмірхандарды жақсы тапсырып, заочниктердің атtestat алу салтанатына қатысуға бетім күйіп, ауылға қайттым. Кетерде Рыстай ағатайымның «бітіру салтанатына неге қатыспайсын, взносын мен төлеймін, жасыма, бұл өмірдің сені ширасын деп сынағаны, мен не көрmedім, соғысты да көрдім, мекеменің ауыртпалығын да көтердім, бәрін мінезіммен жеңіп келемін» деген жұбатуы жаңымды жайландырып еді. Кедейге де, байға да қорған болған, қайран ағалар. Кейінде Тұңғышбай бізben бірге атtestat ала алмай қалды деген бір жерлес ағайдың табалағанын естіп, Алла өмір берсе, өз биігіме қаралайым жолмен өрмелеп те, өрлеп те жетсем, шіркін, – деп армандал мақсат қойған едім.

Орта мектептің атtestатын алғып, Телеуқадыр мен Мұрат ағаларға ұқсан, Қарқаралының зооветтехникумын бітірсем деген үмітім кейінге шегерілді. Оқуға баар жолым уақытша жабылды. 1963 жылдың 10-шы маусымындағы №9 бүйрықпен Қонырат совхозының №5 фермасына жұмыскер қатарына қабылдаған еңбек кітапшам ашылды. Тағы шөп шабуға жегілдік. Құзде тамыз айының бітуіне тақағанда, Дүйсекен келді. Шопыр Көбестай, күзгі сынға қалған Дүйсен мен Тұңғышбай және ін семіз қарақой төртеуіміз барып, шығарма жазып, тағдыры шыргалаңға түскен атtestатты әйтеуір алғып қайттық. Тағы да қыстаққа көмекші болу. Тағдыр мойныма бейнет деген қарғыбауын тағып қойғандай Момын қыстағындағы аға шопан Мырзаянға көмекші болдым. Қытай қолмен ойып, жал-жал қылыш қаттап қойған сары қидың орнында құзде қордаларығана қалған. Жаңа құрылған совхозда отын бере қоярлық мүмкіндік жоқ. Қытай жас тал мен көк теректерді тасып жақтық. Ол кездегі шопандардың күні кіжінумен өтетін кез ғой. Ферманың мал дәрігері Әзімбаев Тұрсынбек, астында аспанға секіріп тұратын «Вертолет»

деген үшқан құсқа жететін үшқыр сұліктей кер аты бар. Жаңалық ашып: «бүкіл фермадағы ай сайынғы өлген қойларын әрбір шопан осы Момынға жеткізіп береді, сен соған қоғамдық негізде учетчик болып, қабылдап аласын. Барлығын бірақ жерде жойып өртетеміз»—деп, мені мектептегі тауық фермасындағыдай тегін бәтуасы жұмысқа жегіп қойды. Білмеймін бір тыны пайдасы жоқ бейнетке қалай келісім бергенімді. Қыстактағы жұмыс та жетіп артылады. Не керек, тыным таптай, бұл шаруаны да ойдағыдай өткізіп бердім. Қызығып жүретінімді сезген Тұрсықең адал көмегің үшін деп, көктем шыға жаздай мінуге «Вертолетін» маған берді. Айтпақшы, көктемгі демалыста ауданнан ауылнина келген Кәукерияға амандасу үшін Бесапан қыстактына бардым. Әдеттегідей жаны қалмайтын, аккөңілдігіне жан тең келмес, кайран Қауқіш (жаның жаннатта болғыр) жағдайымды сұрап, енді қайда, қандай оқуға баратыным туралы білгісі келіп, біраз шүйіркелестік. Бір күліп алыш, қызың бар ма?, кімді ұнатасың деген күтпеген сұрақтарды жаудырып, мені әңгімеге тарта бастады. Біраз үнсіз отырдым. Қоймаған соң қызыым жоқ, бірақ... деп күмілжіп қалып едім, жанымды қоярға жер таптырмай, үсті-үстіне сұрай берген соң, ауданда оқитын Торғайды жақсы көрем деп едім, анырап қалып барып, ой, ол саған көнбейді ғой деді. Одан эрі сез жалғасқан жоқ. Мен салым суға кетіп, ауылға қайттым.

Сонымен, осы қысқы каникулда, Мерзаян шопанның Қарағандыда пединститутта оқитын інісі Тоғанбай қыстакқа келді. Қашақтап, жасқанып жүрген мені бірден бауырына тартып, оқуға Қарағандының пединститутына кел, филфак деген факультеті бар, соған тұс, мұғалім боласың деп үгіттеп, әбден миландырып, бетімді бұрып кетті. Енді Қарқаралыдан ауытқып, веттехниктікten мұғалімдікке көңілім түсіп, Калининге барып, кітапханашы Жібек тәтемнен қажетті кітаптарды алыш келіп, тұнгі май шамның сығырайған жарығымен дайындала бастадым.

Өмірлік ұстазым деп табынатын Зияда мұғалімнің алғашқы көмегін көрдім. Пайдалануға оқулықтарын берді. Шөп шалғыда бірге жұмыс істейтін, кейін қайынағам болған Аманбек (Тұрғымбек баласы) өте ширақ, саңлақ, мектепте жақсы оқыған, алғыр, бауырмал еді. Менің атымды Тұңғыш, Тұңқа деп еркелетіп атایтын. Өмір бойы үзенгілес серігіндей қадірлеп, сыйласап, материалдық та, ізгілік те көмегін аямаған болатын. Шөп бригадирі Өмкеңнің үйінде жатады. Темекісін біздің үйге апама тыққызып қойып, Өмкеңе көрсетпей тартатын. Жұмыска бірге барамыз. Астында жұмысқа мінетін Эйкенкөк деген жүйрік, үшқыр, ауыздығымен алысып отыратын аты бар. Қыстай жылқы бағуда болған. Үйден шыға жарысамыз. Менің Вертолетім бәрін шанға қалдырып кетеді. Окуға баратын уақыт таянды. Құн санап жүрміз. Аман аға бір күні мені Целиноградқа жүр, институтта инжіппед деген факультет бар, соған түсесің деп үгіттей бастады. Жәкен бәріміз бірге квартира жалдап тұрамыз. Бізben бірге болсаң, ауылды да сағынбайсың дегеніне көнілім ауып, оның үстіне әкесі Тұрғынбек атам ауылдағы белді де бетті, дәулетті шопанның бірі екендігі есіме түсіп, қаржылай да көмегі тиер деген жасырын оймен енді Ақмолаға қарай бетім бұрыла бастады. Қонырат совхоз орталығы Ушаралда. Екеуіміз бірге барып, эрең дегенде, онда да бас бухгалтер Мәдібек ағайдың араласуымен толық есебімізді алып, енді жүргелі отырғанда Өмірғалы ағатайым келіп (ол кісі ағасы Өмкең әкейдің үйіне түсетін), баяғы онынышы класқа бармай қалғаның, сондағы көнбекенің есінде ме?, енді менімен бірге Қарағандыға барасың, пединститутқа документ тапсырасың деп төтесінен бірак қойды. Бұлталақтауға мұршам болмай, мойным салбырап, жарайды дегеннен басқаға амалым қалмады. Оның үстіне ертең машина келеді, сонымен Кенеліге барып, біздің үйді Калининге көшірісесің деп тапсырды. Жиyrма жылдан астам Кенеліде тұрған үлкен үйіміз, елге сыйлы, отбасына жайлы

Балтабай әкем мен ақ сүтін емізіп, таңдайымды жібіткен, аса қымбат жанның бірі, ақжарқын, әңгімеліл Үмила апамды, бір жасқа тола қоймаған, бауырына басқан сүйікті пісмересі Анарды, женгеміз Қалимашты Көбестайдың Газ-51 автомашинасымен арқаға көшіріп әкелуге қатысқан сідім. Көшті қондырып, жолға дайындалып, көзімді ашып коргенім, қимасым, қадірлім, қорғаным болып алаканына салып өсірген жанапамның бауырынан алғаш рет қара үзіп, ұзап шығуға бел байлап, апамды бір Аллаға, одан кейін ауылдың қайырымды жандарына тапсырып, Өмірғалы ағатайымның соңынан еріп, ауданға жүріп кеттік. Келер күні Максим Горький атындағы орта мектептің директоры мен сияқты орыс тіліне әлсіз, шорқақтардың табынарлық піріне, темірқазығына айналған Шешембай мұғалімнің кабинетіне келіп, мектепте неміс тілін толық оқымаған деген анықтама сүрадым. Аттестатынды әкел дегенде, қолымдағы буып-түйген бүкіл құжаттарымды столға жайып қойып, қаша іздесем де, аттестатты таба алмадым. Жылап жібердім. Мен үшін жылай салу қын емес болатын. Өксігімді баса алмай, Жездемнің үйіне келдім. Сол аттестатты алғанда, кластастарыммен бір жылда жоғарғы оқуға түсетін болдым гой деген қуанышымның күпіршілікке айналғаны ма деген ой да мазалай түсті. Мәмила деген апамның жасында сыртқа ұзатылып, көп уақыт шалғайда болып, елді, туған-туысты сағынғандығын ескеріп, бірін-бірі өмір бойы сыйлап, қадірлеп, күтіп өткен жан жолдасы, бүкіл Ақтогайлықтар «Жезде» деп, сый қошаметке бөлеген Сейсек жездеміздің біраз уақыт бауырларының ортасында болсын деп, өзі де балдыздарының сый-құрметін көргісі келіп, көшіп келіп орныққан жері мектепке жақын болатын. «Заготскот» деп аталағын аумағы үлкен мекемеде механик болып жұмыс жасайтын Жездем мән-жайды түсінісімен, орынан ұшып тұрыш, есік алдында тұрган «Победасына» міне салып, бір жаққа кетіп қалды. Эме сұл- сұр болып үнсіз отыр. Ол

кісінің мінезінің бір жақсы жері мыжындан ұрысып, орынсыз шаруаға киліге бермейтін. Чекистер құсан бағамдап, әр нәрсенің ақырын күтетін. Бұл әрекеті мені тыныштандыра түсті. Көп кешікпей сол мекемеде ежелден шопыр болып жұмыс істейтін, маған туыстығынан нағашылығы көп жақын Жұмабек деген ағайды ертіп келіп, өзінің «Победасымен» мына Тұқайды Төрешоқыдағы шөпші ауылға апарып кел деп тапсырды. Аттестат үйден табылмаса не болым деген ой миымды шұқылап жеумен, ауылға да жеттік. Апа, аттестатым жоқ – дегенім сол еді, мінезі жібектей, өмірімде маған бір ауыз қатты сөйлеп, дауысын көтеріп көрмеген, ренжіп бар ашуланғаны «Тұңғышбай сіз онбайсыз» деумен ғана тынатын апам «ол жарықтық әбдірада еді гой» – деп, аттестатты алып бергенде, жас толған көзіме әлемде апамнан артық қайырымды адам жоқтай елестеп еді. Не керек, ертеңінде 29-шы тамыз күні Төлеуқұл маркұм (ол кісіні жұртшылық Ақтогайдың Авиация маршалы деп атал кеткен) АН-2 самолетина әрең сыйыстырып, мені екі ұшқыштың орындығының ортасына керілген жалпақ ременге отырғызып, ұшырып жіберді. Жерде ұшып-қонып жүретін мен осылайша айырпланмен алғаш рет көкке де көтерілдім. Біреулер көк пакетке құсып жатты. Мен былқ еткем жоқ. 1986 жылы бірінші хатшы Тоқметов Саяттың берген тапсырмасымен «Балдырган» кинотеатрының сыртын қаптайтын силикат кірпішке сұраныс беру үшін, Семей қаласына тұра осындай АН-2-мен төрт сағат қонбастан ұшып барғанымда да, былқ етпеген едім. Сонымен Қарағандыны бірінші көруім. Үстімде нағашы шешем Күлжакіш Тұрмыстық комбинатқа тіктіріп берген қара костюм-шалбар. Қанша жамап- жасқасаң да, маңдайға жазған бұл кедейлік балақтан тартып жібермейді екен. «Кедейліктің бір қындығы, таңдал киім кигізбейді, байлықтың бір қындығы, барға қанағат дегізбейді» дегендей, қалаға барғанда аяғыма кигенім қонышы ұзын,

баумен байланатын қыстық қара ботинка. Ағатайымның қайынағасы, аудан бойынша екінші болып Ленин орденімен маралатталған даңқты ұстаз, айтыскер ақын, орken жайған өнегелі тұлға, туған жері Сарытеректегі іргелі орта мектепке аты берілген, 1938 жылы М. Горький орта мектебінің алғашқы директоры болған Жабас мұғалімнің баласы, ардың жүгі артылған ақпараттар керуенінің жетекшілерінің бірі ретінде Қарағандыда өрнекті ізін қалдырған, ой сүзгі қаламгерінің бірегейі атанған Масғұт ағаның үйіне ат басын тіредік. Кеңестік кезеңінде, Тәуелсіздік дәүірінің де не бір құйтұркы ұстанымдарына төзімсіздік танытып, қарсы шығып, қалам тартып, үн көтеріп, әділдік сақшысына айналған азамат болатын. Откенді санада жинақтап тізбектеп, тірілтіп жазу өте ауыр екен. Ойды ой жетелеп, айтып келе жатқан арнадан шығарып жібереді. Ертеңінде, яғни құжат қабылдаудың соңғы күні, институттың филология факультетіне абитурент болып тіркелдім. Жатақханаға жатып, сағынып қалған кітаптан бас алмай, үйқы көрмей дайындала бастадым. Ақыры не керек, шешуші шақта әупірімдеп, сынақ тапсырғандардың барлығын үлкен залға жинап, қабылданғандардың фамилиясын біргіндеп оки бастады. Шыдамым жетер емес. Сол күнге ағатайым қалай болғанда да ауылға қайтасың ғой деп, самолетке екеуімізге билет алыш қойып, өзі аэропортқа кеткен. Хабарлаушы бір кездे жерлесім Жұмабекова Раушанды атады. Тағы екі-үш адамнан кейін Мұқанов дегенде, куанғанымнан ұшып тұрып, тізімнің оқылып аяқталуына қарамай, аэропортқа таксимен жетсем, ағатайым жоқ, самолетке отырғызу аяқталып қойылты. Жан ұшырып, ұшу алғанына қарай жүгірдім. Бір форма киген адам тез жүгір, улгересің деді. Танымасам да, сол адамды іштей керемет жақсы көріп кеттім. Ағатайым самолеттің есігінен қол бұлғап, айғайлап тұр. Секіріп мініп: «Окуға түстім, ағатай!» – дедім.

III.ТАҒДЫРЫМДАҒЫ ТАРМАҚТЫ АСУЛАР

1.Болашаққа беталыс

Ағатайым мені самолеттің ішінде қапсыра құшақтан алып, жіберер емес. Өзін ғана емес, бауырларының бәрінің қамын жеген, қайран ағатайым, аудандағы орта мектептің сегізінші класында оқып жүргендеге, жазғы каникулда жұмыс істеп, Тоқырауын бойындағы Ақ бидайды тоғанмен суаруға қатысып, жоғарғы өнім алған Кенелі отгонының еңбек озаттарымен бірге марапатқа ие болған. Сол кездегі Қоңырат аудандық Кеңес атқару комитетінің төрагасы Дайыrbеков Нұрсұлтанның қырман басында бидай бастырып жүрген қаршадай баланың таудай талабын бағалап, ауданның еңбек озаттарымен бірге 1953 жылы Мәскеуге ВДНХ-га көрмеге жіберктізгендігі Әмірғалы ағатайымның тал бойына еңбексүйгіш, қайраттылылықтың нышан болып дарығандығының айғағы шығар. Ең бастысы, сол кезде соғыстан жеңіспен оралып, суармалы Ақбидайдың бас бағбаны әм қырман бригадирі болған ағайын-тұғанды қанатының астына алып көмектесіп, жетелеп жүрген Аятай әкейдің егін даласындағы еңбекті онтайлы ұйымдастыруының нәтижесі екеніне талас жок. Ауылда екі-үш күн болып, қайтып оралып, картошка жинауға Нұра ауданының қалаға онша алыс емес Самарск деген жеріне бардық. Жоғарғы курстың ортасына түсіппін. Жұмыстағы жетекшіміз институттың Әбжанов Төлеугазы деген мұғалімі. Әлбеттегідей студенттердің ішіндегі ең кішкентай нәзігі тағы мен екенмін. Қыстақта екі жыл көмекші болып шыныққан маған қолдай жұмыс жасау қыныға соға қойған жоқ. Дегенмен мұғалімнің көзіне әлсіздеу болып көріндім бе, бір күні түскі үзлісте жетекшіміз Төлеугазы мұғалім қасына шақырып алып, жағдайымды сұрай бастады. Маған әбден қанығып алған соң, өзінің өмірінің үзік сырларымен бөлісіп, Шет ауданынан екенін, өзінің де жалғыз шешесі болғандығын, анасының қолөнер шеберлілігінің арқасында, еңбегімен

оқытқанын айтып, маган институтта окуда қындықтардың болатынын, оған төзіп, аяқтап шығу керектігін ескертті. Ікінші күні тағы да кездесіп, күн сайын түскі асынды ішкеннен кейін, анау ат қорадағы атты арбаға жегіп, 200 литрлік бөшкеге шұмектен таза ауыз суды құйып, асханаға тасып тұрсаң қайтеді деді. Алғашқыда қынсынып қорқақтағаныммен, маган жаны ашып тұрган мұғалімнің ұсынысын аяқсыз қалдырғым келмей келісім беріп, бұл сынақтан да өттім. Практиканы бітіріп, қайтатын күні совхоздың кассирі тапқан еңбек ақыларымызды таратты. Маган елдің бәрінен артық ақша тигеніне наразылық білдірген бірен-саран студенттерге мұғалім: «сендер түскі үзілісте демалып жатқандарында, қаршадай бұл бала күн сайын ат арбамен 20 шелек суды биік бөшкеге жалғыз өзі құйып, үсті-басын су қылып, асханаға тасып беріп тұрғанын көрдіңдер емес пе?» – деп түсіндірді. Алғашқы студенттік табысымды шық-шығасын шығармай, жеңгем Қалимашқа бердім. Ол ақшаға туған бауыры Жасұланның бірде кем көрмеген, өмірі ренжу, күйіну дегенді білмейтін, мінезге бай, жаймашуақ, жанға жайлы жеңгем Қалекең сртеңіне ертіп жүріп, жарасымды күздік пальто сатып кигізді. Мен Нұрадан келгенде, ағатайым Михайловканың «Степная-21» көшесіндегі Үйдірыс деген ақсақалдың үйінің бір бөлімесін жалға алғып, сонда тұрып жатыр екен. Өмір бойы ақтай алмастай адамгершілігін маган ардың жүгіндегі арқалаттырған жан ағам, өзі де жетімдіктің құрсауында жүріп, шынығып жетілген, өзінен кейінгі барлық бауырларының қамына езіліп, қайырылған адамның бірі осы Өмірғалы ағатайым ғой.

Студент болып аудиторияларда кітаптарды құшақталп көшіп жүріп, білімдар ғалымдардың лекцияларын тыңдал, үлгергенін жазып, өмірдің серіні қатты жаңа толқынына біртіндең ілесе бастадым. Институттың мақтандышына айналған ғалым ұстаздар Қ.Лекеровтің, Ф.Кенжебаеваның, З.Жұмағалиевтің, М.Смағұловтың, Т.Қамзабаевтың бар

сананы баурап әкететін тартымды лекциялары, мені Тұңғышбай менің әкем деп еркелетіп отыратын Қ.Тұңғышбаев пен жанашырым болған Т.Әбжановтардың сабактарының біткенін сезбей қалатынбыз. Мен үйде жатып оқимын. Истфилфактың негізгі сабактары Бульвар көшесінің бойындағы №2-ші жатақханада өтетін. Жатақханада жатып оқытындар кейде айдың аяғында стипендияға жеткеніне мені Чкалов көшесіне дейін жаяу шығарып салып, Қалекенің автобусқа, қарның ашса, тамақ алып ішуге деп берген тиындарын нан алайық деп сұрап алатын. Кемегімнің тигеніне қуанып, жарты Михайловканы жаяу жүріп өтуші едім. Ағатайым бұрын медучилищені бітірген ғой, төртінші курстан бастап күндіз дәрігер болып ауруханада жұмыс жасап, мединституттың кешкі бөлімінде оқиды. Ақшадан тарықкан емеспіз. Мен стипендия аламын. Оның үстіне жан дүниесі нұрға бөленіп тұратын Төлеугазы мұғалім институтта шығып тұратын «Педагог» деген газетке жарнамалап түруға жұмысқа кірістіріп, одан да тиын-тебен түсіп тұрды. Тырмысып жүріп, бірінші семестрді 4 пен 5-ке тапсырдым. Қалекен де студент, филфактың соңғы курсында оқытындығының да, оның үстіне ағатайым күндізгі қызмет, тұнгі сабактан шаршап келсе де, сабағынды оқыдың ба деп, мені бір тексерістен өткізіп отыратындығы екінші семестрді түгел үздік тапсыруыма жетеледі. Өмір бойы қыындық керген орыс тіліне шорқақтығым осы бірінші курста оқытылған «Зарубежная литература» деген пәннен әбден титықтатты. Атын ұмытып отырмын, Ильясова деген мың болғыр мұғалім менің лекцияны сөзбе-сөз жаттап алғаныма көзі жетті ме, әлде зачет кітапшамдағы жақсы деген бағаларды қолдағаны ма, жанталасып берген жауабымды 5 деп бағалаған еді. Осылайша пединституттың бірінші курсын тамамдал, алтын бесік ауылымда жазғы демалысқа оралдым.

Абыздың Қараталы деген бір рудан тараган іргелі атанаң есімін тарих таңбасы ретінде сақтаған Калининіме

келіп, аргы қабақтан Шәріп атылған сайның алқымынан үй салып жатқан Балтабай әкейдің үйіне орнығып, кірпіш құюға кірістік. Тұмысынан ерекше мінезді, өткір, тентек, әнші, домбырашы, үстіндегі киімін шешіп, астындағы атын түсіп беретін аққөңіл, ешиэрседен жасқануды білмейтін сері Тілеулі менің бір әкеден туған анамыз бөлек ағам болатын. Айыбы – асау, дауласуды жаны сүйетін. Мектепте алтыншы класта оқып жүргендеге, Қоңыrbай деген ұсақ мал біткен туысқан әкесінің үйінде жатты. Сол үйдің қойының кезегіне барғанда, далада сол өз үйінің бір марқасын сойып, етін асып, интернатта жатқан балаларды шақырып бір тойғызып, кештете ауылға келгенде әр үйді аралап, өзі жойпытқан марқаны әкесімен қоса іздесіп жүріпті. Сейтсек, бұл ұрлық емес, есе қайтару болыпты. Көктемдегі қамба құю науқанында Қоңыrbай әкесінің балаларды ертіп кел, бәрін құйрықлен сабаймын дегеніне сеніп, (бұл сез тіркесі ақсақалдың сезінің мәтеліне айналып кеткен екен) намысқой Тілеулінің қамба құйғызуды сәтімен бітіртіп алыш, қамба құйысқан оқушылардың алдында өтірікші болғандығының қарымтасын қайтарғандағысы екен. Сабактан босап шыққан Сейтсек жездемнің Ермегі де көмекке келген. Бұл Ермектің жетінші класты бітірген бала кезі. Жігіттің сейдіні болып ер жеткен, тірі пенденің меселін қайтаруды білмейтін, ете биязы аузынан майдағана езу тартқан күлкіден басқа бір ауыз қатқыл сез шығып көрмеген Ермек бөлелігімен қатар қимас, қыиспас бауырым болып өтті. Осы жаздағы ұмытылмастай бір енбегі өте сенімді құпия пошташым ретінде, жазған хаттарымды Торғайға жеткізіп беріп түрғандығы болатын. Екеуіміз де хатты алған бетте, Торғайдың жыртып тастамағандығынан дәмеленіп жүрдік. Ауылда күнара бақан құрылады. Ауылдың ересек оқушыларының бәрі, ішінде Торғай да бар, жазғы оку демалыстарында шөп шабысуға қатысып, колдай жұмыс істеп, қас қарай бірақ келеді. Шіркін, күзгі қайтқан құстай болып алысқа кеткен, базары таусылмастай

болатын қайран жастық шақ-ай! Таң бозарып, қылаң бергенше бақан теуіп, күндізгі қат-қабат жұмыстарды жалғастыра бергенде де қабақ шыттырмай, шаршауды білдіртпейтін не деген сезімге толы ерік-жігер мен күш-куат десенші. Торғайлардың үйі өзеннің арғы қабағындағы қарсы бетте көрініп тұратын. Бір күні қол күрекпен ойылып, түнімен суға былқып тұрған қырманды айдайтын дәу ала өгізді іздел шығып бара жатып, арғы қабақтағы алыстан мұнартып, сағымдай бұлдыраған Торғайдың есік алдында жүрген таныс бейнесін көзім шалып қалып, ілулі тұрған бинокльді ала салып, шұқшиып қарап жатыр едім Тілеулі марқұмның өгізді әкел, су сіңіп кетеді дегенін естіген бетте, аузыма қайдан тұскенін білмеймін, «коя тұр, өгізден де улken проблема бар» дегенімді қағып алған Ермек содан бастап осы сезіді тастамай, мені жарасымды әзілімен анда-санда қағытып, қажап қойып, сонысына өзі марқайып, шек-шілесі қатып жүруші еді, шіркін, мамыражай мінезді, адам жанының жұбатушысындей болыш сезілетін қалтқысыз қайрымды сол Ермек те дүниеден өтті. Алла иманын серік қылсын. Санамды сансаққа жүгірткен сол жаздың тура шілдесінің 31-і күнінің түнінде әдеттегідей бақан тебудің соңын ала үйіне қарай шығарып салып тұрғанымда, Торғай «енді кездеспей-ақ қояйық, менің қалтауым осы» деп, екі жылдан бергі сабырымды тауысып, сарыла күткен сезімімнің жауабын берді. Ұзақ үнсіздік басты. Торғай онда дос болсақ қайтеді деген ұсынысъима да жауап болмады. Екеуіміз екі бағытқа қарай екі айырылдық. Менің үміттеніп алабұртып, сезімге булықтан сағынышты қоңілім су сепкендей басылғанымен, теренде бір үміт үшқыны бақытың да, базарың да Торғайда деп жетелей берді. Менің Торғайға ғашық болғандығым, күдер үздірмей акыры 1967 жылдың 29 қыркүйегінде сол бақытымның болашағына жолықтырды. 1963 жылдан бастап жүрегіме ұялаган балауса сезім жеті жылдан соң,

1969 жылдың 21 мамырында, екеуіміздің өмірлік, жануялық бақытты ғұмырымызбен жалғасқан болатын.

Сонымен, сол жазда үйдің негізгі құрылышын салып бітірдік. Қалимаш жеңгем ауылда қалып, мектепте сабақ беретін болды. Ағатайым өзі ғана салт барып, окуын жалғастыратынын айтты. Ала-құйын мінезімнен бе?, осындайда ойланбай оқыс қабылдан жіберетін шұғыл шешімдерімнен көп зардал шегіп көргенім жок. Аяқ асты өзгеріп тамыздың тура 3-і күні Қарағандыға бардым. Педагогикалық институттың ректоры С.Баймұрзинның атына сырттай ауыстыруға рұқсат сұрап өтініш беріп едім, сырттай бөлімнің менгерушісі Айтбай Нарешев деген кісіге жіберді. Түрі сұсты, Алашорданың жактаушысы ретінде айдауды басынан өткерген адам деген ақпарға алдын ала қанығып, жүрексінші кіріп едім, бара тұр, өзім шақыртамын деп, салқын қабылдан, шыгарып салды. Шамалыдан кейін қайыра қабылдан, бірінші курсты жақсы аяқтапсың, ауыстыруға жатпайсың, бара бер деді. Мойныма су кетіп, шаруам шатқаяқтап тұрғанда, Алланың өзі қолдағандай болып, экем деп еркелететін Қалжекенің кездесе кетуі үзілгелі тұрған жіпті жалғап жібергендей болды. Мәнжайыма қаныққан Қалжекен эттеген-ай деп, қатты қынжылып тұрып, «мен болашақ бір ғалымды жоғалтатын болдым ғой» деп, Нарешевке кіріп, ауысуыма әрең дегендे рұқсат алып бергені күні бүгінгідей көз алдымда. Осы мен дұрыс жасадым ба деген ой мазалап, бұдан әрі мектепте жұмыс істесең ғана сырттай оқуың жалғасады деген институттың ескертпесіне аландал, тура сол жылдары Шет пен Ақтоғайдың арасын жалғап, жаңа салынып біткен тас жолмен жүре бастаған шағын Пазик автобусымен ауданға, одан ауылға Калининіме келдім. Ағатайым жағдайды бағамдады ма, өз дегенің болсын деді. Өйткені мен Қарағандыға окуға кеткен жылы жалғыз қалған аламды тағдырдың жазуымен Жетісудан арқаға келіп, Тобықтының Жуантаяқ атасының бәйтерегінің бірі болған, жер қозалса

да қозғалмластай пейіліне мінезі сай Ақметбек деген азаматпен жанұя құрыл, адал еңбектерімен дәүлетін шалқытып отырған, облыстық кеңеске бірнеше мэрте депутат болып сайланған Өтелбаева Зәуре деген қайырымды аナンЫЦ қастарына қошіріп алғанын естіп, қалай тартса да жетпей жататын күрмеуге келмейтін қысқа жіптей алдамшы ғұмырға агатайымның қынжылыс бідіргені көз алдымда. Жаныма әуел бастан жақын сезілетін мектеп директоры Зияда мұғалімге жағдайды айтып, ақыл сұрадым. Эр шаруаны тереңиен ойлап, түбірлеп түгендереп барып шешетін, дипломатиялық тәсілдердің майталман шебері атанған, мазарына Қараменде бабасының шуағы нұрын түсіріп, рухымен шырағын жағып түрған Зияғам тұра жолға бағыттап, ақылын айтты. Ауданға барып, мени қыстақтан іздел тауып алып, сырттай оқытып аттестатты өзіңіз әперіп көзімді ашып едіңіз фой, тағы да сырттайға ауысып, алдыңызға көмек сұрап келдім деп аудандық оку бөлімінің бастығы Әзібекке өтінішпен кір деп, әбден үйретіп жіберді. Тамыз мәслихатының алдында ауданға барып, ұзақ кезек күтіп, Әзікеннің кабинетіне кірдім. Бұл уақыт оқу бөлімінің ең қарбалас шағы ғой. Тағайындау, өтініштерге жауап, ауыстыру, жүктемелерді бөлу сияқты шаршал отырған шағына дөп келдім-ау деп, сабырым қашып түрғанда, жазу жазып отырып, айта бер, құлағым сенде деді. Зияға үйреткендерді айтып, бітіре бергенімде, қарқылдан күліп жіберіп, «тұғаннан заочник Тұнғышбаймын десенші» – деп, ауызғы бөлмеде отырған кадр инспекторын шакырып, Қазтай, Жамбыл бастауыш мектебіне менгеруші және мұғалім деп бұйрық дайындал әкел деді. Жарты ставкаға әрең іліксем болар еді деп келіп, айды аспанинан бірақ шығарып, жоқ жерден өзіме-өзім бастық, төрт класқа мұғалім болып шыға келдім. Мектепті шағын жондеуден өткіз деп қосымша тапсырма берді.

2. Ғұмырыма құт әкелген еңбек жолым

Осылайша Еңбек кітапшама 1965-ші жылдың 1-ші қыркүйегі қуні шыққан аудандық оқу бөлімінің №173-ші бүйрекшін жаздыртып алғып, әліппені үйреткен қасиетті Жамбылға мұғалім болып оралдым. Ферма менгерушісі кейінде туған құдам болған жаңы жайсан, құлашы қандай кең болса, қайырымдылығы да сондай шексіз, мол- Әбеузар ағай Калининге жіңі барып тұруына тұра келер деп бір мініс атын берді. Осы жерде Кеңестер Одағы алғашқы құрылған кездің өзінде, мұғалімдерге ат мінгізіп, тіпті, оның Гүжналогтан босатылғандығы туралы анықтама бергендей еске түседі. Шындығы да солай болды. Айтпақшы, сабак басталмай тұрганда, фермалардың қысқа дайындығын тексеріп жүрген ауданық кеңесі атқару комитеті председателінің орынбасары Макенбаев Қалкен ауылға келіп, мені шақыртып алды. Әбекең таяуда келген мұғалім деп таныстырғаны сол еді менің пішініме көңілі толмады ма, әлде қамқорлығы ма, ертеңен калмай ауданға кел деді. Зәрем ұшып, ертеңіне сал ете түскен Балтабай ағайдың машинасына мініп, ауданға келіп, әуелі Әзекене соғып жағдайды айтып едім, «шапшаң келген көлігімен аулыңа қайт, сені тағайындаған мен, жауабын мен беремін, басқада шаруаң болмасын бар» – деп шығарып салды. Не пәлеке кезіктім? Кешегі үлкен бастық мені менсінбейтін кімсің деп соңыма түссе не істеймін, екі оттың ортасында қалды деген осы екен ғой деп тұрғанымда, инспектор Кенжегалым кездесіп, неге келдің, сен Жамбылға орналастың емес пе деп сұраған соң, шақшадай басымды дел-сал қылып, шарасыз күйге түсірген аудандағы екі бастықтың ұсыныстары туралы айтып едім, әй, балалығың-ай, Әзекең айтты, бітті емес пе, тезірек ешкімнің көзіне түспей қайтып кет деді. Жазған құлда шаршау бар ма, келген көлігіммен ауылға келсем де, Макенбаев қай құні қайыра шақырар екен деп корқып, аландаумен жүрдім. Кейиннен Қалекеңнің қарамағында

сыйластықпен жұмыс жасап жүргенде осы жайтты есіне салып едім, мен сені бірден Калининdegі сегіз жылдық мектепке ауыстырттын едім, ейткені сол кезде ол мектеп жабылудың жоспарында бар болатын, сақтандырғаным шығар деді. Сонымен сабак басталды. Төрт класта 16 оқушы бір ауысымда қатар оқиды. Баяғыда осы бастауыш мектепте Төлелбек пен Шаймұрат мұғалімдердің осылай оқытқаны еске түсті. Дөңгеленген дүниедей алмасып қолдан сузыған тағдыр, сиырлардың көктемгі түлеген жүнінен сулап-сулап илең, домалатып доп жасап алып, ойнаған жерлер көзге оттай басылып, үйінтікке айналып, ірге тастарының сұлбасы ғана сақталған баяғы өзіміз оқыған мектептің орыны, көктемде тасығанда күркіреп өткел бермейін Тұлқілі тау өзені, ит шанаға бұзау жегіп ауыз су таситын ауылдың екі жағындағы қос бұлақ, тастан қаланған баз қора, силосты таптап сақтайтын алып шұңқыр, күзде көк шөп үйіліп, көктемде тақырга айналатын маялардың орындары, ауылдағы шағын май зауыты болған жердегі төгілген көк сүттің қақтары – бәрі-бәрі бәз баяғы қалпында. Тек өзгерген – балалық тәтті қылыштар мен шалдуар, ерке мінезді артта қалдырып, тырмысып журіп, есейіп ер жеткендей болып, өзімше мұғаліммін деп, алғаш рет кіші-гірім мансалтың тізгінің ұстап, күмпийп келіп отырған мен ғана. Сабак басталмастан бұрын, Суықтеректе жайлауда отырған осы мектептің бұрынғы мұғалімдері Тұрсынхан аға мен Күлжан жеңгейге барып, сабак жоспарларының, оқу бағдарламаларының ұлгілерін және тәжірибе ретінде ақыл-кенестерін алдым. Ізденген жетер мұратқа деп, Калининdegі бастауыш класты оқытудың қас шебері Жанұзақ мұғаліммен, мектеп ұжымымен тәжірибе үйрену үшін жиі-жиі кеңесуді бастадым.

Жамбылда әлі жалғыз үйміз. Бір күні бір бөтен машина келіп тоқтап, ішінен өні қашып кеткен, қолында аңшы мылтығы бар орыс жігіті түсіп, ауданның жолын сұрады. Мен қағазға жобалап сыйып беріп едім, оған қанағаттанбай,

ауданға апарасың, машинаның үстінде ауру адам бар деп, мені қорқыта бастанды. Зәрем ұшып қорқып тұрғанымда, Түйекора жақтан трактормен шөп жинап журген Рымғалы ағай көріне қалғаны. Жаңағылар асығыс-үсігіс менің жобалап сыйып берген қағазымды алып, жүріп кетті. Кейінде естідік. Суықтеректе абайсызда атылып кеткен мылтық оғынан жарапланған адамның бар болғанын. Атылған бытыраның біреуі Серіктің (Бақтыбаев) қолына тиіп жеңіл жараплаған екен. Алғашқы қоңырауды соғуға атанаалар мен ферма менгерушісі Әбеузар ағай қатысты. Мен үшін өмірімдегі тандажайып оқиғага айналған алтын ұя мектептегі қасиетті де жауапты ұстаздық жол осылай басталып еді. Бойымды үрей билеп, жауапкершілік пен ұяттың зіл батпан салмағы жаншыған сол бір аса ауыр күндері кейіннен «ҚР Білім беру ісінің үздігі», «Ыбырай Алтынсарин атындағы төсбелгінің» иегері атанатынды білсем ғой, шіркін. Фермадағы бастауыш мектептің қысқы отынын мұғалім өзі қамтамасыз етуге міндеттенген екен. Кейде түстен кейін, әсіресе, демалыс күндері түйе арбамен таудан арша аударып, тасып, қысқа қажетті отын қорын жинап алдым. Қыстақта екі жыл қатарынан көмекші шопан болып, қол жұмыстарға төселіп, қатып піскендігімнің пайдасы өмір бойғы сынақтарда төзімділікпен алып шығып жүрді ғой. Жамбылдағы мұғалімге тиесілі пәтер кең үш бөлмелі екен. Апам екеуіміз өмірімізде алғаш рет екі белмені пайлаланып, өзімізше қонақ шақырып, әрі-бері жүргінші, жолаушы қонақтарды күтіп, арқа-жарқа болып, ел қатарына ілесіп, тіпті, талпынып теңеле бастағандай болдық. Өмірде қан тамырым жалғасып кеткендей болған Мәкенбай мен Айтжан, Қайырбек, Қарашиліктен келіп тұратын Серіктер ауылды көңілді ортаға айналдырып жіберді. Осы жылы Қайырқұл эскери міндеттін атқаруға Украинаға кеткен болатын. Қыс ортасында оқу бөлімінің инспекторлары Садықов Қазтай мен Сатбеков Кенжеғалым келіп сабактарыма қатысып, әдістемелік бағыт-бағар беріп,

ақыл-тілектерін айтып кетті. Тыным таптай журіп, алғашқы оку жылын да аяқтадым. Дәл сол жылы Чапай бастауыш мектебіне Жайлау да алғашқы мұғалім болып орналасып, оның үш аяқты жаңа мотоциклімен ауданға да жиі барып, әдістемелік талпыныстарды бірге өткеріп жүрдік. Жазғы демалыста Қарағандыдағы сырттай оқудың алғашқы сүйретпесін бастадым. Институттағы бұрынғы таныс мұғалімдердің кейбірімен кездесіп қалғанда, ел ауызында «қадам екен десем, заочник екен гой» деген нақылға айналған кекесін ойыма түсіп, өзімнен-өзім құыстанип, қашақтап жүретін болдым. Алғашқы күні-ақ екінді мен ақшамда кездескендей болып, Балқаштан келген Кәріпбаев Әбіл деген заочник ақынмен ойда-жоқта шүркүрасып табысып, шүйіркелесіп, үйірсектеніп кеттік. Ол бірінші парға қатысады да көзден ғайып болады. Ақын ағалары бар, соларға өлеңдерін оқытады. Сыраханадан бастап, орталық рестораннын бірақ шығатын кездері де кездеседі. Институттағы бір жыл бірге оқыған студент жолдастардан қол үзіңкіреп, оқшауланып жүргенде, осындағы қызы мінезді, ақынжанды, сенгіш, жайсаң жанмен кездескеніме қатты қуандым. Сол кездесу келе-кеle шынайы достыққа айналып кетті. Мен тапжылмай алты сағат лекция жазамын. Ал иісалмас Әбіл сабак аяқталар кезде сыртта күтіп алып, түнімен көшіремін деп менің жазған лекцияларымды алып кетіп, ертесіне бетін ашиластан әкеп береді. Сөйтіп, әр мұғалімге бір жаутаңдал жүріп, институтты да төрт пен беске бітірдім гой. Әрі қарай тамызда оку белімі шақырады деген соң, ауданға келдім. Мінезі байыпты кадр бастығы Қазтай ағай Жамбыл фермасының тұрғындарының санының жыл сайын азайып бара жатқандығына байланысты мектептегі оқушылар контингентінің жоспарлы межеге толмауы себепті биыл Жамбыл бастауыш мектебі жабылады, сен Калинин сегізжылдық мектебіне бастауыш класс мұғалімі болып ауысасың дегенде, миымды торлаған бұлдыр ойлар

санамды сан сақта жүгіртті. Бір қуанып, бір тұнердім. Куанғаным білімді, білікті ортаға баратыным. Тұнергенім 30 жылдан аса білім бұлағына айналған, өзіме хат танытқан, балалық шағымды өткізген, әр үйінің түздіктерінен тұтіні түзу үшқан берекелі ауылдың мектебінің соңғы қоңырауын соққызыған соңғы мұгалімі мен болғандығым. Адам өмірінің бәрі соңғы мәңгілік кешке дейін көшумен өтеді ғой. Дегенмен, ез мектебімнің есігіне қара құлып салған бұл көш мен үшін ауыр болды. Бір анығы Тұрсындердің өткен жылғы бұл жайлыш жерден ауысуының сырты жабылғалы түрған мектептің алғашқы дайындығы болғандығын кейіннен ауданда комсомол комитетінде жұмыс жасап жүргенде Әзекенмен ұзын баракта көрші болғанда сұрап білген едім. Жанымның жазирасына айналған Жамбыл ауылының іргесінің тұғастығын ел-аман, жүрт-тынышта әлсіретудің басқа да бір себептері болған жоқ па еken? деген ой сананың түкпірінен қылаң беріп, мазалай береді. Біраз жылдардан кейін тұра осыған ұқсас жағдай арқаның Қызылтасы мен Еңбектің Ыстыбылағының да басына түскен еді. Ол заманда тым көзі ашық, көкірегі ояу, ұшқыр, әділдікті ту етіп ұстайтын ықпалды адамдардың бір жерге топтасқанын және шалғайдағы проблемасы көп туындайтын оқшау ауылдарды партия билігі ұната қоймайды еken. Ондай ұжымы үйискан, шағымы көп, белсенген ауылды бақылауда үстап, біртіндең білдірмей ыдыратуды кекseyтініне кейіннен қысқа тізгінге қолым жетіп, райком мен исполнкомның оргасындағы бір-біріне үйлесетін де, үйлеспейтін де тапсырмалардың тауқыметін тартып араласып жүргенде, біртіндең көзім жете бастаған болатын. Жамбылымды тастап қайыра көшкен мені қайран менің кіші Отаным, қос Қойтастың қоршауында орын тепкен Калининім, тағы да құшагын жайып карсы алып, бауырына тартып тәрбиелеп, ширатып, шындалп, ел катарына қосып, бақыттыммен табыстырып, қараша ғана

үйімді біртіндеп кішігірім шаһарға айналдырып, қанаттандырып, тұра төрт жылдан соң өрісті, іргелі, зиялы ортаға шығарып салған еді. Қыстактарда да жалғыз, Жамбылда да жалғыз, өзіме-өзім бастық болып, жеке дара билеп, еркінсіп жұмыс жасап келген маған азуын айға білеген арқалы мұғалімдермен, оның үстіне, анадайдан қөргенде бас киімді тақыр бастан жұлып алуға үйреткен ұстаздарыммен үзенгілес болып, қатар отырып, реті келгенде келелі пікір таластыру бірден оңайға түскен жоқ. Алайда, қайда жұрсем де орайы келіп, үнемі жанашыр, ақылгей жақсы адамдардың жанында жүрдім. Осының өзі, білгенінен білмейтіні көп, қөргенінен көрмегені көп, алды соны сүрлеу, арты соқпақ болып, тасқынның ортасындағы шайқалып тұрған ағаштың майысқаң бұтағына жармасып, әлі күнге көзқарасы қалыптасып үлгермеген мен сияқты жалтақ, жасқаншақ жас жігіт үшін айтарлықтай тәлімге толы өмір мектебі болды. Мінездің занғарындаі зәрусіз Зияда, алпамсадай аққөңіл Мырзағалы, ісіне мығым, жазуы мөрдей, талапшил табанды Сәкібай, жаны жайсан, қалтқысыз Қалтай, қаталдығын қас шеберлігі жұмсартып тұратын айбарлы Өмірсерік, қалжыны таусылмайтын тегеурінді Төлеген, сөзінің жалыны, ісінің жанжалы бар Тұрсынхан, басы мен көзі авторучкасы мен өзі ғана бар Жаңқаш, жүзі жылы, жүрегі жұмсақ Күлжан, ұзатылатын қыздай сыйылған Жанұзак, сүйкімді сұлу, келбеті келісті Күлән, әділдігіне әдемілігі жарасқан Аманкүл, ер мінезді, кең пейілді Үміт, әсем көркіне ақылы сай биязы Торғай, жатырқауды білмейтін Рагида – бәрі-бәрі таудың тасындаі, теңіз түбінен теріп алған маржандай болып, бір мектепке бір мезгілде жиналған, әзіл-қалжыны жарасып, сыйластықтары сырға толы, ынтымактары мадаққа айналған еңбекшіл ұжым еді. Соның бір дәлелі – осы мектептің үш дүркін ауданның бүкіл мектептерінің ішінен жылда өтетін пионерлердің аудандық слетінде бірінші орындарды жеңіп алып, оқушылардың облыстық слетінде

дс бас бәйгенің иесі атанғаны. Кейіннен кәсіби еңбек жолдарында осы ұстаздардың алтауының бірдей «ҚР білім беру ісінің үздігі» деген мәртебелі атақпен марапатталуы, бұл мектептің аудандары іргелі білім ордасының бірі болғандығын айғақтайды. Қайнаған қызу еңбектің құшағына еніп кеттік. Бір күнімізден екінші күніміздің жүргі асып түсіп жатты. Берісі ауданымыз бен облысымыздың, әрісі республикаға дейін танылған сол кездің балғын түлектері мінген мектеп деген алып корабльдің командирі Зияда ұстазымыз болатын. Кез келген маңызды шараларды таразылап, байсалды шешім қабылдан барып, жүзеге асырудың бағыттарын айқындал, оның орындалысын ұжымның талқысынан өткізіп барып, әділ баға беруге обден машиқтанған Зияғаның шеберлік тәсілдерінің құпиясын 13 жылдан астам сабак беріп мұғалім болып жүріп, Қадыр мен Жайсаңың, Мінтай мен Әзібектің директорлық әдістерінен жинақтаған тәлімінен деп мақтан тұтуға лайықты. Мен білетін Зекең өмірлік ұстанымы езіне ғана тән ой-өрісімен өрнектеліп тұратын, соғ бастаса шешен, алысты жақындағып, танысты туыс қылатын бауырмал, көзі жеткеннің бәрін көңгіліне сыйдыратын кеңпейіл, адам жанының нәзік пернелерін дәл таба білетін дипломатияға шебер, жазуы мөрдей, ақылгөй адам болатын. Менен бір жыл бұрын осы мектепте мұғалім болып, өзінің ізденгіш талғампаз, тың идеяшыл, еңбеккор, жаңашылдығымен, өнерлі суретшілігімен бірден танылып, жайдары мінезімен сүйсіндіріп, білімді, білікті кадр скендігін мойындағы орта мектепке шығарып салған ағам Тілеугалиның кейбір ілкімді ісін мойныма алып, жалғастыруыма тұра келді. Сабактан қолым босасымен, түрлі безендірuler мен тақырыптық стендалар жасау, суреттер салу маған жүктелді. Әрқашан сырттай қорғап, қамқор болып жүретін Мырзекең «жас келсе, іске деген, мына жаман агаларының иығынан ауырлықты алып,

қолын босатындар» деп, әзіл араластырып, есебін тауып, Аманқұл, Торғай, үшеуімізді жармаға жегіп, жұмсан жіберетін. Сол кездегі мектеп директоры Зекең ағамыз өзінің жазып қалдырған тағылымы мен тарихы астасқан «Әulet аралық естелік» деген кітабында: «Жас келсе, іске деген бабалар өсиетін берік үстана келген кейінгі лек мектептің табалдырығынан төріне дейін, еденінен төбесіне дейін жаңалық ала келді десем, жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын деген қағидаға жүтінгенім болар. Бұл-қабырғасы қатпай жатып, қанатының қауырсыны бекімей жатып, өмірдің қиясына қанат қаққан, аспандағы айдың күпиясына жол тартқан кешегі бала қыран, бүтінде Ақтоғайдың ақынығы, халқының тұңғышы атанған біздің Тұқан (Тұңғышбай Әл-Дуани) бастаған Аманқұл, Торғайлар легі болатын» деп еске алған екен. Тағдырдың жазуымен екіге бөлінгеніне екі жұздей жыл өткен Шыңғыстаудағы Кеңгіrbай мен Құнанбай, Абай мен Шәкәрімдер жатқан киелі Орда төріндегі, Тобықты елі мен емшектес егізінің сыңарындағы болған Тоқырауын бойындағы Дадан елінің арасында қайыра табысқан туыстықтың алтын көпірін салған, зердесінде ұрпақтар туыстығын жалғау аманатқа айналған Зекең 1993 жылдың 26-28 тамызында қарт Шыңғыстың даңқты қос батыры Мамай батыр мен Тоқтамыс батырдың рухтарын ұлықтауга арналған ресми мерейтойға Ақтоғайлықтардың мерекелік көшін бастап барған маған арнап, тағы да ағынан актарылып, көкейіндегі ризашылығын білдірген екен. «Ақтоғайдың соңғы 20-30 жылғы өміріне жастайынан ерте араласып, оның өркендеу, гүлдену жолдарына, білімін, адамгершілік ақыл парасатын сарқа жұмсан, жақсысына марқайып, сәл кемшілігіне ортайып қалатын алғыр да терең ойлы, өзінің құдай берген кішкене денесінен үш есе үлкен жүргегі бар, Тобықты бабаның ұрпағы Тұңғышбай еді» дегенін маған берген ақ батасы ретінде ілтипатпен қабылдадым. Тua біткен тағдыр жолы екіге айырылып,

аралары сұысып кеткен жалпақ елдің ынтымағының жаршысындай болған айбынды қос батырдың рухтарына бағышталған аймақтық шарадан қайтар жолда Шаған өзеніне дейін шығарып салған Абай елінің арқа тұтар ақсақалы Хафекенің (Хафиз Матаев) «бұл Тұнғышбайдың тілі жергегінде шыққан» деген сезі шындығында жетім жөргекте уатарға жан болмай, жағым талғанша жылан жатқанымды сезіп, білгеніндей естіліп еді. Калининің №6 мектебіндегі сол толқынды лектің басында тұратын, кез келген жүктемені өзінің көзқарасының сүзгісінен өткізіп барып пікір білдіріп, толықтырып, ұсынысын енгізетін, басынан артық сөз асырмайтын, жанары жалт-жулт еткен ұшқыр мінезді Аманқұлдің әдемі келбеті мен мәнерлі қозғалысына қарап, «болар болмас мектептің толар толмас завучымын» деп өзін таныстыратын дуалы ауыз Жанқаш:

«Қаның қайнап, көзің жайнап...,

Туфлиінің тық-тық еткен тықылы,

Тәттімбеттің сылқылдағы сықылды» – деп өлеңге қосқан болатын. Ал биязы, байсалды, салқынқанды, сабырлы, келісті көркіне көркем мінезі жарасып тұратын Торғайға зерделі ардагер Қасымқан ақсақал:

«Шындық десе, қақ жарған қара қылды

Кім білмейді Торғай деген қарағымды», – деп баға берген еді. Біз мектеп бойынша ғана емес, тұтас ферма көлеміндегі таусылмайтын қоғамдық, мәдени шаралардың бел ортасында жүрдік. Аудандық Тұрмыстық қызмет көрсету комбинаты тіккен орама жағалы қалың пальтомды киген кезде, Аманқұл мені Филиппок деп мазактыйтын.

Алланың әмірі ме? менің 74-ке келгендегі жазбамда артқа қайырылып, есіме алған адамдардың барлығы омірдегі ең жақсы жандар болып, тоptың арасынан сұрырылып шығып, көз алдыма кес-кестеп, көлденендең тұра қалуда. Қоңырат совхозының дербес бастауыш комсомол ұйымының секретары Әбдіғұлов Куаныш ауыл жастарының жанашыры, нағыз берілген шебер

ұйымдастыруши, жетекшісі ретінде іскерлігімен танылып, шалғай фермадағы біздерді совхоз жастарының серпінді толқынына қосып әкетті. Ауыл жастары мені бірауыздан қолдап, цехтық комсомол ұйымының хатшылығына сайлады. Таусылмайтын қоғамдық жұмыстарға белшемнен баттым. Сәкібай мұғалімнің режиссерлығымен Бейімбет Майлиниң «Шұғаның белгісі» атты спектаклін дайындалап, ауыл клубында қойып, одан әрі ауданның мәдениет үйінде талғамы биік аудан көрермендеріне көрсетіп, алғашқы ақтілектер мен мақтауларға бөлендік. Осы басталған талпының кейіннен Аманқұлді Ақтоғай ауданы бойынша «Шұғаның» басқа баламасы жоқ ең үздік сахна саңлағына айналдырыды. Ауылдың жастары өте ұжымшыл, сырлас та сыйлас, жарасымды тату болды. Кешкілікте жиналып, Тілеуберген ағаның үйінде жайдары Жанұзақ мұғалімнің көңілін тауып, «вечер» жасаймыз. Ұйымдастырушымыз серінің серісі, «сырдың суы сирағынан келмейтін», аққөңілділігі мен адұындығы ұстасып жататын, сезінің мәтелі «айдаһа» деп басталатын алпамсадай Асанов Куаныш еді. Менің кластасым тақыстығы жоқ, қоңыржай, жайдары мінезді, жібектей сзыылған Кәукербектің Куанышы да жарасымды қылышымен үнемі ортамызды толтырып тұратын. Дәу Куаныш Дәнерияны қыста вечерге складтан ат шанамен алыш келетін. Сөйтіп жүріп екеуі жанға құрды. Бір күні ферманың зоотехнігі Есентай ауылда жоқ болып, кешкі бас қосуға соятын ұсақ мал табылмай абырап қалғанымызда, дәу Куаныштың жалғыз ешкісінің жас лағын сойып, қуырдақ қуыртып тойғызғаны айта жүрсін дегені болар. Вечерге соятын малды өзіміз ақша жинап Есекең арқылы совхоздан сатып алатынбыз. Ауылда колхоздың күшімен салынған әдемі клуб үйі бар болатын. 1963 жылы Калинин колхозы Қоңырат совхозына қосылғанда, сол клубтың сахнасының қызыл плюштен тігілген пердесі мен кулисаларын, артқы көрнекілігін совхоздың орталық клубына деп сызырып-сыйырып талап

жеткені талапты ауыл жастарының әрбір мәдени шара откізген сайын жанына қатты батып жүрді. Алайда, шүлгіндердің әлімжеттігі адамзат баласын бұтарлап мұқатып, жағирилеудің қасіретті құралына айналып, әлімсақтан жабысып келе жатқан кесел екендігі тайға таңба басқандай иқиқат қой. Қалай десек те, шағын ғана Калинин ауылының құлыш-тайдай бірге өсken өршіл, талапты жігерлі жастарының ынтымақшыл, белсенділігі айқын күш алып, басымдылыққа ие бола бастады.

Мені 1967 жылы Ұлы Октябрь Революциясының 50 жылдығына арналған аудандық салтанатты жиналыста жарыссөзге шығарды. Бұл бірінші рет мінбеге көтерілуім болып еді. Осыдан бастап бірте-бірте әр жерде қылтиып коріне бастаған сияқтымын. Қандай ортада болсын кошбасшы болуға сұрылып тұратын, өнерде де, спортта да топ жарып, наизағайдай жарқылдал жүретін аудандық комсомол комитетінің бірінші хатшысы Қошанов Жақан жөне өзінің саналы өмірінде өз көзқарасының талжылтпас табанды сақшысы болып, ойна алғанын орындаатпай қоймайтын, қалауы түскенін арыстанның аузынан да сұрып алғанын, іс-әрекетін тек білімі мен мінезіне бағындыратын, өз басынан артық сөз асыртпайтын, бөгденің сілтеуіне сенбейтін, жағымпаздықпен жаны қас аудандық комсомол комитетінің екінші хатшысы, қалап алған мұғалімдік мамандығының серпіні Калинин ауылының мектебінде суарылған Тяжин Тиішбектің кезіне түскен болуым керек. Маган аудандық комсомол комитетінің таралынан ауданға қарай ауысуға ұсыныс түсे бастады. Алайда, Калинин мектебіндегі сыйластығы жарасқан білікті орта, бірін-бірі жалғаған ілкімді істер, үйытқылы ұжым мені баурап алып, тереніне тартып, төріне қарай жетелей бастағаны күн сайын сезіле түсіп, екі ұдай күй кештім. Ол кез адамды еңбегіне қарап марапаттаудың нағыз өз иесін талқанында ғана сан тараулы сараптаулардан өткіzlіліп барып, таңдалып берілетін кезі еді

той. 1968 жылы Қарағанды облыстық оқу бөлімінің бастығы С.Саттаров пен Кәсіподақ комитеті ОК председателі М.Гришинаның қолымен, мектептегі оқутэрбие жұмысын жоғарғы сапаға көтергені үшін №6 сегізжылдық мектеп директоры Зияда Аманбаевтың «Күрмет грамотамен» марапатталуы күйста жатқан біздің мектебіміздің мәртебесін көтеріп таставды. Бұл жетістік менің тұрағымды алтын қазық туған жеріме одан бетер бекемдей түсті. Қызу еңбек қазанында қайнаған, ақсақалдары ата жолын ұстанған, азаматтары ел намысын ту етіл көтерген, ер жеткен көргенді ұлдары мен бой жеткен көрікті қыздары көніл қосып, жұптасып, жануя құра бастаған Калинин ауылы осылайша ордалы орталық ретінде таныла түсті. Актоғайдың Шет ауданымен шектесетін батыс шегінде орын тепкен, 1933 жылы алғаш рет колхоз болып қазығы қағылған бұл өнір сақ патшаларының қорғандары мен түркілердің тас коршау қабірлері көнеден жеткен мұра болып сақталған мекен. Ықылым заманда ағылшындар алтын өндіріп шахта қазған, «Қызылеспе – Қарқаралы» керуен жолының төте торабы болған Көрпетай – Нұртайда аттары аңызға айналған ағайынды Кәкібай, Қасендердің тұлпарларының тұяғының іздері таңбасын қалдырған жер. Талпақ қажы, Ықсан қажы, Көрпе қожа Тайқүрең, Қозықүрең, Тұмабай, Жарықшак, Омаштар мен дарынды күйіші Аққызыдың мазары, Санабабаның баласы Айтбайдың зираты тарихи ескерткіштер нысанына айналған, қара қобызын даланың аңызды үніне қосқан әйгілі өнер тарланы Әшірбектің бәйге аттарын жаратып, топ жарған тұрак. Кеңестер Одағының Батыры Нұркеннің кіндік қаны тамған, тұңғыш КНБ генералы Сәбетке, ақын ақын Дәугілігे таланттың киесі кіндігінен дарыған жер. Кеңес өкіметі орнағанға дейін Нұра болысына қараған бұл аймақ Сарым елінің Тоқсан атасынан тарайтын Байдаulet бабаның Байтоқа ұрпақтарының ежелден байыргы ата қонысы, төл мекені болған. Көкше

кол жағасындағы Дадан Тобықты баба ұрпактарының үдерे кошіп, Сарытоғамбайға асып, Айқымбай мен Қаражал-Маутанды жаз жайлайтын, көктемгі, күзгі көштерін қоңсы қондырып, ерулетіп, өткел беріп отырған. Сондай-ак, бұл оліке колхозшылардың құрышты қолдарымен жарыса ақсан қос өзеннен екі бірдей жасанды су қоймалары салынып, суармалы егін өсірілген құнарлы өнір. Аудан көлемінен ашылған 5 уран шахтасының алғашқыларының бірі «Донғал» уран шахтасы да Калинин колхозында 1952 жылдан бастап улы рудаларын жер бетіне шаша бастаган. Қой түлігін асылдандыру мақсатында 1957 жылы онтүстік өнірден қаракүл қойларын әкеліп, жерсіндіру ісінің сынақ аланына да Калинин колхозы таңдал алынған. 1958 жылды аудан бойынша алғашқы шопандар тойы да Еңбек Қызыл Ту орденді озат шопан Ықсанов Әбіжанның құрметтіне Калининдегі Жамбыл су қоймасы мен Төрешоқының ортасындағы сақ патшаларының қорған обалары үйілген жазықта өткізілген. 1951 жылғы мемлекеттік реформада Жамбыл мен Чапаев колхоздарының біріктірілуінен ірілендіріліп, Калинин деп қайыра аталған осы колхоздың ежелден еншісі бөлінбеген елдігін жағыстырып, іргесін кеңейтіп, ырысын молайтып, тұрақтылығын бекемдеп, дәулеттің арттырып өркенді, өнегелі ауылға айналдыруда құш-қуатын жұмсал, мәндай терін төгіп, аянбай еңбек етіп, ұзак-сонар тарихын тудырып, өздері де біртіндеп тарихқа айналған азаматтардың аттарын еске түсіріп, құрметпен атап кетудің келер ұрпақ үшін тағылымы тарту-таралғы болар деген үміттемін. Қысқа ғұмыр сыналтай сырғып өте шыққан уақытпен өлшеніп, Фәни жалғаннан бақылыққа озған марқұмдардың жандары жаннатта, рухтары биік болсын. Ортамызда жүргендерінің жастары ұзак болсын. Әрине, аттары ұмытылып еске түспей тасада қалып қоятын жерлестеріміздің бар болуы әбден мүмкін. Бұл мінімді ұмытшақтыққа жатқызып олқылық санаймын. Халыққа жайлы міnezімен, қоғам мүлкіне деген адалдығымен,

жоқтан бар жасаған қабілетінің іскер қарымдылығымен дараланып, жоғарғы биліктің тандауы түсіп, аудан бойынша дүркін-дүркін бірнеше колхоздарда басшылық қызметтер атқарған Хамит, Шайкен, Әйнек, Аятай, Башар, Некеш, Кенжеқара, Адамбай, Бақтыбек, Шалабай, Анарбектер үзенгісі ырысты арда тұлғалар. Қасиетті қара дүкенде көрік басып, болат темірді сымша иіп, балқытып, түрен соққан қас шебер ұсталар Әбеу мен Ноғайбек, Атабай мен Бейсембай, Қанапия мен Әбілкәрім Сагатбектер алтын қолды әкелер. Ат үстінде жүріп, малдың жайын, елдің қамын ойлап, шаруашылықтың аса жауапты тізгіндерін бекем ұстап, жоғарғы басшылықтың да тынысын тауып, қарапайым бұқараның да жағдайын шешіп, қоғамның мұддесін қорғап, мемлекет меншігін де жоқтап түгендейп, ауыл шаруашылығының білгір демдеушілері, жетекшілері атанған Сейілбек, Нұрымжан, Мәлгаждар мен Үйсімбай, Зейнетолла мен Өміртай, Қабылқан мен Әбеузар, Айғали, Бақыш, Нұрланدار төзімі шалғының жүзінде шындалған азаматтар. Ақ түтек боранда ат жалында қалғып, қар жастанып, мұз кешіп, малдың жайылымымен бірге қостап, жұрт аударып көшіп-қонып, қыл құйрықтылардай қайсар мінезбен қасқайып қарсы тұрып еңбек еткен жылқышылар Ықымет пен Ақшолақ, Аманбек пен Әбілшарым, Әділбек пен Мұсақан, Кәрібай мен Қайдарлар құрығы құтқа айналған Қамбар аталар. Төрт түліктің негізгі тұғырын қураған қой мен сиыр малын төлінен өсіріп көбейтуде бейнетті де, зейнетті де көп көрген аға шопан, бақташылар мен ат үстінде жүріп үлесін қосқандар, қолдарына қайла мен күрек, айыр мен балға, орақ пен шалғы ұстағандар Әбіжан, Тоқабай, Бейсек, Мәді, Еден, Едебек, Исадай, Сүйіндік, Ермек, Тілеубек, Сәкен, Әлібек, Тұрғымбек, Тәүкей, Ақметбек, Әмірқасым, Мұқсиын, Омарбай, Әукей, Әбілтай, Садық, Жамшыбай, Дүйсембек, Сәрсібай, Нұрымжан, Дәнен, Тәжібай, Әбілқас, Нұрбек, Садуақас, Ақылжан, Әлберген, Нығметжан,

Жұнісбек, Нығыман, Нұрбек, Шөжен, Рақымберлі, Рazaқ, Қиса, Қаршыға, Қоңыrbай, Байболат, Бейсембай, Белгітай, Өміrbек, Қасен, Сүлейіmbек, Әдібек, Ақмет, Куанышбек, Куатбек, Ысқақ Аумаған, Дәuletбай, Казанқап, Нығымбек, Ақынай, Жағыпар, Исадай, Төлегентай, Мұқабыл, Қарімқан, Мылғалшер, Әбілқан, Мырзабек, Уақап, Добал, Омар, Тойымбек, Балтабай, Қасым, Өмірғалы, Қабыл, Саугабек, Жамбосын, Жақыпбай, Аманбай, Адамбай, Төлеубай, Тоқмағанбет, Жекеу, Айтмағанбет, Жаңабек, Егіmbай, Шағалам, Мұқан, Иманбек, Шәрет, Әйнек, Мұқышбек, Ақжолтай, Сисабек, Сайлаубек, Құдуақас, Еркебай, Жұнісбек, Кәукербек, Жасыбай, Қабдолла, Әбіл, Тұсіpbай, Тілеужан, Рақымберлі, Әбіжан, Оразқан, Мерғазы, Несіpbек, Серік, Шамел, Бизак, Бөлекбай, Ақмет, Қабыкен, Әрінхан, Амантай, Тілеулі, Ерболат, Амангелділер түйеші Шайық, Бақтыбектер тұліктегі күзде шелді, көктемде төлді болған еңбегі ерен, алды берекелі ел қалаулылары. Ислам елшілеріндегі болған қожа, молдалар Қабыз, Райысбек, Жақай, Садық, Омар, Жұмаш, Жармағанбет, Дәрібек, Жиынбай, Ақыжан, Маймыш, Жазибектер, сатушы Алтынбек, сынықшы Сыздық, етікші Шаяқмет, қоймашы Балтабектер халық қызметшілері. Темір тұлпарды тізгіндеп мініп, ауыл дәулетін тасытқандар Жұмабек, Байзак, Жексембай, Балтабай, Байту, Аяпбек, Бермебай, Серікпек, Жалғасбай, Бегіmbай, Серікпек, Несіpbай, Сайлауқан, Амантай, Тиішбек, Кебестай, Марат, Бақыт, Діңғабыл, Шабанбай, Бақыт, Мұрат, Сағадат, Өміrbек, Сағат, Тойлыбай, Өміrzak, Өміrәlі, Теміrәlі, Мұrat, Berіk, Bejіmbet, Orazbek, Serіk, Kuandyk, механизаторлар Tәjі, Шәкітай, Мәdіkan, Taңken, Dәuletбек, Балықбай, Тілеуқабыл, Сұndet, Mұrat, Серіk, Әйкен, Ергабыл, Өмен, Тілеуберген, Қеміrbай, Бегетай, Рымғалы, Ермажанбет, Медетбек, Мәкенбай, Айтжан, Серікбай, Серікбек, Марал, Сәден, Төкім, Тілеутай, Қайырбек, Әуезқан, Беріkbай, Қайыр. Кішкентай ауылдан

ат жалын тартып мініп, өз талаптарымен өрмелеп те, өрлеп те ұзап шығып, әр жерде, әртүрлі салада қызмет жасағандар: Шаймен, Үбыйрайкен, Төлеуқұл, Фалым, Кінар, Зияда, Сәкібай, Мұрат, Бектұрсын, Дақуат, Қапас, Кеңестай, Қасым, Жанат, Мәден, Елеусіз, Әбуғалы, Әмірғалы, Әбілкадір, Мұқатбек, Сағатай, Қайролла, Тайкен, Есімқан, Қайыр, Ораз, Тілеуғалы, Тогамбай, Шөрке, Сәмет, Есім, Арқаш, Өмірбек, Амангелді, Аманбек, Жәкен, Куаныш, Қайырқұл, Зияда, Серік, Бердіғали, Есен, Сағындық, Мұқтар, Амантай, Жанболат, Шахан, Мейірман, Абдолла, Карғалы, Өмірғазы, Қали, Қази, Қайыркен, Әлтай, Алтай, Бұлқайыр, Дайыр, Орал, Ергали, Сейіткамал, Жарылғап, Саттар, Әсет, Ералы, Жамантай, Нұрландар Абыздың Қараталы мен Көрпетайда, Тұлкіпіде, Кенеліде туып-өсіп, осы жерлерде алғашқы мектеп табалдырығын аттаң, еңбекке араласып, ауылда орнығып, қанаттанып, әр тарапқа аттанып, абырой арқалаған, тұған ауылдың айбынына айналып, ата жолын ұстанған әкелеріміз бен қамқор тұтар ағаларымыз, сүйеніш, тірек болар бауырларымыз. Ал әрқайсысында қабілет те, қасиет те асып төгілетін жерлестеріміз, жауырыны жер құшпаған балуан Бақыт алым күш атасы, Тасболат пен Аманбай, Шабанбайлар нағыз конструкторлар. Әліппені алғаш ашып, менен хат таныған Аман Республиканың маңдай алды домбыра жасаушы қас шебері. Шемши, Мәден, Дәкуат, Жанат, Төлеуқадыр, Куанышбек, Жайлау, Аманқұл, Әсем, Нұргұл, Төлеугазы, Дәуренбек пен Жұмағали, Қайрат, Карғалы, Мұрат, Алтайлар сахна жұлдыздары. Қамаш он саусағымен қазактың ұлттық қол өнерін Тибетте насиҳаттаған жүлдегер. Баймырзаның қайыстан өрген айыл-тұрмандары ең үздік деген технологиямен пара-пар. Калинин, Жамбыл, Чапай, Кенелінің атак-данқын шығарар, келер үрпакқа үлгі болар осындай тумалары болғанын елжүрт танып білсе екен. Жалпак елдің қадірлі тұлғаларының ішінде өзімнің де болғанымды медеу

тұтамын. Қараоба, Шымылдықжал, Қосшоқы, Жыланшық, Орталық, Қарақойтас, Аққойтас, Нұртай, Доңғал, Қосқызыл, Ақпан, Дауылтас, Қарашоқы, Төрткүл, Апақай, Жұнді, Түйетас, Сораң, Торешоқы, Абыл, Қояншоқы, Корпетай, Қаратогамбай, Тесіктас, Ақтас, Қотыркенелі, Лайыртас, Қособа, Майтас, Қоске, Қызыл, Талдыбұлақ, Жанат, Ақшоқы, Ақшағыл, Қарашоқы сияқты өркеш-өркеш таулары мен Нұртай деп басталып Қаратал, Тұлқілі, Үштарау деп аталған өзендері жер бетінің тіршілік тамырының біріндей болған Жамшы өзеніне құйып, Калинин колхозын жер кіндігіне жақындастып тұрғандай өсерде қалдырады. Жердің шетінде, желдің етінде жатса да отпелі кезенің аумалы-тәкпелі ауыртпалығына төзіп, шарықтық құрылым тыныстарын тарылтса да, үдере көшіп ыдырамай, күл төккен жұртын иесіз, ата-баба мазарларын ессіз қалдырмай, қара шаңырақтан түлеген тұңліктерінің түтіндерін қос Қойтастан да биікке ұшырып, Айғали, Ерғабыл, Бекдайыр, Қуандық, Орал, Нұрлан сияқты ақсақалдары ауылдың айбары болып, ұлтжанды жастары торт тұлғін өрбітіп, Кеңестік кезендері Калининнің Тәуелсіздік дәүірінің Қараталы болып, бай-куатты ғұмыр кешіп отырғаны, тіпті, Калининнің құрамдас отгоны болып, ерісін малға толтырып, керегесін кеңейткен Кенелінің де өркенді өнірге айналуы баршамыздың көңілімізге мақтандырылған.

Тынымсыз еңбек етіп, жастықпен қиял қуып, ауылдың алтын бесігінде тербеліп жүріп, бала көңілімді баурап алып, арманға жетелеген, өмірімді бақыттың базарына айналдырған, ұстамды ақылдылығымен, зерделілігімен шығармашылық серігім болған, ғұмыр бойында досжолдастарымыз әрбір ауыз сезін бағалап, айтқан ұсыныспікірімен санасып, құрмет тұтып, сәті түскенде бар ықыласымен беретін сыбағалы дәм-тұзының шақырулы да шақыртусыз да қонағы болған, бала жастан жалғыздыққа үйренген мениң шаян ортамды толтырып, достарымды

көбейткен, анамның он бес жылдай бауырмал, сырлас келіні болып мәпелеп, батасын алып, арулап қолынан жеңелткен, ауданның зиялыш ақсақалдарының көбісі Торғайжан деп сыйлаپ, ортақ ой бөліскен 16 жасымнан сүйіл армандаған Торғайыммен 23 жасымда жанұя құрдым. Сол 1969 жылдың 19-21-ші мамырында өткен аудандық дәстүрлі пионерлер слетінің соны біздің үйленуімізben жалғасты. Аудандық шара аяқталысымен, аудандық комсомол комитетінің Газ-59 «бобик» деп аталатын жеңіл машинасымен аудандық комсомол комитетінің бірінші хатшысы менің алакөлеңке өмірімнің шамын самаладай қылышп жарқыратып жағып берген Тишекең, қасында облыстық комсомол комитетінің нұсқаушысы Тілеубек (Зейнешов) бар, Аманқұлді ертіп алып, Торғайды біздің кішкентай ғана қараша үйіміздің құт-береке ала келген ырысты келіні етіп, әрі қыз баланың мандауына жазылышп, бағын ашатын киелі табалдырықтан аттатқан болатын. Ауыл-аймақты шақырып, үлкендердің батасын алып, жұлпыны тойымызды өткіздік. Тишекең мен Тілеубек сынды Арқа өңірінің тұлғалары болып танылған арқалы азаматтардың Торғай екеуміздің жас отауымыздың алғашқы той қонағы болып құттықтап тілек айтуы шағын ғана шаңырағымызды өмір бойы үзілмейтін қонактардың, оның ішінде, ақын-жазушылардың, өнер мен қоғам қайраткерлерінің, тіпті археолог, тарихшы ғалымдардың қонақжай төріне айналдырганы үшін мың мәрте тәүбе қыламыз. Жазғы демалыста Қарағандыға барып, сырттай оқудың жазғы семестрін Әмелердің жалдамалы үйінде Аманқұл, Шемшия, Торғай, Тұңғышбай болып, төрт заочник улап-шулап жүріп өткөріп қайттық. Өзіміздің ақ шаһарымызда жаңа оқу жылына әзірлікті бастап жүргенде, ауданнан тағы шакырту келді. Қазір ерекше толғаныспен, тіпті, қобалжумен еске алсам, сол кезеңде Тишекең мені қоярда қоймай ауданға шақыртпағанда, мен фермадағы, әрісі қеңшардағы өзім қатарлас көп мұғалімдердің бірі

болып жүретін едім. Қамқорлық пен жанашырлық дегенниң шегі осындай-ақ болар. Тіпті, Тишекенді осындай қасиеті үшін кадр резервін сұрыптаудың сарапшысына теңеп бағалаған жөн. Тоқ етері аудандық комсомол комитеті мені аудандық Пионерлер үйінің директорлығына ұсынып, үшінші рет өзімнің «өкіл әкемдей» болған ардақты Әзекенің бүйірігімен екінші мәртебе басшылық жұмысқа тағайындалды. Біз көшіп жатқанда, біздің үйге жаңада отау құрған Оспан марқұм ферманың бухгалтері болып көшіп келіп, кіріп жатты. Калинин мектебінің ұжымы Аккөйтастың шығысындағы қасқа бұлақта бізді жана қонысқа қимастықпен шығарып салып тұрганда, Мырзекен көш көлікті болсын деген ақ тілектерін қалжынға бұрып, сондарынан Аманқұлді де алып кетпесендер болғаны деп аяқтап еді. Сезіктенген болжамы шындыққа айналарын білген екен. Өтегеннің аяғында күзекте отырган өмір бойы біздің үлкен үйімізге айналған қасиетті Талпақ қажының ұрпағы Бейсек атамың қара шаңырағын ұстап қалған Мәдікан ағатайымның ауылына келдік. Ағатайым өз ісіне мығым, аузынан ешуақытта артық сез шықпайтын, адам баласы туралы ғайбат сез айтпайтын, сырға берік, қолы шебер ұста, өрімші, аңшы, мейірімін көз жанарынан аңғартатын ұстамды адам. Ал Тәтем (Майра шешей) жанарынан шуағы төгіліп, қолындағысын кімге де болсын беруге асырып тұратын, өмірі ренжү дегенді білмейтін, дастарқаны қай уақытта болсын кел-көсір берекелі, мінезі аққөніл, балажан, бауырмал арамдық деген өні түгіл түсіне де кірмейтін кең, мейірімді ана болатын. (Жатқан жерлері жайлы, жаннаттың төрінде болсын жарықтықтар). Ағатайым мен тәтем көніл қуаныштарын қимастыққа жалғап, дастарқан жайып, Торғайдың жасауларын беріп, бірінші класқа баратын Бағжан мен тоғызынышы класта оқитын Бұлбұлды біздің жанұяға қосып беріп, батал тілектерін ариап аттандырды. Өткен жазда Бұлбұл пионерлер слетінің жеңімпазы ретінде Қырымға,

Бұқілодақтың Артекке барып демалып, қайтқан болатын.
Калининнің қашалып қаланғандай құз-қия тастарымен,
көусар ауасымен, талай тарихты бауырына басып жатқан
сән-сәулеті жарасып, түтіні түзу ұшқан ауылымен, мейірімі
төгіліп тұратын жұртшылығымен, мәңгілікке сапарлап
кеткен пендelerінің иман үйірлген мекеніне айналған
мазарларымен, бір туғандай болып, білім деген бір ғана
мақсаттың төңірегіне жұдырықтай жұмылған ұстаздар
ұжымымен тым алысқа ұзап бара жатқандай көңіл
ұшығында қоштасып, Мұқан атамның шаңырағының нағыз
иесі екенімді жалпақ жұртқа танытсам деген үмітті
мақсатпен Ақтогайға бет тузеп, жол тарттық.

3. Тиянақты тұрағым болған Ақтогай

Жолбасшымыз досы Өміржанды жүк көлігімен ертіп,
өзі Победасымен алып кетуге арнайы келген сырласым да
сыйласым да болған, мінезімен ащыны тәттіге, қаттыны
мамыққа айналдырып, жоктан бар жасайтын туған болем
Ермек жол бойы біздің ауданға қоныс аударғанымызға
аңқылдаған аққөңіл жездем Сейсекең мен ежелден сыртта
жүріп жатбауыр болып қалған жанашырым, бауырмал
жанапам Мәмкеңнің бар ынгасымен қуанып отырғанын
айтумен болды. Ермек Надия екеуі жанұя құрғанда, сонау
Қостанайдың Қаратал деген Ресеймен шекаралас жеріне
бас құда болып Торғай екеуіміз бардық. Ермек те, Надия
да ете қабілетті математик ұстаздар болды. Әсіресе,
Надияны Қарабұлақ ауылымың мектеп бітірген
түлектерінің ерекше мақтан тұтатының талай мәрте
куәсі болдым. Балалары Аскар мен Шалқар, Оралдымдар
тойдың сәнін кіргізетін тамадалар. Сейsek жездем мінезді
бола тұра, ете балажан, бауырмал еді. Ал картайғанда
көрген қызықтары Мейрамқұлға жанын үзетін. Мейрамқұл
сәби кезінде үйықтап жатқанда оянып кетеді деп,
гараждағы Победа машинасын біздерге жаяу итертіп,
алысқа апарғызып барып, моторын қосатын. Жолшыбай

санамда ертегідей сақталған Жамбыл ауылының үстінен отіп, Жосалы мен Шатырша таулары көмкеріп, көркейтіп тұрған Ақтоғайға да келдік. Біздің аудан басында алғашқы сэтте жалдап тұратын үй табуымыздың қындығын сезген, туысқандарын туғанындаі санайтын Ералының әкесі Истатай ақсақал Торғайлардың аталас туысқаны, кейіннен ажырамас жолдас, сыйлас та сырлас дос, балдыз емес бауыр болып кеткен Сәкітайдың әкесі Шошымбек ақсақалдың құтты қонысы, ежелгі мекені болған сол сэтте босап тұрған үйімен келістірген болатын. Сәкітайдың атасы Торғайды қызым деп ерекше ықыласын аударып, атасы бір туысқандық парызбен пәтерлеріне тегін кіріп тұра беруді ниет қылған еді. Алмағайып қысылтаяң шақ, қын-қыстау кезенде аудан жұртшылығын азық-түлікпен жабдықтауға айрықша ат салысқан Байдаulet бабаның көнжесі Төледен тараған Шошымбек атасың қара жұртына жүгімізді түсіріп, ерекше көңіл-күймен тәубе деп куанып қоныстандық. Бұлбұл мен Багжан біздің үйде оқуларын жалғастырды. Жыл сайынғы соғымымызды ағатайым (Торғайдың әкесі) көтеріп отырғанын ерекше мактанышпен айту парызым. Торғай жаңадан салынып бітіп, пайдалануға берілген М.Горький атындағы орта мектепке мұғалім болып орналасты. Мені эбден еншілеп алып, қолдаушы жана шырым болған оқу бөлімінің бастығы Әзкеннің тапсыруымен өн бойынан мейірімділік пен біліктілік тогіліп тұратын мектеп директоры Қыдырбаев Тиішбектің комектесіп, қамқорлық танытқандығын айтпай кету өкініш болар. Ал мен болсам ауданда баламасы жоқ мекеменің білдей директорымын. Бейтаныс орта, таныстығы жоқ адамдар, беймәлім жұмыс. Бірден сіңісіп кету оңайға түскен жоқ. Дегенмен, талпына бастадым. Балалармен жұмыс жасаудың қызығының қындығын ығыстырып, женіп шығатынына бірте-бірте көзім жете бастады. Барлық мектептерден жинақталған әр түрлі жәдігерлерге іштартуым басым болды. Кейіннен музей қызметкери болуға

деген ынта, тарихты тани түсуге деген әуестік санама сол кезде саңылау түсіріп кетті ме еken деген ойға да қаламын. Бір күні ойда жоқта аудандық партия комитетінің хатшысы Қасқен (Қаленов) келіп, аралап көріп, аудан өнірінен шыққан ғалымдар мен өнер адамдары туралы деректерді жинастыру туралы айтып кеткені бартын. Кейін Қаскеңнің өз қолымен апарып, аудандық музей қорына деп Торғайға тапсырған деректеріне қарасам, аса бір ізденимпаздықпен сол 1969-1970-ші жылдары жан-жаққа хат жолдау арқылы жерлес ғалымдарымыздың, қолжазба өміrbаяндaryн сұратып алғызып, жинақтаумен шұғылданып жүрген еken. Аудандық оқу бөлімімен бір ғимаратта орналасқан Пионерлер үйінде жүріп, кез келген адамды жатырқамай өзіне жақын тартып, қол ұшын беруге көмектескісі келіп, ізет танытып тұратын, өткір теңеулерімен, астарлы сөздерімен адам мінезінің сырын ашып, баға беріп тастайтын, ал білмекке құштарлықпен кеңес сұрай қалсаң, төгіліп кететін терең шешендігімен таң қалдыра түсетін білімдар Қайырбекке (Садуақасов) алғашқы күннен-ақ еліктей бастадым. Бір жылдай бірге қызмет жасағанда, тәлімгерім болғанын мақтан етемін. Жалпы өмір бойы кеңесшіме айналды десем артық болмас. Осындайда бір уақыға еске түседі. Қайрекен сол жылдары Жезді ауданында партия комитетінің идеология хатшысы болатын. 1980 жылдары болу керек, екі ауданның жазба ақындарының айтысы отетін болып, алдын ала танысу үшін (анығы қажетті фактілер тери үшін) шағын шығармашылық болып, топ сапарға шықтық. Ақыннымыз – Тойшыкенов Амантай. Жездіге келгенде аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Төрекелдин Мәкен бәрімізді жылы шыраймен қабылдал, бір сағатқа жуық ауданың арғы-бергі тарихын тармақтап таратып, таныстырып шықты. Мәкеннің шешендігі мен зерделілігіне таң қалдық. Менің ойымның түкпірінде бірінші басшыны елі мен жерінің тарихын жетік біліп, оны шабыттанып, мақтанашибен

айтып жеткізуге жетелейтін қуатты күш, сол өңірдің өз тұмасы болғандаған, тектілік намысы мен патриоттығынан туындастыны шыгар деген пікір сақталып қалған еді. Екі ауданның ығай мен сығайлары аңдысып, бірге аралаута шықтық. Жыр қоржынымыз қомпайғандай болып, ауылға оралдық. Бірі тұған атамекені, екішісі партияның қас-қабағында тұрган жауапты қызмет орыны – скеуі де қымбат – қалтарыста қала беруге де, бүйректі бүруға да қанға сіңген әділдік Қайрекене зіл батпан салмақ салғаны белгілі. Ақтоғайдың бүге-шігесіне дейін жетік біледі. Соның бәрін Жездінің ақынының аузына құйып беретін шығар деген сынар жақ пікірлердің кейбір азаматтардың ауызынан абайсызда айтылып қалғаны да жасырын емес. Не керек, сөз семсерін аямай сілтескен сұрапыл айтыс та бірде тасып, бірде басылған тасқындағ болып, өте шықты. Жездінің ақынының өз көзімен көргендерінен басқа, сыйырды құлағымен естіді дейтіндей біз құпиялаған бірде-бір кемшілікті сын шумақтарына қоса алмағандығынан Жездідегі жерлесіміз Қайрекенің тіс жармағанына көзіміз анық жеткен болатын. Есесіне елеусіздіктен сақ болындар дегеніне мән бермеппіз. Жездінің ақыны Ақтоғайлықтар ауылдарынан жыртық шалбармен келіп, біздің дүкеннен «женси» сатып алды дегенде, өз құлағымызға езіміз сенер-сенбесімізді білмей шалқамыздан түстік. Батыр аңғал дегенді естуші едік, ал әнші аңғал дегенге Қуаттың жоқ жерден Жездіден шалбар сатып ала қойғаны көзімізді әбден жеткізді.

Сол Қайырекен «қазымыр» деп ат қойған Халекеңмен бірге бірнеше мектепке тексеріске баруға жолым түсті. Бірлестік бөлімшесіндегі шағын мектептің оқу-тәрбие саласын Халекен, Дәнелия үшеуміз тоғыз күн жатып тексергенде, Қайырекенің қалжынының жаны бар екенін көзіммен көрдім. Бір ғажабы көпшілікке тым қатал көрінетін Халекене мен ұнадым ғой деймін, тек ақыл айтумен, ашылып әңгімелесумен сыйласып жүрдік.

Аққойтас пен Қарақойтастың ортасындағы жұпның ауылдан басқа жаққа көп ұзамаған, Қарағандыда бір жыл болғанда да сабактан соң Михайловкадагы бір бөлмелі жалдамалы пәтерден көп ешқайды шығып көрмеген маған жалтақтап, жатырқап жүргенімде, аудандық Пионерлер үйіне Қазақ Совет энциклопедиясы келіпті дегенді ести сала жетіп келген Базылдың көзіме жылы ұшырап, бірден сөзге тартқан ашық мінезі бауырмалдықтай сезіліп кеткені сонша, тағы бір жанаңшырымды тапқандай бола бастаған едім. Базылдың келуін жиілегіп жүргенін аңғарып қалған Халекен (бас инспектор Халық) бір күні: «Тұңғышбай, мына жігітті бұрыннан танысың ба? – деді. – Жоқ, жаңа жаңа танысып жүрмін» – дедім. Ол мектепте оқушы кезінің өзінде суырылып шығып, тоңтың алдында жүлжынып жүретін өте уытты, үшқыр болатын. «Бұл қазіргі өзі қатарлылардың ішіндегі ірі мықтысының бірі, осыдан айырылма» – деді. Халекенің осы сөзі қамшы болды ма, әлде Мәдениет бөлімінің бастығы Мәкеңнің (Мәдениет) бір күні клубқа дайындыққа шақырғанында шағын пьесада Базыл екеуіміздің клуб сахнасында қарама-қарсы кейіпкерлерді ойнағандығымыздан ба, әйтеуір аудандағы алғашқыда жақын тартқан, біртіндеп келе-келе жан жолдастығымыз қимас достыққа ұласқан адам осы Базыл марқұм еді. Зәуреш екеуінің үйлену тойларының тамадасы (тойбасы) да болғанымды достығымыздың дәнекеріне жатқызамын. Ал Мәкеңнің мені өнерге шақыруына 1960 жылы Калинин колхозының өнерпаздарымен аудандық фестивальға келіп, бұрынғы ескі клубтың сыртқы қабырғасымен жапсарлас орнатылған ашық сахнада орындыққа шығып тұрып, өлең оқығаным себеп болыпты. Сол байқауда жюридің құрамында отырып, әрбір өнерпазга қарындашпен пікірін жазған, сарғайса да сыр сақтаған блокнотын Мәкең 2016 жылы музейге тапсырды.

Артында Ниқаң (Ниқамбек) туралы қанишама тұщымды сөз қалдырған, ашуынан қайтымы тез оку бөлімінің бас

бухгалтері Оркең марқұмның орақтай орып түсіретін тапқыр сөздері мен еткір мінезінен сақтанып-ақ жүретінмін. Мектепте мұғалім болып жұмыс істейтін Торғайдың алашағы барын білетінмін. Оркеңе жақындал келіп: «Аға, Торғайдың еңбекақысынан аванс бере тұрасыз ба?—деп сұрауым сол еді, «Торғай түгілі Бұркітке де бір тының жоқ» —деді. Ренжіп шығып кеттім. Бір кезде екінші бухгалтер Айтбала тәте шақырып, Оркеннің өзі айтқан деп, кассир Панағра Торғайдың алашағының бәрін тұтас бергізіп еді. Ал Әзкеңнің «Тұңғышбай туғаннан заочник» деп бүкіл залды құлкіге батырған әзілі мен үшін күні бүтінге дейін жұбаныш. Шіркін, өмірден ертелі-кеш өтіп кеткен, әрқайсысы жеке-жеке тау тұлғалы нар ағаларымыз айта жүрсін деп қалдырып кеткен жақсылықтарымен жадымызды жаңғырттырып отыр. Осы жылдың 12-ші наурызы күні үйімізді аспаннан шуға жауғандай шаттық кернеп, сүйіншілеп, тұңғыш перzentіміз өмірге келіп, біз де ата-ана деген қастерлі атаудың иесі атандық. Гүлжазира деп атын қойдық. Куанышымызға ауылымыз ортақтассын деп, магниттей өзіне тартып тұратын Калининімізге, үлкен үйіміз апамдарға, Өтеген қыстағындағы нағашысы ағатайым мен тәтеме, Жамбылдағы атасы Өмкеңнің үйіне апарып көрсетіп, көніліміз шалқып оралдық. Өмкең экем тұңғыш немересін маңдайынан еміреніп, сүйіп еді. Бірге қызмет істейтін аудандық оқу белімінің ұжымын, жолдастарымызды, туысқандар мен көршілерді шақырып, шілдехана тойын еткіздік. Бірақ Алла өз бергенін өзі алып кетті. Жанымыз күйзелді. Туғалы жалғыздықпен келе жатқан маған сынақтай сезілді. Тәубе қылдық. 1971 жылдың 2-ші желтоқсаны күні Гүлденіміз өмірімізді гүлдей жайнатып, үйімізді толтырып, шексіз куанышқа бөледі. Қарағандыдан самолет ұшпағандықтан, таксимен алып келдік. Гүлден Қарағанды қаласында туған. Сол күндері Қарағандыға даңқы жер жарып тұрган «Гүлдер» ансамблі келип концерт қойып жатқандықтан, атын Гүлден болсын

деп, бауырларымның ішіндегі өзіме тете, етene бауырмал, сырласатын, ақыл-ой бөлісетін, жан-жақты талантты, талғампаз, табанды, өмірінің 50 жылдан астамын тек білім беру саласына арнал, қын да қастерлі жолда соқпақты сүрлеу салып, өрлеумен өткөрген Қарағанды облысының ардагер, ақсақал ұстазы атанған Тілеугалы ағам қойған болатын. Гүлден десе дегендей, гүлдей болып, баршамызды гүлге бөлеп келе жатқан балапанымыз орта мектепті үздік аяқтап, екі жоғарғы оку орнын қызыл дипломмен бітіріп, жоғарғы санатты мұғалім болып, Білім министрінің құрмет грамотасымен мараپатталып, Қарағанды облысы бойынша колледж ұстаздарының ішінде үздік шығып, облыс әкімінің сыйлығының иегері атанған. Талапшил, ізденгіш, мамасына тартқан тұра жолдан таймайтын әділ, қоғамдық мұддеге кіршіксіз адал. Бірнеше дүркін басшылық қызметтерге ұсыныс түссе де, өзі қаламады. Фылыммен шүғылдануға да қабілеті бар бола тұра, адамның миын ақша женіп тұрған кезенде қарапайым ғана өз қабілетімен ұстаз болып, адал еңбек етуді таңдады. Ежелден сыйластығымыз артқан жерлесіміз, Жамбылға алғаш мұғалім болып барғанымда бастауыш мектептің құлпын ашып, соңынан ертіп өзі кіргізген Әбеузар ағаймен құдай қосқан құда болдық. «Біз құдамыз, құдағимыз» деген қасиет тұнған, қанға сіңген қадірлі сез ең алғаш өзім әуелден жаныма жақын балайтын Әбекең ағай, арқаның әйгілі қобызшысы Шемшидің туған апасы Күлттай апай мен Торғай төртеуіміздің сыйластығымыздың алтын алқасында болып, санамызда сақталған еді. Чапайымыз мениң соңыма ерген бауырымдай жанашырым, жансерігіме айналып, күйеу балалардың көшін бастады. Тұнғыш немереміз Медеуіміз Қарағанды Политехникалық институтын, оның магистратурасын да қызыл дипломмен бітіріп, өз қабілетімен нарықтық қатынаста бағын сынап жүр. Мәдіміз де жоғарғы оку орнын үздік бітіріп, мемлекеттік бағдарлама жолдамасымен Қытайдың

магистратурасында білімін жалғастыруда. Мәлдіріміз орта мектептің үздіктері қатарында.

1971 жылы мен Қарағанды педагогикалық институтын атты жыл оқып, оның бақандай бес жылын сырттай оқып бітіріп, диплом алдым. Айтпақшы, бірінші мемлекеттік сметиханды үздік тапсырып шыққан күні Қарағандыға іссапармен келген Тишекең мені орталық ресторанға алып барып, екеуіміз жудық. Өмірімде бірінші рет қолыма рюмка ұстап, кішкене коньяқ ішкенім сол еді, басым айналып қоя берді. Сол қысылтаяң сәттегі аузынан оқыс шығып кеткен «құлағым шулап барады» деген сөзімді Тишекең қоярда-қоймай көпке дейін айтып журді. Осы жылдары жолдастармыздың көбісі жұмыстан кейін біздің қараша үйімізге келіп, бас қосып, Гүлденді қызықтайдын. Өсіресе папаң қандай жұмыста істейді деген сұрақтарына 1 үлдеш, «менің папам рессор» деп режиссер деген сөзге толық тілі келмегеніне шектері қатып күлетін.

Менің көшбасшым болған Тишекең келер жылы мені біржола аудандық комсомол комитетінің ұйымдастыру болімінің жетекшілігіне өз қарамағына ауыстырып алды. Балаларды қойып, енді бір сатыға есейіп, жастармен жұмыс жасауга құлшынып кірісп кеттім. Бұл кезде біздің кіріп отырған үйіміздің орнына үлкен сауда орталығы салынатын болып, бізге кезінде тандаулы үйлердің санатына кірген Шешембай мұғалімнің тұрагынан босаган ұзын барактың жалғасындағы үш бөлмелі үйді берді. «Ашаршылықта жеген құйқаның дәмі ауыздан кетпес» дегендей, көкейімде қайырымдылығымен әбден орнықкан Әзікеңмен басқа жұмысқа ауысып барып алыстап кеттім-ау деп жүргенімде, сиді тіпті қабырғалас көрші болып шыға келдік. Әзікең есік алдына шығып, Тұңғышбай, кел бері, әуелі біздің үйдің кілемдерін қағып тастайық, сосын сендердің үйдікін қағайық дейтін. Әзекеңнің үйінің түкті кілемдерін қағысып бергеннен кейін, мен біздің үйдікін өзіміз қағып аламыз деп азар да безер боламын. Біздің үйде жалғыз кішірек

кілемнен басқа ештеңе жоғын білетін Әзекең мен міндеттеп күтілдым деп, қарқылдаш күліп алып, үйлеріне шай ішуге шақыратын. Осылайша, жасымыз алшақ болса да, сыйластығымыз жарасып тұратын. Айтса айтқандай, біз көшкендегі Мырзекеңнің ашқан құмалағы дәл түсіп, осы жылы Аманқұлді де аудандық комсомол комитетінің магниті ауданға тартып әкеліп, комсомол комитетінің екінші бөлмесінің төріне жайғастырды. Калининдең күндіз бөлінбекен басымыз ауданда қызметте де, үйде де қайыра қосылды. Біздің үйде жатқан Аманқұлдің күн құргатпай тұнделетіп жолаушылап кететідігінен құдіктенген апам бір күні Әзекеңнен: қарағым, мына Аманқұл саяси сабак деп үнемі тұнде жоқ болып кетеді, тұнде оқытын ол қандай сабак деп сұрапты. Әзекең рақаттанып күліп алып, апа жастардың тұнде де оқытын сабагы бар деп жауап берген екен. Апам сол әзіл жауапқа қатты сеніп қалды.

Аудан басшылығының ұйғаруымен көктемде мекеме жұмыскер-қызметкерлерінің көшілігі көктемгі қой төлдету науқанына баратын. Аудандық комсомол комитетінің сектор бөліміне Зияданың келіп орналасуы ауданың білдей бір қоғамдық ұйымын Калиніндікке айналдырудың аз-ақ алдында тұрғандай болғаны көңілді куантар мақтанды. Сонымен аудандық комсомол комитетінің атынан Аманқұл екеуіміз Қызыларай совхозының Әмірқан фермасының орталығындағы отарда сақманшы болып, төл тәрбиелеуге қатыстық. Бұл жұмыс мен үшін таңсық емес, ал жайшылықта шаң жуытпай, етек-жөнін қағып-сілкіп, мал біткеннен үркіп жүретін ару Аманқұлге ауырлау тиетіні бесенеден белгілі. «Тәуекел түбі–жел қайық» деп, айдынға ескексіз аттанған балықшыға ұқсан, екі адамның шаруасын мойныма алып, екі жүзге жуықтаған жас қозыларды тәрбиелеп, аман-есен шопанға тапсырған едік. Аманқұл қозының құлағына тағатын белгілерді қатырып жасап беріп, үйдегі ас пісірумен шұғылданады. Кештетіп, үрдіс келіп кететін

Тишекенчен күдіктеніп сұрағандарға барлық мекеме үжымы қой төлдетудегі өз адамдарының хал-жағдайын барып, жи біліп тұруға міндеттелген деп жауап беріп құтылатын едім. Жалын аткан махабbat қойсын ба, ақыры Тишекенің ағалары бастап, аудан басындағы кілең комсомол белсенділері қостап, Калининдеі Хамит ақсақалдың үйіне күда түсуге аттандық. Майысып сөйлегенде сөздің мәйегін шығаратын, сыйылтып ән салғанда көңіл-күйді бесікке бөлегендей тербететін, сыңғылаған күлкісі күміс қоңыраудың үніндей естілетін, қасы-көзі, беті басы бояуға малынған Құлішке қарап ақын Бағдат «мынау цветная металлургия» кім? деп, бәрімізді күлдіріп, даурығып, дуылдастып барып, Калининнің аруы Аманқұлді қызы ғұмырымен қоштастырып, думандатып, ауданға алып қайтқан едік. Тырнақалды тамадалық талпынысым осылай басталып, Естай мен Құліштің, Базыл мен Зәурештің, Мұрат пен Жәмиланың, Амантай мен Мәнтайдың, Бағдат пен Алтынның, Зәру мен Светаның, Дәуітәлі мен Фариданың, сондай-ақ, аудандық партия комитетінің бірінші хатшылары Жәкеннің қызы Салтанаттың, Сәкеңнің қызы Алманың, Рекеннің қызы Гаухардың ұзатылу, ұлы Талғаттың үйлену тойлары мен туысқаным Сұндерекеннің баласы Серғазының үйлену тойын талпынып, өз шама-шарқымша көңіл хошина келтіріп, атқаруға үлесімді қосқандаймын. Осылай жалғаса беретін басқа да жерлестердің үйлену тойларында табанымнан сарсылып, тік тұрып, той басқарып, құрметті қонақтарына қызмет жасағанымды көңіліме медеу тұтамын. 1998 жылдан бастап 60 жасқа толған аудан ақсақалдарының мерей тойларын да басқарып, баталарын алған едім. Той басқарып откізу мен үшін кәсіп емес қарапайым ғана қайырымдылық болатын. Сол жетпісінші жылдары ғашығын бір көруге үздігіп жүрген Амантайды ауданнан 100 шақырым жердегі Қарасу ауылындағы бойжеткен Мәнтаймен жолықтыру үшін «Восход» мотоцикліммен

апарғаным, отызға толғанша сүр бойдак Бағдаттың сарғайған сағынышын басу үшін, қақаған қыста итерсе немесе сүйретсе ғана от алатын ескі бобикпен Ақшатауға апарғаным, Мұрат үйленерде жоралғы салынған қара чемоданды өңгеріп, бас құда болып Қызыларайға барғаным, айтып тауыса алмас әнгіме. Құдага жүргүге қамданып бітіп, енді күйеу бала Мұратты таба алмай іздел жүрсек, иісалмас жарықтық, басым қатып кетті деп, Мәдениет үйінде құндізгі балалардың киносын көріп отыр. Амантай мен Мәнтайдың үйлену тойында үйленгендеріне үш жыл өтіп кеткен, ет қызы аспанға ұрып тұрған Зәрузада бізге неге «горько» деп айтпайсындар деп, ұшып тұрып, жұбайы Светасын құшақтаپ, жабысып суюі ертегідей. Алтынды үйінен ұзаттырып әкелуге Ақшатауға барғанда, дастарқан дәстүріне сай мантыға 5 тындық салып, кімге түсерін аңдып, іздел тауып, қолақы ретінде ақша алуға асырып жүріпті. Бір кездे күйеу жолдас Мұрат мені тұртіп, аузын көрсетті. Қалтанды ақша барма? – деп сұрадым. Мұрат жоқ деп белгі берді. Ендеше, ұятан жарылғанша, тиынды жұт дедім. Мұраттың булығып, қып-қызыл болып, тұншығып бара жатқанын көрген Бағдат не көрінді сонша, қақалтып өлтірдіндер ғой деп, қалтасынан он сомдықты суырып беріп, аңқау Мұратты құтқарған болатын. Ел қыран-топан күлкіге көмілді. Дауітәлі мен Фариданы Қарағандының аэропортынан күтіп алып, Ақтогайға думандатып келе жатып, тұн қараңғысында орта жолда тоқтап, дала дастарқанын соң дуылдасып жүріп, көліктерге отырып жүріп кеттік. Тұн ортасы ауа сол кезде Қонырат совхозында бас бухгалтер болып қызмет атқаратын Мәдібек ағайдың шаңырағына тұңғыш келіндеріне отқа май құйғызып, табалдырықтан оң аяғымен аттатып, тойды бастап жібердік. Таң қылаң бере ашуға булығып Шәйза жеңгей келіп тұр. Бізben ұрысайын десе, қайнағасы Мәкеңнен бата алмайды. Мені бүйірімнен тұртіп қалып, «жүгірмек-ау, сонша не көрінді, тұндегі токтаған

жерде, ай далада мені жалғыз қалдырып кеткендерің не?» – деп дүрсө қоя берді. Жастықтың желігі деген осындай-ақ болар. Сәтін салғанда тұнделетіп құрылышқа жүк әкеле жатқан бір орыс шопыр тоқтап, мінгізіп алыпты. Мінезі жайдары адам ғой, сөзінің соңын құлкіге жалғастырып жіберіп еді. Бағдат марқұм мен туралы ойдан әзілдер құрастыратын. Бірде мотоцикліммен жайлауда отырған Мәдіхан агатайымның ауылына бара жатқанымда Торешоқы тауының бауырындағы Пірадар басының тұсынан (Әбілқасен деген аса қадірлі ақсақал пірадар атанған екен) өте бергенімде алдында ер тоқымды кек ат құлап жатыр екен. Одан сәл әріректе шалқасынан сұлап жатқан адамның үстінен түстім. Шамалы ғана уақыт бұрын құн шатырлап, нөсер төгіп өткен болатын. Бірден аңгардым кок ат пен шопан Садық ақсақалға құн түскен екен. Осыны естіп алған Бағдат көшеде кездескендердің бәріне Тұңғышбай мотоциклімен бір шопанды ат –матымен қағып олтіріпті деп жар салыпты. Қызығы мен қыындығы қатар қапталдақсан естен кетпес сол жылдар біздің оргамыздың кеңейіп, жаңа таныстарымыздың көбейіп, жан дүниеміздің рухани тынысының ашыла бастаған естен кетпес кезеңіне айналған болатын. Ең алғаш фермадан келгенде, елдің бәрін жатырқап, жалтақтап, оқшауланып жүргенімде, РайПО-да жүргізуші болып жұмыс істейтін, көзімді ашқаннан «күшік дос» Қайыркулымды арқаланып жүрдім. Алайда, ол үнемі жолсапарда жүретіндіктен, ансарым қанша ауса да, кездесуіміз сиректеу болатын. Жаныма жақын жанашыр, қал-жайымды әріден ойлап, қорғап жүріп, қайынаға болып, өмір бойы қамкорына алған Аманага (Аманбек) қызмет бабымен алысталап кеткен. Үйірсектенер орта таппай, осылай оқшау жүргенімде қоғамдық ортаға деген бейімділігі мен жаналыққа құштарлығынан ба, әлде ылдидан салса, төске озар тұтқыыл шапшаңдығынан ба, әйтеуір Базыл мені алғашқы Пионер үйіндегі кездесуден-ақ жақын тартып, жанашырлық

көрсетіп, жаңа ортаға жетелеп қосқан еді. Сырдың сұысирағынан келмейтін, дүниені көзге ілмейтін, жоқтың өзін бар дейтін Мұраттың шектеусіз пейілі, ішкі жан-дүниесі мен сыны білінбес сыртқы кейіпі бір қалыптан өзгермейтін Садықтың сыршылдығы, тұла бойы қазаки мінезге тұнып тұрған, ашулануға ақылы мұрша бермейтін, тұспалдаپ атқойғыштығы жаңда жоқ Амантайдың бауырмалдығы, аспап атаулының тілін тауып сөйлестіп, әнімен қыранды ұясына қондырып, құралайды құндағынан өргізетін әнші Қуаттың тума таланты, «қайыршылар» деген қалжынымен күлдіріп, төгіп-төгіп жіберетін «Шалқар көлімен» күй толқынында тербейтін Төкеннің тосын қырлары, бас косудың бәрін базар жасап жіберетін көпшілдігі мен тосылғанда жол тапқыш тапқырлығы, жиын тойдың басынан, игі-жақсылардың қасынан табылатын Бағдаттың жаяу қалжыны, өз ісіне мығым, сырға берік, өтірікке жоқ, қалжынға ноқай Нұрымбектің кірпияздығы, өмір бойы тегеуірінді бір тұтқаны ғана мығым ұстал, тықыр атанып, карнавалда «Тұңғышбай солып барады, Торғай толып барады» деп әзіл құраған Көрібектің аузынан түспейтін бұйырмасыны, дастарханда «Радж Гафурдың» әнімен, шаруашылыта тапжылтпас тақуалығымен бәрімізді таң қалдыратын Еламанның елгезектігі, әшейіндегі аңқаулығы әзілге ұшырап, дуалы сөзге айналып, «біздің Аманғайша халықтың әйелі» деп мақтанатын, «пастықтардың да пастығымыз деп соғатын» Сатыбалдының жомарттығы, қазақтың қайсар қайратымен шындалған Егіз (Зияда) ағаның тұрашылдығы, жан-жағын көзімен шолып, қабағымен меңзеп, шоттың басын басып тұрып, сабынан қарауыл қарайтын Мұқамедияның наиза бойламас сақтығы, алысты жақын қылыш, жоқтан бар жасап, жаңалықтан жар салып отыратын Захардың ынталығы, әзілге олак, сөзге шорқақ спортқа мығым, қолы ашық Тілектің аңқаулығы, мектепте бас бұзар тентек, үйленгеннен бастап, қой аузынан шөп алмайтын момын атанған Дәүлеттің дүлей

мінезі, ел-жұртқа сіңіскен кезімде ортамызды толтырып табысқан Сәкітайдың болатты балқытып барып құятын құрыш қалыптан шыққандай ұстамдылығы мен тамырши, тәуіп Жанаттың сырқатка шипа, жанға жайлы жүрегі, сөзге шорқақ, сертке мығым күні бірге құрдасым, жылды бірге жылдасым Амангелдің алып тұлғасы, бір туғандай бажалар тайпасының бастығы Қабдолланың сез бапкерлігі, ауыз қалжыңға сараң, қайырымға жомарт Каржастың қайраты, кәсібін кәсіподақпен жалғап, әр қадамын заңмен бекемдейтін Байзактың бәтуалығы, кездесken жерде азды көптей, жоқты бардай жарылқап жайғастырып жіберетін Секеннің (Сейітмұраттың) жұбанышы, көңілі түссе қолдей шалқып, көңілі қалса мұздай қатар Өмірәлінің тегеуіріні, кездесken жанды магниттей тартып, жолдастыққа жетелеп алатын Серікбайдың қарапайымдылығы, көзі жайнап жалын шашатын, әсем әнімен сарайынды ашатын Амандықтың шапшаңдығы, сез берсе, сұрылып шығар, би десе шыр айналар, әннен де кенде қалмас Бақыттың Кенже ағалығы- әрқайсысының келбеті шар айнадай жарқыраған, әрқайсысының қылышы тігісін тарқатып тауыса алмастай қиялға толы хикая болатын. Күлкісі күміс қасықтың сыңғырындай қалжақпас Шәмши, байыппен бар шаруаның бабын табар Бәку, сыртқы саясата алғыр, отбасында береке, сырға берік Зәуреш, әдемілігі әншілігіне жарасқан Жәмила, мамыражай майда қоңыр Мәрия, періштедей жылы жүзді Жұмабике, жүзіктің көзінен өтердей Галя, әдемі сынына сыры жарасқан Алтын, көңілі жайдары, мінезі маңғаз Мағираш, мәншіл, майда Минаш, қартайғанша неке қиып, сне күтіп, алғыс алған Аманғайша, ерке қарагер, жаймашуак жайбасар Жаңагүл, ырысы тасыған Ырсан, арқа аруындағы Галя, әуелетіп ән салған Галия, екпінімен еркектерді де ықтыратын Бәтима, жібектей сызылған зәрусіз Зоя, сәби сырқатының сақшысы әнші Алтын, ақжарқын шипагер Шолпан, күн шуакты Шәмшия, онынан ойлайтын, ойыншыл Оңал, мінезі шекердей тәтті қайран

Шәкар, ақ мамықтай үлбіреген Света, пейілі құлашынан кең жайдары Мәрзия, мінезінен мін табылмас Мәрияш, қарапайым қалпынан еш өзгермейтін Қадиша, ал бәріміздің қалжыңымызға мыңқ етпес көнгерімді Күлмарияны құттықтаған ортақ тілегіміз:

Көл-көсір «Көлдария» атандың,
Кішпейілсің, үлкендерден бата алдың.
Шарифат жолын ұстанып,
Пірәдар болуга тақалдың.
Орыс, неміс, ағылшын,

Тілін білдің жаһанның – деп, әзіге қосқан болатынбыз. Біздің ортамыздан отбасылық ақындар болып танылған Базылдың, Амантай мен Сәкітайдың әсіре мақтағанда жүйкенді жадыратып, мінегенде кулағынды қарып түсіретін өлең-жырлары айта жүрер естелік. Бәрі де Торғай екеуіміздің ұядай жанұямыздың қонағы, балалықтың балдәуренін ауылда қалдырып, есейіп Ақтоғайға көшіп келіп, алғаш коныстанғанин бастап біртіндеп танысып, келе-келе шүркүрасып табысып кеткен қадірлес, замандас, кимас, сыйлас аға-бауыр, досжолдастарымыз. Ауданның әр саладағы тұтқасын ұстал, өркендетуге үлестерін қосқан, іргелі шаңырак құрып, өмірін жалғайтын үрпақтарын өсірген, білікті де білімді, қарапайым да нағысшыл, алқалы топтың алдың бастаған тұлпардай болған өз дәуірлерінің дүлділ, арынды аптал азаматтары. Бірінің соңынан екіншісі ілесіп, арттарына қайырылмай, келмestің кемесіне мініп, біртіндеп көзден ғайып болып, сағымға айналып, алыстаған сайын рухтары биіктеп, онсыз да қамшының сабындағ қысқа ғана ғұмырдан асығыс, көзді ашып-жұмғандай пәниден бақылыққа етіп кеткендердің орыны пейіштен болсын. «Қай үйге барсан да, күйеуін жақтырмай тыржиып отырған қатындарды көресің» деген Текеннің қалжын қыжылы, осы Жанатбек саған кім болады дегенде «ол менің сіңілім гой» деген Мұраттың анғалдығы, құдасының тойында

«Аманғайша, осы біз үйленгенде Алтынгұл неше жаста еді?» деп, ұзатып отырған қызының жасын сұраған Сатыбалдының сезбестігі қайран достардың аңыз қылып, айта жүрсін деп қалдырып кеткен тәбәріктері еken гой. Көзден кетсе де, көнілден кетпес замандас, қимас досжолдастардың топырақтары торқа болсын. Алла иманның байлығын беріп, бәрін жаниаттың төрінде жолықтырсын. Бәріміздің ортамыздың ажарын келтіріп, жайнатып жіберетін мақтанышымыз Нұргайын, Бақыт, Раялар мінсіз қылықтары ер жігітке бергісіз нағыз қыз ғұмырының құлпыраған қыр қызғалдақтары болатын. Нұргайының аудан өңірінде екі тілде бірдей сауатты жазып, тартымды сөйлейтін, райкомда білікті маман, мектепте іскер басшы, өз ортасында кең пейілді, аудармашы болған қабілеттілігі, Бақыттың аудандық комсомол комитетіндегі хатшылық қызметінен қалыптасқан алғыр ұйымдастырушылығы, кез келген ортаға бейімделгіш сергектігі, әр саладағы қабілетті басшылығы, өз ортасындағы аққөніл әншілігі, Раяның төзімділікпен табан аудармай өз мамандығының саңлағы атапып, байырғы кооперациялық сауданы кәсіпкерлік саудаға айналдырып, қарапайым халыққа жеке меншіктік қызметтің көшін бастаған жаңашыл іскерлігі, жануядығы қамкор бауырмалдығы – осының бәрі ел-жүрт кадірлелеген құрбышарымыздың құрмет тұтарлық қасиеттері. Біз ғайыптан көшіп келіп, ауданың бір шаңырағына айналған жылдары аудандық комсомол комитетіне жоғарғы органдарынан ресми өкілдердің көп келетін әдеті еken. Бір күні Қарағанды облыстық комсомол комитетінің екінші хатшысы Батқулдин Сағындыққа үйден дәм беруге тұра келді. Мұндайда намыс пен ұятқа жасқаншақтық пен жетіспеушілік қосылып, қысқа жіп курмеуге келмей, жанды қинайтынын бастан өткеріп, үлкен қонақ күтудің алғашқы сынағынан өткен едік. Үйлену тойымызда дастарқаннан дәм татқан да облыстық комсомол комитетінің жауапты қызметкери еkenін сол шақта қуаныш үстінде есіміз кетіп,

ескермеппіз. Мен өз өмірімнің кедейлігінің үлкен сынағының бірі сол күн болғанын жиі еске аламын. Есесіне ел қатарлы қоңыржай күн көрісімізде ауыл ортасындағыны айтпағанда өмір бойы үзілмей Алматы, Семей, Өскемен, Шымкент, Қарағанды, Жезқазған, Астана, тіпті, Новосибирскіден келіп құдайы мейман болып, алғыстарын айтып, батасын беріп разы болып кеткен қонақтардың патша көңіл ризашылықтарын қарапайым тұрмысымыздың медеу тұттық. Мәзірлі дастарқанымыздан дәм татып, ықылас-пейілімізге тойғандай риза болып алғыстары мен раҳметтерін жаудырып кеткен сол құдайы қонақ меймандарымыздың кімдер екенін балаларымыз бен немерелеріміз біле жүрсінші деп аттарын атап кеткенім мақтанғандық емес, небір айтулы, тұлғалы азаматтардың өмірде қарапайым ізеттілігіне сүйсініп, мақтан тұтқаным болар. Қазақ ССР-інің халық әртістері Шара Жиенқұлова мен Жамила Шашкина, Есмұқан Обаев пен Зәуір Райбаев, Ескендір Хасанғалиев, Дауір Әбиров және Қазақ ССР-інің халық жазушысы, СССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Әбдіжәміл Нұрпейісов пен Қазақ ССР-інің халық жазушысы Әлжаппар Әбішев, Қазақ ССР-інің Еңбек сіңірген қайраткері Қойшығұл Жылқышиев, драматургтер Бәкір Тәжібаев, Тұршабай Жағыпаров, мәдениет қайраткерлері Серік Елеусізов, Қасым Ахметов, Рабил Садықов, Ондасын Абдуллаев, Қалиқұмар, профессорлар Болат Сарыбаев, Бүркіт Аяған, Жолдасбек Құрманқұлов, Любa Ермоленко, ғылым кандидаттары Өмірзақ Сұлтанов, Арман Бейсенов, Серік Садықов, мемлекет және қоғам қайраткерлері Әлихан Байменов, Ерлан Карин, Тілеубек Зейнешов, Қайыржан Мәдиев, Асқар Базарбаев, Серік Шайдаров пен Сағындық Баткулдин мен Жұмағали Наурызбаевтарға т.б. жүрек жылуымызды беріп, от жаққан жерімізді көрсетіп, қараша үйіміздің төріне шығарып қонақжайлық таныттық.

Анам-Қазымбайқызы Шокен. Калинин, 1961ж.

*Өкем -Байданов Өміртай, б-ши сыныпта оқитын мен.
1959ж.*

Жұмағұл басы. Туган анам - Бикеннің қабірі, 2007 ж.

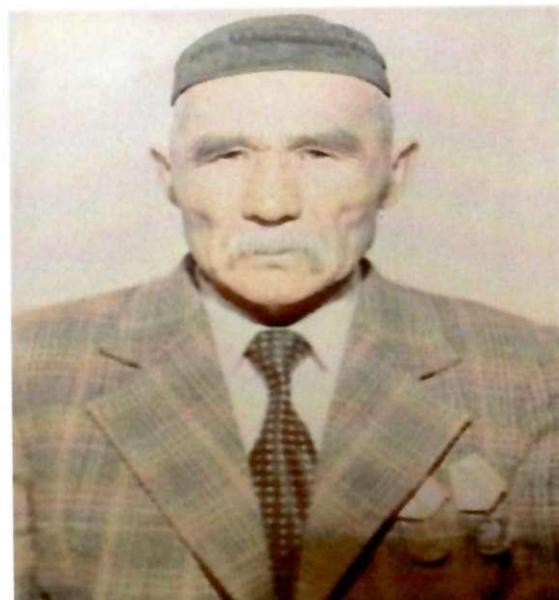
Анам марқұмның қабіріне қойылған ескерткіш

Атам - Бейсекұлы Мәдіхан, енем- Рахманберліқызы Майра

Торгайдың үшінші ұясы. Әжесі- Дәнәсан, анасы -Майра,
бауырлары: Өмірәлі, Темірәлі, Ағжан, Тогжан, Торгай, Бұлбұл

Әuletіміздің үлкен ақсақалы - Аятай әкем

Ақ сүтін емізген Үмила апам

Анам, Торгай, Гүлден, Сая

Азам Мұқанов Мейрам, жеңгем Қайша

Құдамыз- Әбеузар, құдагиымыз -Күлтай

Құдамыз -Серік, құдагиымыз- Сайра

Құдамыз- Әшірәлі, құдагиымыз- Карима

*Марат пен Саяның құдалары- Сұлтан, Гүлнар.
Шымкент, Ақсу*

Торғай, құдагиымыз- Құлтай

Женгем -Күлшара, інім Сәрсен

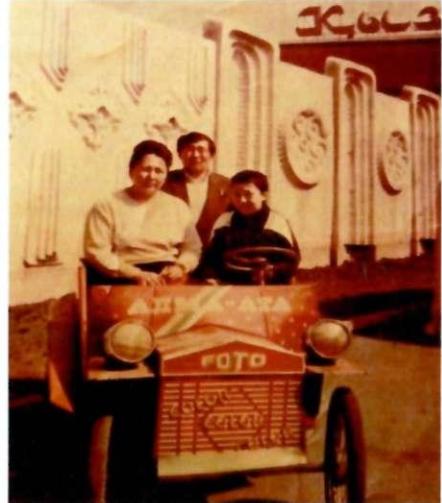
Агам -Өміргалы

Агам -Тілеулі

Агатайым -Өміргалы, жеңгем- Қалимаш, келіні -Торғай,
Кенжесегұл, Анар, Гүлнар, Асқарбек, Тұңғышбай

Агам -Рымгалы, жеңгем -Тоты, баласы- Талгат

Агам -Тілеугалы, Гүлден, Айдын, Жеңгем -Қалимаш,
Жездемнің Мейрамқұлі,
Нұрлан, Гүлнар

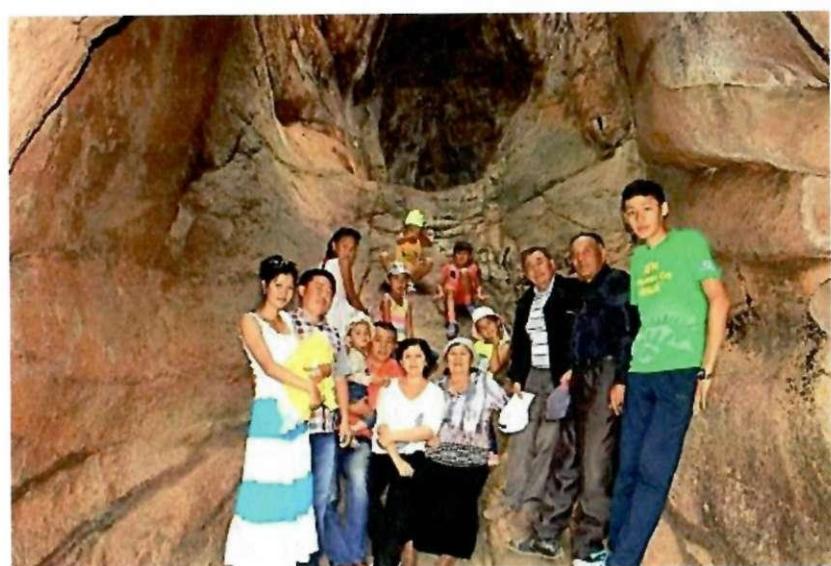
*Бектұрсын агайдың жануясы.
София, Жанболат, Күләш, Бектұрсын, Торғай,
Рымқұл, Зәмзагүл, Бекболат, 1975 ж.*

Ақылиши, қамқор агаларым -Төлеуқадыр мен Аманбек

Рекеңнің Ақ Ордасында қонақтамыз

Қызыларай – Әулие таудагы үңгірге саяхат

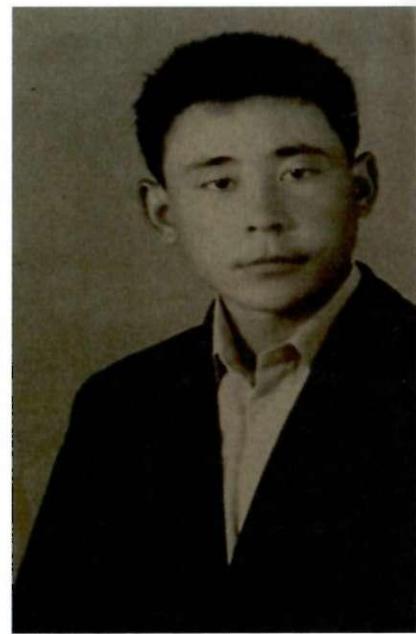
*Калинин ауылы. 7-клас оқушылары. 1959 ж.
Бақша, Аманкул, Тұңғышбай, Қайырқұл, Ағиян, Үміт,
Кәүкөрия, Куаныш, Балған, Ермаганбет, Балтабай, Байтан
Сәкібай мұғалім*

Рысбек, Тұңғышбай, Қайырқұл, Ақтогай 8-клас. 1960 ж.

Торгай 11-класың оқушысы
Бірінші курстың студентімін
1965ж.

Болелер -Тұңғышбай, Ермек, 1966ж.

Торғай, Тұңғышбай, Аманқұл. Калинин. 1967ж.

Калинин мектебінің ұстаздар үйрекі 1967ж. Күлжан, Сәкібай, Рагида, Зияда, Торғай, Мырзагалы, Жанұзак, Күлән, Тұңғышбай, Аманқұл, Қалтай, Үміт

Сәлия, Куаныш, Күлән, Аман, Торғай. 1967 ж.

*Ақтогай халық театры атагын алу үшін қойылған
Б. Майлдиннің Шұғаның белгісі спектаклі.
Бектұрсын, Шапибай, Аманкул, Бибігүл. 1971ж.*

Багдат пән Тұңғышбай. 1974 ж.

Бұлбұл, Сүлеймен, Торгай. Қараганды 1974 ж.

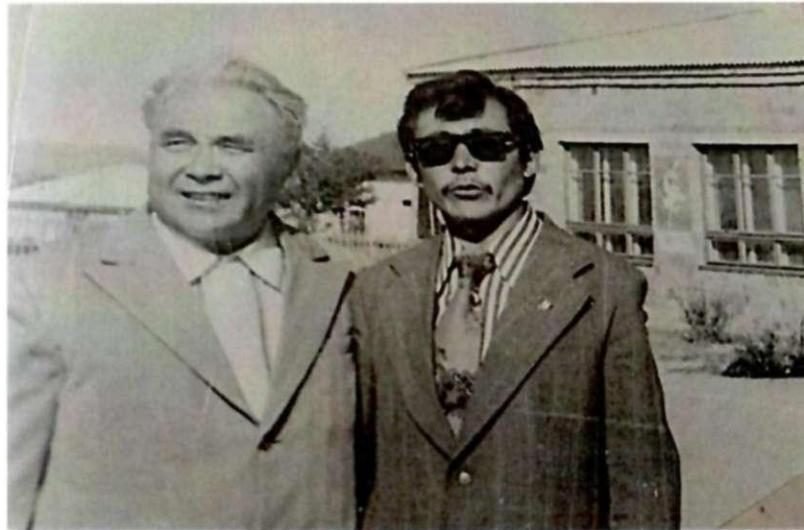

Аудандық «Мақсат» үгіт бригадасы. Республикалық байқау.
Шымкент, 1974ж.

Оң жақтан Базыл, Мұрат, Тұңғышбай, Куат, Зәмзәгүл, Рым,
Тиішбек Қыдырбаев, Қайролла, Естай,

Ұлы Жеңістің 30 жылдығында. «Токырауын толқындары»
ансамблінің мүшелері. Токен, Айгүл, Элия, Сүндем, Дәркен,
Толеугазы, Мұрат, Тұңғышбай. Москва, 1975 ж.

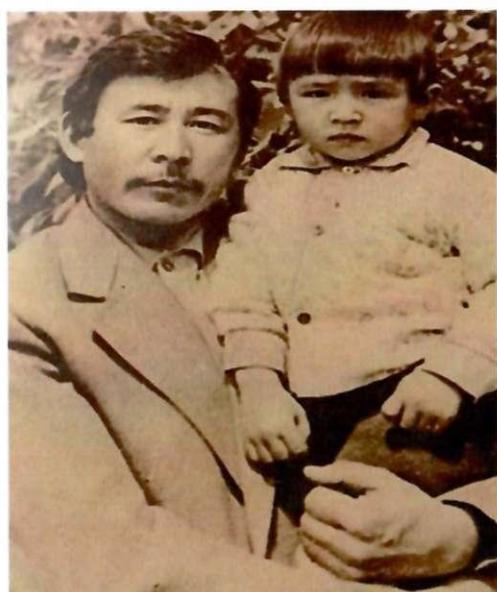
Қазақ ССР-інің халық жазушысы Әлжаппар Әбішев Ақтогай.
1976ж.

Сейіт, Тұңғышбай, Торғай, Нұрғайын,
Қайырбек, Багдат, Қәрібек, Болат.
Ақтогай ауданының 50 жылдығында. 1980 ж.

Торгай Мәскеуде Қызыл алаңда. 1981 ж.

Құшагымда Ертарғыным 1982 ж.

«Гулдер» балабақшасының ұжымы. 1984ж.

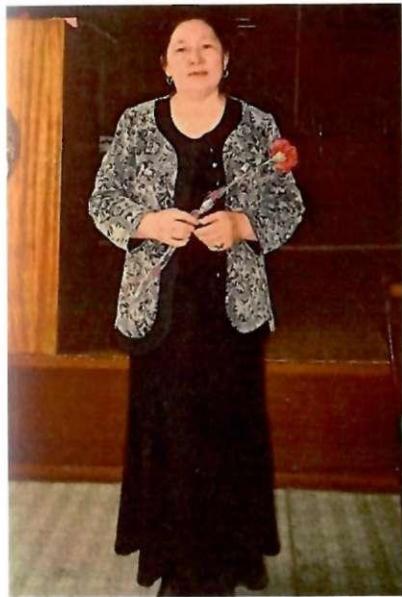
Қара теңіз жағасы. Гагра шипақсайында, 1988 ж.

Өмен, Тұңғышбай. Алматы, Қаргалы шипақжайы. 1989 ж.

*Жазуышы -Мұхтар Магаин, Тұңғышбай, Асылмұрат.
Ақсараң, Әулиетау. 1993ж.*

Торгай

Алтын

Торгай бауырларының ортасында.
Мұқтар, Саттар, Сырым

*Тұла бойы тұңғышымыз -Гүлден, Жезқазганда студент.
1990 ж.*

Сая студент. Қараганды, 1995 ж.

*Азamat пен Айнұрдың баласы- Ахметтің шілдехана тойы.
Қараганды, 2010 ж.*

Әкеміз Мәдіқан- ғулетінің ортасында

Гаухар, Айым, Ерболат, Ертарғын, Ләзат, Айгерім, Гуля,
Еркебұлан, Шынар...

Мейрам ағамның балалары мен келіндері. Руслан, Гүлнара,
Сержан, Кенгала, Тұңғышбай, Гаухар, Лаура, Динара,
Рұстем, Жанар

Түркістан. Қожа Ахмет Яссауи мавзолейі.

Оқжетпес санаторийінде. 2012 жыл

*Ерасылдың шілдеканасында. Қараганды, 2012ж.
Шәмши, Зоя, Сәкітай, Қайырқұл, Мұрат, Зәуреш,
Амантай, Тұрымтай, Күлмәрия, Алтын, Жәмила, Мәнтай.*

*Отауымның жаңуясы.
Ертарғын, Ерсін, Ерасыл, Айым, Арайлым, Шұгыла.*

*Ата мен әйсе немерелерінің ортасында. Ерсін, Ерасыл,
Арайлым, Молдір, Шұғыла. Қараганды. 2017 ж.*

Торғай, Тұңғышшабай.

Чапайым мен Гүлденім

Маратым мен Саятайым. Шымкент

Тарғыным мен Айкенім

*Торғай екеуміз балаларымыздың ортасындамыз.
Қараганды, 2021 ж.
Чапай, Гүлден, Торғай, Тұңғышбай, Айым, Ертарғын.*

*Торғай сіңгілерімен бірге.
Тоты, Бұлбұл, Тогжан, Ағжан, Бақшагүл*

*Бажаларым мен балдыздарым:
Сүлеймен, Еркебұлан, Сүйіндік, Бидалы, Әнуар,
Рашид, Кенгалы.*

*Торгай бауырларымен.
Кенгалы, Аяп, Торгай, келіні- Раушан, Тоты*

Торгай достарымен. Торгай, Зәуреіш, Нұргайын, Күлмария

Немерем Ақмаржаның ұзатылу тоғы. Шымкент, Ақсу, 2018ж.
Ертарғын, Гүлжанат, Гүлден, Гүлнар, Шұгыла, Сая, Диас,
Ақмаржан, Марат, Молдір

Ақмаржаның ұзатылу тоғы. Шымкент, Ақсу. 2018 ж.
Болелер. Медеу, Ақмаржан, Мәди

Торгайдын 70 жасқа толуын атап оту сәті

Атам Мұқанның немересі Мейрамның жануясы

*Асқат пен Әйгерімнің үйлену тойы. Балқаш, 2019ж.
Баржасы, Есенгала, Амангелді, Мейрамкул, Ертарғын,
Бекен, Азамат, Жанар.*

*Мұхамедияның көшін шыгарып салу «Жайдақ»
Мерхаят, Тұңғышбай, Сагат, Мұхамедия, Мартбек.*

Групта слушателей Филологічного факультета підвищеної
кваліфікації Академічної гуртожиткової
заслуженічеської ради у місті Києві

III областной Съезд женщин
города Джезказган
1983 год

Токырауын толқындары ансамблі Венгрия астанасы Будапештте

Хынын Оман соғысының ардагерлері «Гүлдер балабакша» бүлдіршілдерімен кездесуде 1985ж.

Ақтөзай аудандык партия комитетінің аппараты, 1987ж.

Дегиде откен «Балалар дейбітшілік тұтқасы» атты фестивельге «Абай жолы» байқауының
жолдамасымен барзан сапары, 1995ж.

Аудандық әйелдер кеңесінің мүшеселері 8-ші науырыз Аналар мерекесінде

Кәсіптік техникалық мектептің түлектерге диплом тапсыру салтанаты. 2004ж.

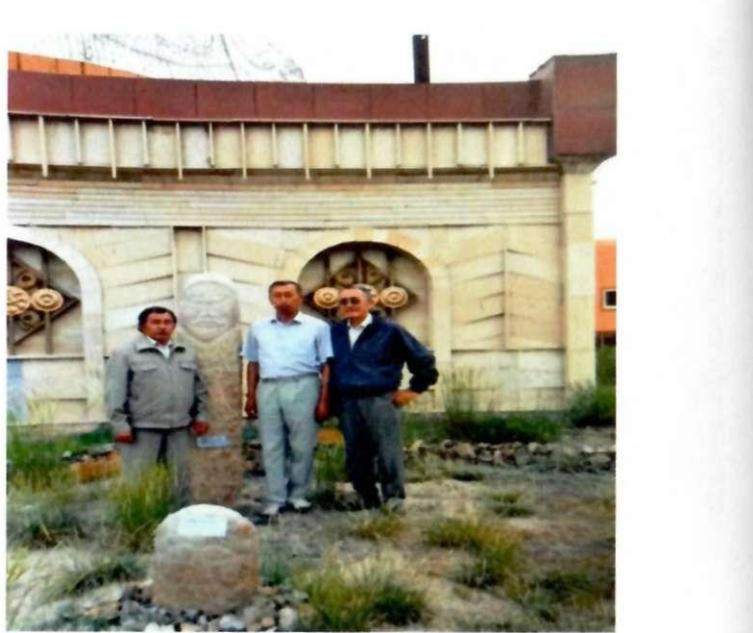
*Байдат, Нәсін, Серік, Тұңғышбай, Нұргалы, Мәкетай,
Әсемкүл, Гуля, Раушан*

*Аудандық мұражай үйсімі.
Наурыз мерекесіне арналған көрме, 2006ж.*

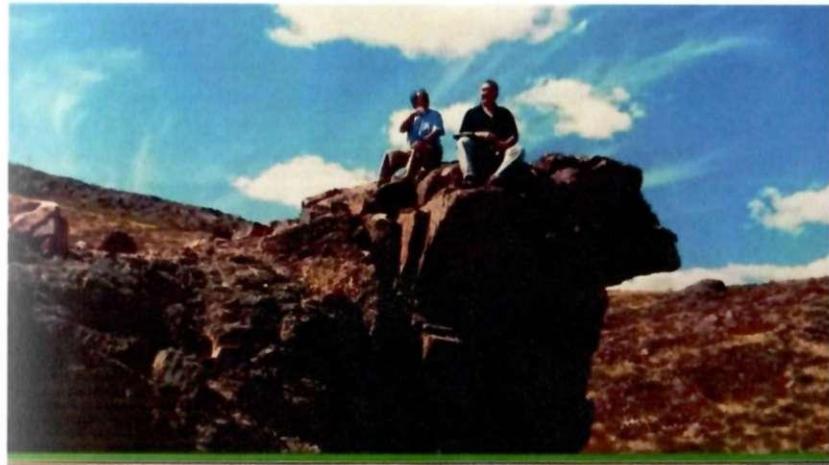
*Аудандық мұражайдың облыстық көрмеге қатысу сәті.
2009ж.*

*Аудандық мұражай. Түркі әлемі ескерткіштері.
Тұңғышбай, Марат, Амантай. 2008ж.*

*Кеңестер Одагының батыры Нұркен Әбдіровтың тұганына 90 жыл
толуы мерекесі. Қарқаралы, Нұркен ауылы.
Кеңестер Одагының батыры, гарышкер- Тоқтар Әубекіровпен бірге
батыр Нұркеннің Ақтогайлық жерлестері. 2009ж.*

*Мемлекет тарихы институтының директоры, профессор
Бүркіт Аяган Желтаудагы Хан тағы атапсан Қаратаста.*

*2016 жылғы «Алаш мұраты және тәуелсіз Қазақстан»
атты конференцияга қатысқан галымдар мен
Әлеkeңнің жерлестері.*

**«Тәуелсіз Қазақстан және Алаш мұраты» атты
Халықаралық конференцияға қатысушы Ақтогайлықтар:
Самат, Тұңғышбай, Тілеугалы, Ерлан, Аман, Қазыбек.
Астана, 2011 ж**

**Алаш қайраткері Әлихан Бекейханның тұганына 150 жыл
толыуна арналған гылыми-тәжірибелік конференция
төралқасы. Астана, 2016 ж.**

Қарагандыға кошердегі бауырларымыздың шығарып салу сәті,
2018 ж.

Ақтогай энциклопедиясының тұсауқесері.
Асқар Сейдахметов ақсақал, Толқын Тілеуқабыл.
Ақтогай, 2018 ж.

«Тар заман» телесериялының тұсауқесері. Астана, 2018ж.

«АЛАШ» медалімен марапаттау сәті. Астана, 2018 ж.
Саясаткер ғалым- Берік Әбдуалиұлы, Тұңғышбай, Парламент
мәжілісінің Депутаты- Нұрлан Дулатбеков.

Ә.Бокейханның туған жері Жекежалға қойылған ескерткіш тақта
Ерлан, Тұңғышбай, Абылай 2018ж.

«Тар заманы» телесериалының тұсау кесері. Ақтогай
Ерлан, Зульфия, Торгай, Тұңғышбай

Облыс әкімі аппараты «Қогамдық келісім» мекемесінің
директоры- Ерлан Құсайынның қабылдауы.
Караганды, 2019 ж.

Облыстық Достық үйіндеғі «Ақтөгай-тарихтың тас
сандығы» деректі фильмінің тұсаукусері. Қараганды, 2019 ж.

*Ақтогай ауданының «Құрметті азаматы» атагын беру сәті.
Ақтогай, 2019ж.*

*«Мәдениет саласының үздігі» төсбелгісінің тапсырылуы.
Кинорежиссер -Мұрат Бидосов, Тұңғышбай Мұқан,
саясаттанушы- Ерлан Карин
Астана, 2020 ж.*

Хәмтүсмайылъ!

Күркүлдің Тұрмышбай! Сен арал сағын, айбұз боласи.
70 жаңа балықтан миң жаранды құббәнірбайым.

Осы күншілік күні ғашындаған, науғарданда үңис болынин, жарында миң жасын җалыншы.
Көзінде шаңырақ шаббызы ғанаңыз.

Бағыт, көпілік жаңырғандағы ғұрындың аял-тұу жаңырған күндерлері, балықтың ғалып
таң, пел, жамыранан жасының ғодарыңы әрде обейзін, жекеңін, жабайын ғұйын, қарбіненде біл ғұрын
құбы-ғосборың ғұрыншың қызметтерін, айрұғын да жаңырған сабеберін көрін, жәрдемдегі күншілік
пак шаббынаның тұ-саудағы сипатынан дағыншы.

Жеміле деги сөлемдігендеги, көзөл жае.

Бірегү жетес, енің бірегү жете алнае.

Ой жәріптің откешінде сарасан,

Жеміле жасын,

Жастың шаңырақ, «жемі күні» бола алнае.

«Көргені ким ким бастайды» дегендегі Тұрмышбай - кім болынган;

Еубек жолын жетеділдіктан бастадың,

Жемесінде бола белгілі, жастардың,

«Ауыншай» бол ауылдың да бағдарыны,

Зыныңдыңда сарың тәрфың, әшинаңдың.

Шолан ата көлемесінде атанаын,

Шоланиң, да реттеганенде таңын.

Атмолақса әйдышшыны болынаны,

«Молың сатсан» тұтсыншыны таңдарын.

Жыныс сәннің, бәшшылығын болға ална,

Маринет шашын да бағдардың,

СДМЧ-дың, директоры болында,

Елін салын, ырынанды да бастырудың.

Алаба да, режиссер да, актер бол,

«Медеңардың ансамблі» бағдардың,

Онерлігін ерте ердеп ауылғыны,

Ди шарлаган Шеміндең, да аспана.

Денгізшатта болын ерің, көзінде,

Шыңдың пепен үйлесісті ұнғынанан.

«Мынын таппас, Тұрмышбай» - деги атанаын.

Еубек жолын арақайын мен тағтаган.

Сайлау алды шаббытарды бағдарыны,

Сабактың, сенімінде астаңдың,

ЖІДЕСКО мемлекеттің Қызынан,

Жемісінде мерейтойны бағдардың.

Зернештің Тұрмышбай! Абсолюттеги деңгөліс,

Еубенің ши көптеген.

Хардымайды тоқынде,

Ордени «Зернештің белгілі»,

Ендің, бірі әзіннеген.

Жеміле деги:

Кайнарды, Аманбай, Сейбай, Баянбай, Сабит, Рын, Абай, Жаңау.

Күншілік, Зоран, Оңал, Аманайма, Нұрлан, Балын.

IV. ТЫНЫМСЫЗ ТАҒДЫР, ҒАЖАЙЫП ҒҮМЫР

1. Өмір өткелінің беделі белестері

Аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы болыш, аудан тарихында ең ұзақ уақыт 13 жыл пәрменді қызмет атқарған, принципті әділдігімен жүртшылықтың кеңілінен шыққан, шебер ұйымдастырушылық іскерлігімен кезінде жоғарғы биліктен лайықты бағасын алған Шайдаров Жаманқұлдың жақсылығын айтып жеткізу әсіресе аудан өнерінің қатарында жүріп сахнаға шыққан әрбір адамға парыз болар дегім келеді. Өмірдің арқауын адамдардың көзқарастары қалыптастырады десек, өмірдің құндылығы сол көзқарастардың күресінен құралатындығы құпия емес. Жеке адамның берген бағасы жалпы жүртшылықтан қолдау тапқандағанда ғана қоғамдық пікірге айналуы мүмкін. Қызметте жараспаған бірді-екілі адамдардың қарама-қайшылықтары әркімнің өз ойларының шырмауында қалады. Ауданның шаруашылық саласында өрлеудің де тоқыраудың да болғаны рас. Оған билік тармағында отырған азаматтардың барлығының қатысы болғаны жасырын емес. Ал ауданның мәдениеті мен өнер саласы Жәкең басқарған жылдары үнемі қарқынды өрлеу үстінде болды. Тоқырауын өнерінің қазанында қоса қайнап, алауын жағып, жүлдізын жарқыратқандардың қатарында жүргендердің бірі ретінде Жаманқұл Шайдаров пен Дәркен Жұмағұловалардың бұл саладағы еңбегінің өлшеусіз ерен екендігін Халық театры мен Тоқырауын толқындары ансамблінің жетістіктері дәлелдеп бергендейдің мақтан тұтамын. Аудан алғаш құрылған 1930-шы жылдардың орта түсінде жалпы білім беретін мектеп ретінде салынып, 1940 жылдан кейін клубқа бейімделіп, 1955-ші жылы Мәдениет үйі мәртебесін алған 150 орындық қонерген клуб үйінің бар мүмкіндігінің жетімсіздігін ескеріп, ауданның мәдениетін өркендетуді өскелең таланттарға сай келетін Мәдениет үйін салғызудан бастап, небәрі біржарым жылда бітіртіп, тамаша Мәдениет үйін пайдалануға бергізді. 1970-ші жылдың қараша

айының жетісіндегі айтулы мереке күні жаңа сарайды көркемөнерпаздар үйірмесінің күшімен дайындалған драматург Зейтін Ақышовтың «Жаяу Мұса» спектаклімен аштық. Басты кейіпкерлерді Шыныбек, Базыл, Бектұрсын, Шапибай, Махмұт, Телеу, Амангелді, Хамзалар ойнады. Кең сахна, самаладай жарқыраған шамдар, зал толы көрермен. Ертеңіне бірінші хатшы бәрімізben жылы жүзді кездесіп, ете ризашылығын білдірді. Ауданның бірінші бастығының рақметін естіген біздер көтеріліп, өзімізше қоқыланып, марқайып қалдық. Қоғамдық негіздені режиссер болып, Калининде жүргенде Сәкібай мұғалімнен үйренгендеріме сүйеніп, дайындаған маған елдің назарының аяу бастағаны сезіле түсті. Тіпті, мені бір ауыртпалықтан арашалап алды деуіме әбден болады. Спектакль дайындал жүрген күзде, Өмен мен Темен отқа жагу үшін бір машина ақ қайыңды төңкеріп түсіріп кетті. Күндердің бір күні бір егде тартқан түсі суық бейтаныс адам келіп, қайыңдарды айналып жүріп көріп, үйдегі апамнан мән-жайды сұрап, кетіп қалыпты. Комсомол комитетінің сектор менгерушісі болып бірге істейтін ауылдасым, мінезі тоқтамды, артық сөзге жок, екі тілге бірдей сауатты (ол жылдары онжылдықты Ақшатауда оқып бітіргендердің бәрі орыс тіліне жетік болатын), кейін отыз жылан астам табан аудармай аудандық оку бөлімінде іскерлікпен қызмет жасаған Зиядаға айтып едім, шаруаң бітті, енді айыппұл салады, ақшанды төлеп құтылуға дайындаі бер деп зәремді ұшырды. Лесхозға қашан шақырады деп күнде алаң-салаң болып жүргенімде, бір күні Күзембай деген орманшы үйге келіп, ескерту қағазға қол қойдырып кетті. Кейіннен білгенім уақыға райкомға жеткенде барып тоқтатылыпты. Осылайша, менің беделім емес, өнерге деген талпынысымның алғашқы пайдасы тигенін мойындаймын.

Ақтоғай ауданының өнері мен мәдениетінің туын биікке көтеріп, орлеу жолына шығарған Жәкеңнің

Мәдениет бөлімінің бастығы Мәкеңді (Мәдениетті) жеке қабылдап, халық театры атағын алу туралы, ең бастысы, өнерлі адамдарды мәдениет үйіне жинап топтастыру туралы берген тапсырмаларының алғашқы таңдаулары Бекен (Бектұрсын) екеуімізге түсіпті. Қалайда халық театры атағын алу керек деген Жәкеннің тапсырмасына Мәкең: «Жәке, мені Мәдениет үйінің босағасына шынжырлап байлан қойсаңыз да, халық театр атағын алғызу қолымнан келмейді. Анау оку бөлімінде Бектұрсын, аудандық комсомол комитетіндегі Тұңғышбай деген өнерлі жігіттер бар, соларды мәдениет беліміне жұмысқа шақырттырып берсеңіз ғана театр болады» - деп ұсыныс жасапты. Жәкен қолдапты. Іле-шала Мәдениет аудандық оку бөлімінде методкабинеттің менгерушісі болып, мамандығы бойынша қызмет атқарып жүрген Бекен мен комсомолдағы мені шақырып алып, райкомның тапсырмасы бойынша біреуің мәдениет үйіне директор, екіншің режиссер болып келесіндер деп төтесінен бірақ қойды. Екеуіміз де қос қолдарымызды төбемізге қойып, ат тонымызды ала қаштық. Мәкең сендердің жанға жайлы, беделді қызметтерінді қимай отырғандарынды білемін, алайда, сөздің қайдан шығып отырғанын сезініндер, қайтсендер де келесіндер деп, қоқан-лоқысын да ескертті. Мойынымызға су кетіп, дел-сал болып жүргенімізде, аудандық партия комитетінің угіт-насихат бөлімінің менгерушісі Қыдырбаев Тиішбек Бекен екеуімізді шақырып алып, жігіттер өздерің үшін барғандарың дұрыс болар, тіресуге мұршаларың келе қоймас, ойланындар деп, бір жағы тапсырма, екіші жағын ақыл ретінде түсіндіргеннен кейін, екеуміз де амалсыздан кенуге мәжбүр бола бастадық. Мәдениетке келіп, біз түбінде келетін шығармыз деп едік, Мәкең мен облыстық бастық Асайыновага шықтым, екі маман жіберетін болды деп шалқасынан түсті. Біз қыспакта қалғандай болдық. Жәкеннің назарына іліксек, оңбайтынымыз белгілі. Енді

Мәкенді жағалап, райынан кайтаруға қөштік. Жарайды, екеуінді хатшының қаһарынан бір рет облысқа отказ беріп құтқарайын деп, әрекең дегенде беті бері қарады. Кейін білсек, әзілі аққөнілділігіне жарасып тұратын Мәкең бізді қалжынмен ықтырып алғысы келген екен. Тиішкен комсомолдан кетуіме үзілді-кесілді қарсы болды. Алайда, бәрімізді күшті тоқпақ дегеніне көндірді.

Енді халық театры үшін жанталас басталды. Бұл жолы да Калининде мектепте жүргенде, Сәкібай мұғалім алғаш рет режиссер болып дайындал, аудан көрермендерінің талғамынан шыққан драматург Бейімбет Майлиннің «Шұғаның белгісі» және Қалтай Мұқаметжановтың «Құдағи келіпті» пьесалары бойынша дайындалған спектакльді сол 1971-ші жылдың тамызының аяғында ҚР Мәдениет министрлігінің бөлім менгерушісі В.Андреев бастаған алқалы комиссияның назарына ұсындық. Басты рольдерді Әбішті аудандық спорт комитетінің төрағасы Омашев Болаттың, Шұғаны аудандық комсомол комитетінің жауапты қызметкері, Калинин сахнасында шындалып келген Хамитова Аманқұлдің кәсіпқой әртістердің деңгейіне дейін көтерген таланттарын спектакльден соңы талқылауда комиссия мүшелері жоғары бағалап, Төлеуханова Құліш пен Алпысбаев Шапибайдың, Шортамбаев Бектұрынның, Аманжолов Базылдың шеберліктерін жеріне жеткізе мақтағаны күні бүгінге дейін көз алдында жарқырап тұр. Қыркүйектің 10-ы күні ҚР Мәдениет министрі Мұсілім Базарбаевтың өзі қол қойған шешімімен Ақтогай ауданында алғашкы өнер ұжымы «Халық театры» атағын алды. Жалпы, аудан театры 1944 жылы Тұрған Тұсілбаев қойған бір актілі «Есеп» деген пьесадан бастау алып, 1959 жылы Габит Мұсіреповтің «Қозы Қөрпеш-Баян сұлу», 1961 жылы Мұқтар Өуезовтің «Қаракөз» спектакльдерін сахнаға шығарып, Қарағанды көрермендерін таң қалдырып, аудан

онерінің киелі саханасында талай таланттардың тұсауын кескен болатын.

Ақтогай өнері дегенде Тоқырауын бойын думанга болеп, бесіктегі баланы әнмен уатып, пендeler көңілінің күйзелісін күймен жұбатқан Мұқанов Мұсілім (Дәртайдың әкесі) мен Асылбеков Әбләкім сынды арналы таланттардың шәкірттері атанған Тұсіпбаев Тұрған мен Садуақасов Дәртайды өнердің қос көшбасшысы, қос жұлдызы, қос саңағы, қос ардагері деп пір тұтып, рухтарын құрметтеп, біреуіне аудандық Мәдениет үйінін, скінишісіне аудандық Өнер мектебінің атын беру нағыз сауапты іс болар еді. Алайда, өзі сұранып тұрған, жұртшылықтың алаң көңілін сабасына түсіріп, ардагер ағалардың рухын ұлықтаудың ізгілігіне айналар бұл қадамға тұсіп тұрған тар тұсаудың кілті құпия күйде. Тағдырдың ұқсастығы сияқты 1948 жылды аудандық Пионер үйінің директоры болған Тұрағаңның ізін жалғастырып, мен де 1969-шы жылды аудандық Пионер үйінде тұра сол жұмыста істеп, 1971 жылды комсомол қызметін өнерге алмастырып, Тұрағаңнан кейінгі екінші режиссер болғаным қасиетті тұлғаның атсоғарын кәделеп, сарқытқа айналдырғаным шығар. Ал өмір табалдырығын сүйіншілеп аттаған, шаңырағымды жалғастыруши алтын тұяғым, өмірімнің күншуағы, бар үмітіме арқау болған жан баламның атын да құдай айдал келіп, сол Тұрағаңның Ертарғын деп қойғанын жақсы ырымға балап, тәубе деп, шексіз қуанған болатыныз.

1969-1980 жылдар аралығы аудан өнерінің құндақтағы баладай әлпештенген, шексіз қамқорлықпен тәрбиеленіп бағаланған, шарықтау кезеңіне айналды. Ауданды әр жылдарда басқарған барлық басшының өзіндік жетістіктері мен қатар олқылықтарының да болатыны тарихтан сабакталып жеткен анықтамалық екендігіне еш талас жоқ. Алайда, Жәкеннің (Жаманқұлдың) «кенді шыққан жерден қаз» дегендей, Ақтогайдың топырағынан дарыған дарынын,

туа біткен таланттын шалқар шабытпен өркендегудің сара жолының кілтін ашып бергендейдін бүгінде республика жүртіштырының көңілін жаулап алып, әрдайым аузынан түспейтін «Тоқырауын толқындары» ансамблінің даңқынан танып біліп, шынайы бағалауымыз тарих алдындағы адалдықтың ақиқатына айналары хақ. Дәл осы жылдары аудандық партия комитетінің идеология саласына жетекшілік жасап, Кеңестер Одағының соңғы тынысы үзіліп, тоқтағанға дейін ауданның бас идеологы болып үзіліссіз абырайлы қызмет атқарған Дәкеңнің (Дәркен Қайыржанқызының) аудан өнерін өзінің тұңғыш перзентіндегі санап, жетістігіне шаттанып, кемшилігін қалт жібермей откір сынап, бағыттап, қорғап отырғандырының өнерде биік табыстарға жетудің тетігіне айналғандығы құпия емес болатын. Осы ойларымды сүзгіден еткізsem, өз пікірлерім ақиқатқа айналар деген үміттемін. 1972 жылы Жәкеңнің тікелей тапсырмасымен Бекең екеумізге жаңадан салынып толық жабдықталған коммуналдық үйден екі пәтердің кілтін беріп, құдай қосқан көрші етіп қоныстандырды. Бұрын екі басты үйдің бір басында оңашаланып тұрып келгендейктен бе, күн сайын бір есіктен сегіз отбасы қабаттасып шығып, аулада шұрқырасып кездескенде, алғашқы бетте томсырайып, тосырқап жүрдік. Келе-келе ырысы қосылып, ынтымагы жарасқан шағын ауылға айналып кеттік. Ауылдың қадірлі қариясы болып, мейірімі жан-шуағын төгіп тұратын Кенжеаға (Кенжебай ақсақал), кәмпіттен шашу шашып, бала базарын жасап жүрстін Күлжан апа (8 үйдің балалары еркелеп кино тәтіндейтін, Коля (Нақыпбек) Алмтыдан демалысқа келгенде ол үйде шағын той откендей болатын), көршілер бол бас қосқанда, күй тартып, сыр тарқататын Сәкең (Сәнеке ақсақал), жүрек жылуы нұрлы жүзінен көрініп тұратын Әния тәтіе, тумысынан кең құшақ, қабілеті қызметінен, қасиеті мінезінен, танылып тұратын Бекең (Бектұрсын аға), дастарқаны дарқан, көңілі көл-кесір Күләш тәтіе, тереңнен

теріп алғандай ой-толғамы азamatтық тұлғасында атойладап тұратын Мұқаң (Мұқтар аға), әзілден сыр түйіп, жол тауып жарқылдал, жайнап жүретін Роза мен үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсетіп тұратын Серғазы мен Зоя, Володия мен Кларалар басымыздан өткен кезеңдің өткелдеріндегі, жастық шағымыздың шежіресіндегі екен. Осы жылы Бекенді Мәдениет үйінің директорлығынан аудандық Мәдениет бөлімінің менгерушілігіне, келер жылы Торғайды жаңадан салынғанына бір жылға толған 140 балалық аудандық «Гүлдер» балабақшасына менгерушілік қызметке тағайындалды. Өмірімізде от жақпайтын, су тасымайтын жайлы үйде тұрып, бір есіктен кіріп шығып, жұмысқа бірге барып, Бекен екеуіміз осылайша аудан өнерінің жармасына қатар тұрып жегілгенімізді үлкен жауапкершілік жүті ретінде қабылдадық. Бекен айтып мақтауға тіл жетпейтін, теңеу таппайтын, сабырдың алтын сандығындей, қазақтың төл мінезі тұлғасынан танылып тұратын арда азamat болатын. Жібектей сызылған бауырмал, туған-туыстарға қамқор, көпшілікке кішпейіл Күләш тәтеміздің дастарқаны қонақтан босамайтын. Рымкүл, Зәмзагүл, София, Бекболат, Жанболат, Ерболаттар біздің балаларымызбен бір үйде өскендей болып ер жетті. Естеліктің дәл осы жеріне келгенде, өткенге бұрылып, барлау жасасам деймін. Біз 21 жыл бойы от жақпаған, даладан бір шелек су әкелмеген, барлық жағдайы ішінде орналасқан ауылдағы тұрмысқа ең жайлы үйлерде тұрыппыз. Аудан басында төрт рет үй ауыстырғанда, бәрі іргелес орналасқандықтан жаяу, қол күшімен көшіппіз. Мен аттай 40 жыл, Торғай тұра 25 жыл мекемелерде басшылық қызмет атқарыпсыз. Торғай 12 жылын мен 10 жылын бір мекеме – аудандық мұражайда сабактастырып, біріміздің ізденісті идеяларымызды екіншіміз үзбей, жалғастырыпсыз. Соның нәтижесінде Ақтоғай ауданының тұңғыш энциклопедиясын Торғай мұражайға топтастырған материалдардан бірлесіп құрастырыпсыз. Сол мұражайға

екеуіміз жинап-терген құнды мұралардың жүйесінде тұңғыш немереміз Медеуіміз барлығын өз қаражатымен аудан тарихында ең алғашқы танымдық «Ақтогай – тарихтың тас сандығы» деген екі жарым сағаттық деректі фильм түсіріп, оны интернетке шығарды. Театрға қайта оралайын. Сонымен сол жылдары Мәдениет үйіндегі спектакльге кіру үшін билет сатып алушың мұнға айналғандығына «Арқа еңбеккери» газетінде жарияланған «Қабекен ұйымдастырган қара базар» (Қабдолла ақсақал кассир болған) деген спектакль билетін тығып сатқандарды сынға алған мақала күэ болған еді. Спектакльдердің тартымды, мазмұндылығымен қатар әр салаларда бухгалтер, зоотехник, электрик, механик, тіпті, мекемелерде басшы болып жүрген күнде көріп, көзі үйреніп кеткен адамдардың саханада адам танымастай езгеріп, аяқ астынан актер болып шыға келгендігі көрермендерді таң қалдырып, қатты қызықтырады еken. Көрермендердің тараптарынан жақсы пікірлер туындалап, мактауларга ілігүлер әуесқой актерларды одан бетер күлшінисқа жетелейтіндігі театрдың да тамырына қан жүгірте бастады. Ең бастысы, қандай өнерлі адамдар керек деген сұранысымыз табан астында орындалып, музикалық шығармасын қойып, Республикалық байқауға қатысып, тұңғыш рет лауреат атандық. Біртінде театрдың құрамын басқа мекемелер мен кеңшарлардан шақыртылып, рольдерде ойнаған ДООСАФ-тың бастығы Оралтай, редакция журналисі Шыныбек, кеңшар зоотехнигі Қабжан, тұтыну қогамының гараж менгерушісі Қайырқүл, бухгалтері Бақытқүл, орталық балабақша тәрбиешісі Қарлығаш, методисі Бибігүл, аудандық оқу бөлімінің инспекторы Сұндет, аудандық спорт комитетінің тәрагасы Базыл, атқару комитетінің бухгалтері Махмет пен аудандық ауылшаруашылық басқармасының қызметкері Төлеу, бас

Бухгалтері Төкен, радиобайланысының бас маманы Сөрдалы, аудандық кино торабының директоры Шапибай, аудандық комсомол комитетінің бірінші хатшылары Амантай мен Бағдат, бөлім менгерушісі Қойлыбай, аудандық өсімдіктер қорғау инспекциясының бастығы Мәдениет, Жамшы кеңшарының бухгалтер-кассирі Қайыркендер және мәдениет бөлімінде жұмыс істейтін Шойымбай ақсақал бастап Бектұрын, Куат, Дариға, Амангелді, Хамза, Аманолла, Шабанбай, Құліш, Гая, Олия, Төлеугазы, Рым, Жанат, Мәриям, Айгүл, Қайролла, Амангелді, Мұрат, Нұрлан, Төкен, Болатбек пен оқушы Рәшит, Зәмзәгүл, Сұнғат пен Саялар кейінгі толқын Жоламан, Асылмұрат, Берік, Бұлбұл, Ғұлден, Нұржан, Еркебұлан, Серікқалы, т.б.әз өнерлерінің жаңа қырларымен танылып, үлестерін қосып, халық театрының басты тұлғаларына айналды. Жәкенінің Қазақ ССР Жоғарғы Кенесінің депутаты болып сайлануының ауданымызда күрделі құрылыштардың салынуына ықпал етуімен қатар, Республикалық телеарнадан бұрын тәжірибеге енбеген бастама ретінде драматург, акын Бейімбет Майлиниң «Жалбыр» спектаклінің тұстастай көрсетілгенде таңқалыс тудырғандығын көршилес Қарқаралы халық театрының режиссері Атығай Шанин де айтқан екен.

Халық театрының қаз тұрып, қатарға қосылғанына көзі жете бастаған аудандық партия комитеті енді өнердің шоктығы биік саласы ән-би ансамблін құруды қолға алғып, Республика өнерінің бәйгелерінде жұптастып, бағы жанып жүрген Ленин комсомолы сыйлығының лауреаты, сазгер, әнші Ескендір Хасанғалиев пен әнші, сазгер, драматург Бәкір Тәжібаевты шақыртып, нағыз кәсіби бағдарламалар жасаттыруды қолға алды. Аудан төңірегіндегі бұрын-сонды сахнаға шығып жүрген ауыл өнерпаздарының басым бөлігі жиналып, бір айға жуық екі алыптың талқысына түсіп, өнердің кәсіби қас шеберлерінің үйретуімен шыңдалып, соның нәтижесінде атағы жер жарған

«Тоқырауын толқындары» ансамблінің тұсауы кесілген болатын. Жан-жақты бесаспал Бәкір мені театр мен қатар ансамбльдің де режиссерлігіна қатар бейімдеп, баулып, композицияларды дайындау тәсілдерін қоса үйретті. Бір айда атымды бір атай алмай, Тұншықбай деумен кетті. Кейін әйгілі ««Ақбулақ»» әні үшін жазған «Ана жүргегі» атты пьесасын сахнаға шығарарда, әуендерін жаздырту үшін Алматыға іздел барғанымда, үйіне қонаққа шақырып, Гүлденге деп баланың жеңіл киімін сыйлағаны есімде. Сөйтіп, ансамбльдің де режиссері болу жүгі маған жүктелді. Тұла бойы тұнып тұрған тұңғиық талант, Ақтогай өнерінің дарабозы атанған Дәртай ансамбль даңқын Ақсораңға өрлеңтіп, Алатауға өрмелетіп шығарудың тізгінін қолына алды. Енді жылдар шежіресіне үнілсек, 1973 жылғы 20-шы наурыздагы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының жарлығымен Қарағанды облысының құрамынан болініп жаңадан Жезқазған облысы құрылды. Қиырдағы 800 шақырымға жуық Жезқазған қаласына таңылған тағдырымыз 24 жылға созылған болатын. Жаңа облыстың құрамына енуіміздің қындығымен қатар жетістіктері мен базарлықтары да мол болды. Ауданының іскер азаматтарының бағы жанғандары біртіндеп облыстағы жоғарғы, басшылық қызметтерге шақыртылып, ауданымыздың күрделі проблемаларының жанашыр адамдардың қамқорлығы мен көзқарасы тұрғысында шешілуіне мүмкіндіктер түа бастады. Сол кадрлық көшті ауданының басқару саласында қызмет атқарып жүрген Макенбаев Қалкен, Мұқамедияров Елжас, Айтбаев Тәкеш, Қыдырбаев Тиішбек, Тяжин Тиішбек, Орынбетов Қасым, Садуақасов Қайырбектер бастап, қабілетімен танылған Шортамбаев Бектұрсын мен Садуақасов Қабдырахман, Нұржанов Бейбіт, Дүйсекин Қонтай, Тілеужанов Кәрібек, Әбеуов Балтабек, Елубаев Марат, Арынханов Мұрат, Қорабаев Естай, Ноғаев Амантай, Досмақов Қабыжан сияқты ауданға қажетті деген азаматтарды да шақыртып

әкетті. Ал жоғарғы оку орнын Ресейден бітіріп келген Аманбеков Қазыбек әкесі Қасабек ақсақалдың «үш жұздің басы қосылған Ұлытау өңірі ғой, қызметінді Жезқазғаннан баста» деген тілегін қабыл алғып, облыс тараганша, Жезқазғанда тұрактап, абыройлы қызмет жасаған. Әсіресе, облыстық мәдениет саласының басқару жетекшілігінің біртіндеп Ақтоғайлықтардың қолына көше бастағандығы өнер бұлагының қайнар көзінің жол тауып, кеңінен ашила түсіне айрықша себепкер болғандығын құрмет тұтуымыз қажет. Қалай десек те күре тамырға қарай бұра тартып, көмектесудің алғашқы қарқынымен 1973-ші жылы «Тоқырауын толқындары» ансамблі Алматы қаласына арнайы барып, телестудиядан есепті концерт беріп, қалаға жақын аудандар мен елді мекендер жүртшылығына өнер көрсетіп, халықтық ансамбль атағына ұсынылуы үшін шығармашылық есепті концерттер қойып, жүртшылыққа танымдылығын арттырып, көрермендердің пікіріне қанынып қайтты. Осы жылы Қарағанды драма театрынан стажировқадан өтуге сұранып барып, театрдың бас режиссері Мұқтар Қамбаровтың шеберлік мектебінен алғаш рет дәріс алғып, Қазақ ССР-інің халық әртісі Жәмила Шашкина апайды театр ұжымына сахна мәдениеті туралы ез тәжірибесімен бөлісуге шақырып келген едім. Актогайдың әуескөй өнерпаздарына қазақ сахнасының шынарының біріне айналған талантты тұлға Жәмила апайдың жібектей сызылған мейірімді мінезі мен сөз сөйлеу мәнерінің әсер еткені соншалық, ансамбль мен театрға бірдей қатысып, ез өнерінің тынысы кең екенін қарышты түрде танытып келе жатқан, Жер-Ананың бейнесін көрермендерін жылатып ойнаған Өлия (Айтжанова) Қарағанды театрының жаңындағы өнер студиясына окуға түсіп кетті. 1974 жылы сахна өнерінің өткір, сатиralық жанры ретінде республика бойынша тұсауы кесіліп, жаңадан қанаттана бастаған угіт-бригадаларының қатарына қосылу үшін біздің ауданда да

«Мақсат» деп ат қойылған өнер үжымы құрылып, облыстық байқауға қатысып, бірінші орын алғып, республикалық сайыста бақ сынауга жолдама берілді. Үгіт бригадасының сценарийін аудандық «Арқа енбеккери» газетінің бас редакторы, көркем сөзде құлашын кенге салатын, сейлем берсе тілінен сөз маржаны құйылып тұратын, қалам тартса құнарлы шығармалар жарыққа шығатын, санасында сақталған өткен шақтың естеліктері тарих болып тарқатылып, шежіре болып ақтарылатын, өз дегенінен қайтпайтын, мамандығын ешқандай мансапқа айырбастамайтын, әңгіме айтса майын тамызатын, қайсар жан Орынбетов Қасым жазып, толықтырулармен бекітілді. Ол кезеңдің шығармашылықта деген қатаң талабы, кез келген өнер үжымының бағдарламалары талқылаудан өтіп, оның сахнага шығарылуы қабылдау комиссиясының шешімінен кейін ғана қойылымға жіберілетін. Ансамбль мен театрдың таңдаулы өнерпаздарынан іріктеліп алғынып, бір ай бойы дайындалған аудандық «Мақсат» үгіт бригадасы қараша айында Оңтүстік Қазақстан облысының орталығы Шымкент қаласында өткен республикалық конкурсқа қатысып, 19 өнер үжымының ішінен ете жоғары бағаланып, бас марапат пен женімпаздыққа сұрырылып, үміткерлердің алдыңғы сапына көтерілді. Комиссия қорытындысы «Сыйакы» дәметіп, бір күнге созылды. Ақыры жеңіс қалталы үжымның қанжығасында кетті. Бізге ең таңдаулы қойылым деп екінші орынды берді. Комиссия отырысынан тұтігіл шыққан Бекеңнің «бұл біздің өнер сайысындағы ауызымызды күйдірген, алғашқы көрген құқайымыз болды» деген сөзі есімде калып еді. Ал 1975 жылдың тарту-таралғысы аудан тарихының өнер саласындағы аса айшықты табысына айналды. Осы жылдың сәуір айының басында бір күні Бекен, Дәкең мен Куат үшеуімізді кабинетіне шақырып алғып, облыстан Мәдениет министрлігіне «Тоқырауын толқындары» ансамбліне халықтық атақ беру туралы ұсыныс кетіпті,

құлақ түріп дайын отырайық деп жақсы хабарды жайып салды. Қектен күткеніміз жерден табылғандай болып, қуандық та таң қалдық. Айтса айтқандай, 1975 жылдың соуір айының тұра 10-ы күнгі Мәдениет министрлігі коллегиясының арнағы қабылдаған №7-ші шешімімен Ақтогай ауданының көркеменерпаздар ұжымына «Халықтық өнер коллективі» деген құрметті атақ беріліпті. Содан бастап «қырқүйектің 10-ы мен сәуірдің 10-ы» күндері аудан өнерінің шырағы жағылған күн ретінде есімізде қалған болатын. Осы қуаныштан шалқыған қоңліміз сабасына әлі түспей тұрғанда, Ақтогайдың «Токырауын толқындары» ансамбліне Ұлы Жеңістің 30 жылдығы мерекесінде ел астанасы Мәскеуде концерт қояды деген сүйінші хабар тағы жетіп, қуаныш пен қатар толку, аландай тіпті жүрексініп үрейлену пайда бола бастады. Шұғыл дайындыққа кірестік. Ескендір мен Бәкірдің үлгісімен бірінші бөлімде «Отан-Ана шақырады» деген композиция дайындау маған жүктелді. Шама келгенше күн демей, тұн демей жанталасып дайындалып, жаңа бағдарламаны 6-шы мамырда Жезқазған қаласының Мәдениет сарайында көрсеттік. Көрермендерден де комиссия мүшелері көп болды. Талқылады, сынады, мақтады, қалың нөпір болып, қолпаشتап аэропорттан шығарып салды. Сол сәтте алғаш рет алысқа, ел жүгін аманаттап бара жатқанымызды басшыларымыз облыстық партия комитетінің үгіт-насихат бөлімінің орынбасары, Қыдырбаев Тиішбек, ауданнан Жұмаділда мен Доркен ағапамыз бастап, ең кішкентай өнерпазымыз Кожамбаев Сұңғатқа дейін тебіреніспен сезінген едік. 7-ші мамырда Ил-18- алып лайнерімен Москвандың Домодедово аэропортына тұсіп, «Алтын масак» қонақ үйіне орналастық. 9-шы мамыр күні таңертең баршамыз ВДНХ-ны аралап жүргенімізде, тұнық ауаны қақ жарып, ВДНХ-ның радио торабынан берілген Тыңданыздар, Тыңданыздар! Сейлем тұрған ВДНХ-ның радио торабы. Сағат 19-да Қазақстаннан

келген «Тоқырауын толқындары» халық ансамблі мерекелік концерт береді деген хабарын естігенде, өн бойымыздан тоқ жүріп өткендей толғанысқа ендік. Москвандың мерекелік ойын-сауық бағдарламасынан да өзіміз туралы оқып танысқан едік. Ал жар салып жарнамалаудан соң, бойымызды тез жиып алдық. Сол күні ВДНХ-ның кіші ашық эстрада сахнасында алғашкы концертімізді өткіздік. Ертеңінде 10-шы мамырда Сокольники паркіндегі үлкен программадағы мерекелік концертімізге көрермендер өте көп жиналды. Концерттің бағдарламасы сұраушылардың қол соғып құрметтеуімен бір жарым сағатқа дейін созылды. 11-ші мамыр күні барлық Одақтас республикалардан бір-бірден дайындалып келген өнер колективтерінің Бұқілодақтық конкурстың жүлдесі үшін сайысқа түсетін аса жауапты концерті өтті. Бағдарлама 40 минутқа ықшамдалған. Біздің алдымыздағана Ворошиловоград қаласының 70 адамдық хор капелласы өнер көрсетті. Құрамында 18 мүшесі бар жюрилер алқасы қазылыш жасады. Комиссия жетекшісі А.В.Прокошина «соңғы бес жылда Қазақстаннан келген ең өнерлі коллектив деп бағалап, біздің Актоғайдың ансамблінің барлық мүшесіне «Бұқілодақтық конкурстың лауреаты» деген атақ беріп, ВДНХ-ның қола медалімен марапаттады. Жюри алқасы сахна декорациясы мен композицияға, әншілер мен бишілерге өте жоғары баға берді. Бұл деректердің барлығы осы сапарға арнайы қатысқан облыстық «Жезқазған Туы» газеті редакторының орынбасары журналист Қасым Орынбетовтың облыстық газеттің бетінде жариялаған мақаласынан алынды. Маныздылығына өлшем жетпес бұл сапар аудан өнерпаздарының нағыз талантты аға буын ардагерлерінің, өскелен қаланттардың, қауызын ашып, гүл жарып келе жатқан жас жеткіншектердің бір арнаға тоғысып, бірлесіп, Қазақстанның атынан додага түсіп сыналған да шындалған тарихи кезеңі ретінде бағасын алған болатын. Одақтың

астанасынан бірақ шыққан өнер сапарымыз айтарлықтай сәтті болып, өзіміздің Ақтогайдың ғана емес жаңадан шаңырак көтерген Жезқазған облысының абыройын байырғы іргелі облыстардан оздырып, олардың алдына шығарып асқақтатып, қасиетті Ұлытау өңіріне алып лайнермен қайтып оралдық. Аэропортта жанкүйер дүйім жұрт қуанышқа толы көніл-күймен, құшақ-құшақ гүл шоқтарымен қарсы алды. Жезқазғанның Мәдениет сарайында тагы да мерекелік концерт қойдық. Көрсетілген қошемет пен алғыста шек жоқ. Облыстық телеарнадан шағын бағдарламамен берілді. Бірінен бірі асып түскен кездесулердің әсерінде жүріп, батасын беріп, ақ жол тілең, қуану мен толку үстінде алаң көңілмен шығарып салған тұған жеріміз, өнердің киесі дарыған Ақтогайымызға оралдық. Қазактың ұлттық өнерінің тұмарында болып, Ақтогай өнерінің шырақшысына айналған «Тоқырауын толқындары» ансамблінің ел іргесінен ұзап шыққан алғашқы сапарының, қасіреті ешқашан тарқамайтын Екінші дүниежүзілік соғыстағы Ұлы Жеңістің 30 жылдық мерекесі тойланған ортақ Отанымыздың жүрегі болған Мәскеудің сахналарында өтуін сәті түскен байрақты кезенге бағалап, жақсылыққа ырымдаған едік.

«Жолдар алға жетелеп алып бара жатады,

Шығарыш салып, көбісі қалып бара жатады» – дегендей, әр жылдар өзінің тарту- таралғысымен біреуі қабылдап, екіншісі шығарыш салып жатты. Осы жылы аудандагы сап тузеп, сахнаны өнердің шамшырағына айналдырған екі бірдей халықтың өнер ұжымдарының бағдарламаларын дайындаудағы режиссерлық талабым үшін облыстық мәдениет басқармасының бастығы Қалкен ағай маған кезектен тыс Москвич жеңіл автомашинасын сатып алушынды. Ол кезде автомашина алушың кезегі қиямет-қайым болатын. Тауда ғана әулілімдеп екі аяқты Восход мотоциклін Қорібектің көмегімен кредитке алған маған Москвич сатып алу аспандағы бүлтпен тең болғандықтан,

Қоңырат руднигінде дәрігер болып істейтін ағатайым Әміргалының көлік алу ойында бар екенін естіп, жедел хабарластым. Жезқазгандағы Қалекең осы жағдайды айтып едім, кең пейілді, менде болғанша, елде болсын дейтін қамкор жанының бірі еді ғой, келісе кетті. Тағы Кәрібекке барып әрең иліктіріп, құжаттарын алып ағатайым жібердім. Сол ақ «Москвичті» Әміргалы ағатайым отыз жылдан астам тепті. Біздің аудандық тұтыну қоғамы алпыс жылдан астам аудан халқын Түйе керуенмен Қарағанды мен Балқаштан кіре тартып, кейінгі кезде қырық машинамен тауар тасып беріп асырағандығын бағалап айту орынды болар. Барша жүрттың күні түсетін РайПО-ның бастығы Кәрібек келушілерден әбден мезі болып шаршап отырған бір күні Ассалау мағелейкүм деп кіріп келіп, сәлемдескен адамға үйреншікті әдетіне салып, бұйырмасын деп жауап беріпті. Содан бастап Кәрібекпен сырлас құрдастары «бұйырмасын» деп амандастын болған еді.

1975 жылдың жануямызға сыйлаған тағы бір тендессіз бақты тура 22 шілде күні өмірге Сая атты аяулы балапанымыз келіп, отбасымызды шаттыққа бөледі. Саятай тұмысынан ашық, батыл, ойындағысын кімнен болсын жасқанбай айтып салатын өжет, ширақ болып өсті. Сегіз пәтерлі екі қабатты үйде тұрамыз. Бұл аудан басындағы үшінші қоныс аударуымыз. Көршілеріміз орта жасқа жете қоймаған, ең үлкеніміз көршілер қауымдастығына бастық болып сайланған, көnlі даладай дарқан, өз жұмысын сырып қойып, барлық көршінің шаруасын бірінші тындырып тастайтын қалтқысыз Қалекең (Қалам) мен жаймашуак, жайдары Мәнзура апай. Таудан тас домалап жатса қозғалмас Нұрлан мен кәмпіт, печеньені балаларға базар қылып, жәшігімен үлестіретін Сақып. Сейлеген сөзі, жүрген жүрісі сезілмейтін сабырлы Сейітжаппар мен жүргегі жұмсақ, келбеті көрікті Күлпан. Әзіл-қалжының үзілмейтін, жайдары мінезімен көңілге қуаныш сыйлайтын Куаншекең (Куанышбек) мен шырайлы жүзінен жылылық

сезіліп тұратын Күлән. Қадамы қарышты, келбеті ажарлы Аманолла мен биязылығы баурап алатын Гаухар апай. Тосылғанда жол тауып, түйінді шешіп, қынды жеңетін шебер Шабанбай мен қонақ күтуден қолы босамайтын Төлеугазы. Сыйласуды өмір мұраттарына айналдырған Андрей мен Валя. Білімнің құнары мінездің байлығымен үштасқан Баймұқан мен ақкөңілділігі ажарын нұрландырып тұратын Анар. Әншілік тектен дарыған, атбекілік атадан қонған Бегендік пен елгезек, кішпейіл Роза. Кішілігі ілтиплат, кісілігі ғибрат болған Әзімхан мен мінезінен өнеге өріліп тұратын Айкос. Барлық көрші бір үйлі жандай, бәріміз өте сыйлас қонақжай, үнемі дастарқандас болдық. Ал әр үйден асыр салып шығатын үрпе-шүрпе балапандай болған балалар: Гүлмира, Талғат, Нұргұл, Алтынбек, Арыстанбек, Алтынгүл, Шашубай, Талғат, Бағдат, Қайрат, Бекзат, Олег, Игорь, Гүлфайруз, Дәulet, Дулат, Талғат, Индира, Сая, Жұлдыз, Тоқтамыс, Салтанат, Мыңжасар, Құрмет, Ләzzат, Салтанат, Ерсін, Нұролла, Нұртай, Гуля, Айнұр, Ерасыл, Асылзат, Гүлден, Сая, Ертарғындар кішігірім балабақшага ұқсайтын. Қазір олардың бәрі үйлібаранды, бақытты жанұялар. Жыл сайын балаларды қорғау күні есік алдындағы аланда балалардың мерекелік концертін қызықтау сол маңайдағы көршілер үшін дәстүрге айналған тамаша бір шара болатын. Ардақ бастаған Зайда, Толқын, Нұртай, Ержан, Нұрлан, Марат, Бағдат, Айdos, Қанат, Сәттар, Қайыр, Гүлбаһрам, Гүлден, Ира, Сая, Сандуғаш т.б. балалардың арнайы әзірлеген концертіне сол маңайдағы үлкен-кішінің бәрі жиналып, мәз-мейрам болып қалатын. Көктем шыққанда Қалекең бастық пен орынбасары Торғай екеуі сенбілік ұйымдастырып, ауланы тазартып, көгалдандырып, сонын даладағы көл-кесір дастарқанмен жалғастыратынбыз. Қыста қонаққа жиі шақырысамыз. Әсіресе, жаңа жылды қарсы алуда сегіз үйдің дастарқандары жалғасып кететін. Бірде таңға таянғанда, жігіттер шалдығып қалып қойышпаз. Ширақтау

Гаухар, Торғай, Төлеуғазы, Айгүл төртеуі өзен жағасындағы жаңадан салған кең сарайында шалқып отырған сазгер Шайкен мен Балкенді барып құттықтапты. Сендер болмасандар мені кім келіп құттықтайды деп, жағасы жайлай Шәкең шабыттанып, Гаухар сенің балаңа бір жабағы, Төлеуғазы сенің балаңа бір қой, Торғай мен Айгүл сендерге бір-бір марқа атадым деп, аяқ астынан бәрін жарылқап тастапты. Шәкеңнің ауыз қалжыны шығар деп ұмытып кеткенбіз. Жазда бәрімізді шақырып, қойың мен марқаларынды алыңдар деп, жетектетіп жіберген жомарттығы күзде Гаухарға семіз жабағысын сойып беруімен жалғасқан болатын. Қонаққа әр үйден екі-үш баладан қоса еріп келетін әдеті емес пе, тумысынан ақжарқын, көпшіл балажан Қуанышбек шулаған балаларды тыныштандыру үшін зілсіз айғайға басады. Бір куні балалар кезекті қонаққа үлкендерден бұрын келіп алып, дастарқан жайылған столдың астында тығызып отырыпты. Куанышекен кіріп келіп, бүгін әлгі батырлардың біреуі де жоқ қой дегенде, столдың астында отырған Нұрланның Бағдаты «осы көршілер Куанышбекті неге шақырады екен» – депті. Сонда біздің Сая «тииш отыр, біздің ажалымыз Куанышбектен ғой» – депті. Жаңа жыл карнавалында режиссер Аманолла Саяны карнавалдық концертке шақырып, картоннан жасалған гирді көтерткенін көрген қазақ мектебінің директоры Жарылғап мұғалім «Сая, сен өзің керемет күшті екенсің ғой» дегенде, Сая жұлып алғандай, «тфә, тфә деніз» депті. Жақаң аяқ астында не дерімді білмей аңтарылып қалдым деп, еске алып отыратын. Үлкенмен де, кішімен де тіл табысып, қалжыны қоса жүретін қайран Жақаңа бірде еркелеп, «шал» дегенім сол еді, «шал десен, шалқаннан тұс» – деп қарқылдан күліп, жөпбелдемде жауабын қайтарып берген еді. Жақаң үлкенменде, баламенде тіл табысып ортақтасып кететін.

Калинин колхозының алғашқы басқармасының бірі болған, сұрапыл соғысты жеңіспен аяқтап, бүкіл өмірін

адал да абыройлы еңбекке арнаған, ұстамды мінезімен, ақылгөй ақсақалдығымен, шешіліп сейлеп кетсе, шежірелігімен бір ауылдың атасы атанған Аятай әкемнің үйіне жиі келетінбіз. Осындаі бір сапарда әкей есік алдындағы шарбақтың ішіндегі қойларын аралап жүрген болатын. Сая үйден жүтіріп шығып, «Ата, ата, қойларың не деген көп, бізге де біреуін берсеңші» дегенде, ағатайым сасып қалып, балам-ау, сендерге беретін семізін таңдал жүрмін ғой деп, бір қойды ұстап тұрып, егер шықпағанымда, мен ұятқа қалатын едім деген еді. Сая 1981 жылы алты жасында өзіміздің халық театры сахналаған «Қан мен тер» спектаклінде бала Әшімнің ролінде ойнап, республикалық байқаудың лауреаттық дипломымен марапатталған. Саяның осындаі тапқыр таң қалдырулары ете көп еді.

Бізден сәл жоғарырақта тұратын тағы бір 8 пәтерлік этажды үйдің тұрғындарының аралас-құраластығы тілтен ертедегідей болатын. Аманағаның үйіне күн құрғатпай барып тұратынбыз. Егіз, Аман, Секен, Науан, Үмітай, Темен, Сәрсенкул Саяттар жаңа жылды сағат 12-ден кейін далада аула спортымен өткізетін. Шағын думанды ауылдың ақсақалы Тұрғымбек әкеміз еді. Әкеміз қатты сырқаттанып жатқанда Қаратал ауылынан көңілін сұрап келген кіслер сыртқы есік алдында кезіккен Егіз ағайдан, Тұрекең қалай десе, Егіз Тұрғымбек кеше қайтыс болған депті. Мұны естіген қонақтар үйге дауыс айттып кіріп кетіпті. Екі күннен кейін әкеміз дүниеден өткендегендегі Егіз ағай 8 пәтердің барлық балаларын жиып алып, «Тұрғымбек қайтыс болды екі күн траур, сендер сабаққа бармандар»- депті. Аманаға мен Егізага мектепте бірге оқыған құрдас, өмірде қыл өтпестей сыйлас болатын. Аманағаның балалары Мұхтар, Назым, Айым, Сәуле, Айгүл, Сырым бәрі өте бауырмал болып ер жетті. Біздің үй мен Аманағаның үйінің ортасын екі үйдің балалары қара жолға айналдыратын.

1976 жыл менің шығармашылық талпынысымның биіктіктерен белдеуі болды. Сол жылдары оқырмандардың қолдарынан түспей жүрген жазушы Әлжаппар Әбішевтің «Найзағай» романының бас кейіпкері асқақ әнші, адуын мінезді, қайсар күрескер Мәдидің бейнесі миыма кіріп алыш, мазалап, сахнаға жетектей берді. Оның үстіне ақыық әнші Қуаттың сахнада әрбір салған әні көз алдыма дауылпаз Мәдиді көлденең тартып, кетере алмастай шоқпарды қолыма алуға мәжбурлеп жүрді. Ақыры өзімді езім қамшылап, осы ойымды ағымнан жарылып, сырлас достарым Куат пен Бағдаттың ортасына жайып салды. Екеуі де бірден тіс жара қоймады. Себеп екеу, біріншісі шамамыз келерме еken деген дұдамал, екіншісі азуын айға білеген Қазақ ССР-інің халық жазушысы Әлжаппардың ашуына тиіп аламыз ба деген қорқыныш. Ол күні үнсіз тарадық. Жаман әліме қарамай менің алған бетімнен қайта қоймайтын қыңыр мінезім бар. Ертесіне бастығымыз Бекеңе (Бектұрсын марқұм) барып, мұңымды шақтым. Бекең тыңдал алып, әдетінше көзін бір жұмып бір ашып ойланып отырды да: шешінген судан тайынбас деген бар емес пе! тәуекел өзің маған да бір роль бересің бе?- деді. Құтпеген шешімді естіп абыржып қалып, сізге де Шапкеңе де лайықты образдар жетеді таңдағанын аласыз дедім. Келер күні Бекең бастық Дәкен (Дартай марқұм) бастаған көркемдік кеңесті жинап, осы ұқытқа дейін ешкім қоймаған Үкілі Ыбырайды сахнага біз шығардық. Тәжірибе де, өнерпаздар да, жетерлік, неден қорқамыз. Мен бұл шешімімізді аудандық партия комитетінің хатшысына жеткіземін деп тоқ етерін бірақ айтып, басқаларымыздан пікір сұрады. Бекен, Дәкен Куат төртеуміз оңаша отырып шабыт шақырып анда-санда пікірлескенде шіркін халық театрымызды «Ақсоранға», ансамблімізді «Алатауға» шығарсақ қой деп армандалап, қиялдалап, толғанатынбыз. Тұбір сөздің түбіне де жетіп, Бағдат екеуміз романды сахналық жүйеге келтіріп алыш, Куат екеуміз Алматыға

жол тарттық. Астананың коммунист проспектіндегі Жазушылар одағының ғимаратына барып, Әлжекенің мекен жайын, телефонын сұрап алыш, номерлерді қолымыз дірілдеп әрең теріп әр жақтағы дауысты күттік. Қоңырауды женгеміз тыңдал, жазушының өзіне берді, қысқа амандықтан соң үйге келіндер деді. Сол проспектідегі үмытпасам 102 үй пәтер екінші қабатта еken. Жақсылап дастархан жайып, шай демдең қойылты. Ақтоғайдан келіп едік өзініздің жерлесінбіз, халық театрымыз бар еді сонда сіздің Найзағайынызды спектакль етіп қоюға рұқсат сұрағалы келіп отырмыз деп сахналық жүйеге Бағдат екеуміз түсірген нұсқаны ұсына бергенімде Әлжекенің жұлып алғандай ашулы кейінте ол роман жанрында жазылған гой сендер қалай сахнаға шығармақшысындар, не айттып отырсындар дегенде әбден шатырсанымыз есімізге бірақ түсті. Атағы дардай драматургтің көркем романын келісімінсіз инценировка жасағанымыздың ақыры неге апарып соқтырғалы тұрғаны миымды шайқалтып жібергендей болды. Алматыға домбыра ала барғанбыз. Қайран Куат жағдайдың шиеленіскенін бірден сезіп ақырын ғана домбырасын алыш енді болары болды деді ме Мәдидің Қарқаралысын шырқап кеп жіберді. Ашулы Әлжекенің ынтызары әнге ауып жүзі бал-бұл жанып біртіндеп жадырап сала берді. Анада Куат пен Бағдаттың бірден қолдай қоймағаны енді есіме түсті. Ән аяқталды. Куат қасқа маңдайдың терін бір сұртіп таstadtы. Әлжекен Куатқа қарал:- «сен балам әнді жүрекке жеткізіп айтады екенсің, мені Мәдиіммен кезіккендей қылдың ғой, енді шай ішнейік»- деді. Мінезі сабасына түсе бастаған осы сәтті қалт жібермей, аға бізді тәуекелге апарған сіздің қолдан-қолға түспей жүрген керемет шығармаңыз гой. Ойланбай Жіберген ағаттығымыз үшін сізден кешірім сұраймыз, талпынысымызбен танысып, өзіңіз өндеп берсеңіз қайтеді дегенді буын-буынға бөліп әрең жеткіздім. Машинкамен терілген нұсқаны қолына алыш, иені булдіргендерінді

көрсійн тастап кетіндер жарты айдан кейін хабарын аласыңдар деді. Қош айтысып ауылға қайттық. Зәре жок. Автордың келісімінсіз саҳналық жүйеге келтіргенімізді Жакен білсе екеумізге де теріс қабақ танытатыны бесенеден белгілі. Жәкенің өтірік айтқанды өте жек көретінін жақсы білетінмін. Бағдат болса аудандық комсомол комитетінің бірінші хатшысы соған қырсығым тиетін болды-ау деген ой санамнан шығар емес. Жарты ай өтіп межелі уақытқа да жеттік. Айтпақшы хатшы Дәркен апай анау екеуі не тындырып келіпті деп Бекеңнен сұрапты. Бар шындықты естіген Дәркен апай да қынжылығты. Дәркен апайдың талабы да қатал болатын. Өзімізді мұғалімнің алдында тұрған шәкірттей сезінетінбіз. Жұмысымызды қолдап, ақылын айтып, қамқор болған Дәркен Қайыржанқызын әр кез айрықша қадірлеп, құрмет тұтамыз. Сонымен әрі ойланып бері ойланып болса да бастан қан шықты деген оймен алабұртып тұрып, Бекеңнің кабинетінен Әлжекенде телефон шалдым. «Әй бала көзben көріп отырғандай сөзбе-сөз қалпында енгізген екенсіндер қоюға шамаларың келсе мен рұқсатымды бердім»-деп қысқа қайырды. Сол сәттегі қуанғаным есімнен эсте кетпес. Сүйінші сұрасып жаттық. Бекең қолымды алыш тұрып, мұны да женеміз деп қайраттандырып тастады. Дайындық екі айға созылды. Мәди туралы деректерді іздестіруді Бағдат міндетіне алған болатын. Музыкасын Дәкен бабына келтірді. Алғашқы премьерасында залда ине шашшар бос орын болған жок. Көрермендердің қошаметі мен ризашылығы шабыттандырып, қуанышқа беледі. Бұрын сахнада қойылмағандығынан ба? ұсыныс, сын пікірлер айтылмады. Ақылдаса келе Мәдидің туған жері Қарқаралы мен Егіндібулақ жұртшылығына көрсетуге келісіп, қақаған қаңтар айының бір діттеген күні Қарқаралының аудандық Мәдениет үйінде қойдық. Спектакльдің орта тұсына келгенде Қаращұбардың (сомдаған Шапибай марқұм) Мәдиге (рольде Қуат марқұм) қарақшы Мәди, ұры Мәди,

басбұзар Мәди деген қаритеттеуі басталғанда залда отырған бір бәйбіше орнынан ұшып тұрып, Қарашұбар ит озің қаракышының, өзің ұрысын деп айғайға басты. Шапибай ссінен танғандай болып қалшыйды да қалды. Зал дурлікті. Бізің берекеміз қашып енді қайттық деп тұрғанымызды бұл тұйықтан шығудың амалы ретінде Куат Мәдидің әнін шырқай жөнелгендे есін жиып алған Қарашұбар атымды экел кетем деп тұра жөнелді. Шапкең марқұмның сөзі есіне түспей қалғанда атымды экел кетем деп сахна сыртына шығып кетіп, қайтып оралатын әдеті болатын. Ойын одан әрі жалғасып жақсы аяқталды. Сахнаны құттықтаушы көрермендер басып кетті. Бір кездे бағанағы әже келіп, Шапкенді тауып алып шырағым мен шын оқиға осылай етіп жатыр екен деп беріліп кетіппін Мәди бабаның ұрпағы боламын деп кешірім сұрады. Осы жолғы қойылымда Куат пен Шапкенің соншалықты беріліп ойнағанына таң қалдық. Сейтсек Шапкең аяғындағы саптама етігінің артқы қонышына бір шишаңы тығып алып, кейіпкерлер арасында артқы шымылдықтың далласында өзі де тартып алып, жұтқан жұтамас деп Куатқа да жұтқызып қояды екен. Қарқаралы сапарында Мәди батырдың рухын көтеріп қайттық. Ақтоғайлықтарға Қарқаралы жұртшылығы әнші Мәдидің, батыр Мәдидің қайраткерлік тұлғасын сахнада ең алғашқы болып сомдап кемелден шығарғандықтары үшін ризашылықпен шексіз алғыстарын білдірді. Табыспен ауылға оралғанымыз сол еді облыстан Целиноград қаласында халық театрларының Бүкілодақтық конкурсы өтеді. Соған «Найзағай» спектаклін апарасындар деген шұғыл тапсырма тұсті. Ұсынысқа естіген бетте қатты қуандық та ойдана келе жүрексіне бастадық. Коллективті аудандық Соет атқару комитетінің төрағасы Жұмаділда Үйдіров әулеттік аудандық партия комитетінің үгіт насиҳат болімінің менгерушісі Мұқтар Білісбеков бастап шықты. Облыстық советі атқару комитеті төрағасының орынбасары Байдалы Досанов бізді Целиноград қаласында

күтіп алды. Осы жылдың науырызында өткен, он бестен аса халық театрлары қатысқан байқау үш күнге созылып, қорытындысында Ақтогай халық театрына бірінші орын беріліп, үлкен алтын медальмен лауреат атанды дегенде шынымен шығар биігіміз Ақсонаңға да шықтық па деп қуанғаннан жарылып кетердей болып, мақтанған едік. Жарыс дегеннің бақталас бәсеке, намыс дегеннің жүрекке түсетін зіл батпан ауыр жүк екенін осы жолы теренірек сезіне түскендей болдым. Естен кетпес бір оқиға спектакльді аяқтап «Москва» қонақ үйіне қайтып оралғанымызда шабыттан әлі шыға қоймаған Аманолла сахнада пайдаланған 16-шы калибрлі аңшы мылтығын иғына асып алып, кіріп келе жатқанда кезекші тоқтатып, милиция шақыртып қарудың құжаттарын сұрап тексеріс бастады. Байқаудың қорытындысы әлі шыға қоймаған. Қоғамдық орындарда жүріп тұрудың ережесін сактамаған деген шағым түссе байқаудағы барлық жетістіктеріміздің шектелетінінен қорқып жанталаса бастадық. Байқауға жүрердегі Жәкеннің ауылда айтқан тасырмасымен облыстық партия комитетінің екінші хатшысы Зейнолла Шайдаров деген азаматқа сұранып кіріп, амандасып шықкан болатынмын. Орнынан тұрып қарсы алып амандықтан соң менен қандай көмек керек дегенінде ешқандай көмек керек емес, езіңізді спектакльді көруге шақыра келдім деп шақыру билетін столының шегіне қойып, рахмет айтып шығып кеткенмін. Әпербақан Аманолланың әлегін ол кісіге енді не деп айтамын. Жұмекең ашумен біраз қуырып алып, Байдалымен сөйлесіп сол кісінің беделімен аяқ астынан тап болған сұық қару асынған деген бір атар мылтықтың дауынан әрәң құтылған едік. Өнер саларларында естен тандырарлық тосын жайттердің кездесіп тұратындығына біргіндеп бойым үйрене бастаған. Сонау жылдары «Жалбыр» спектаклін Әшірбек Сығаевтың қалаң шақыртуымен Алматыға республикалық телестудиядан көрсетуге алып бара

жатқанда поезіміз Шұға тоқтағанда Амангелді, Хамза мен Мұқан марқұмдар станцияның вокзалындағы асханадан ғамақ ішіл отырғанда поез жүріп кетіп, мінуге үлгере алмай соңда қалып қояды. Үстерінде купедегі женіл киімдерімен ғана қалталарында көк тындары жок. Мен режиссер Аманоллаға ренжіп, енді не істейміз деп қынжылсам, үнемі олардың жандарынан екі елі қалмайтын Қайроллаға барып, неге байқамадың деп ұрысқан ғой. Қайролла марқұм ылғи менен көресіндер ерегістірсөндөр мен поездан секіріп өлемін деп тамбурға жүгіре жөнеледі. Жаңағы шын мәнісінде секіріп кетіп жүрер деп Аманолла артынан барып, тамбурдың есігін ашып тұрыш, темекіні бүркыратып ғұрган Қайроллаға өлемін деп кетіп едің ғой неге тұрсың ал енді секіріп өлсөңші десе Қайролла, есікті жапшы-ей тоңып кеттім ғой деген еken. Жандары жаинатта болғырлардың сахнада ғана емес, өмірдегі қылыштары да сахнадағы спектакльден кем болмаушы еді. Адам баласы омірінде кездесетін күтпеген оқиғаларға тап болғанда таңырқаудан да ғері абыржуды көбірек сезінеді еken. Осы жылдың сәуір айында үлкен бір салтанатты жиналыстың алдында мені алдыңғы қатарға отырғызып қойды. Көбіне ортадан жоғарғы қатардағы орындардан табылатын менің аяқ астынан алдыңғы орынға жайғасқаным сезік тудырды. Жиналыс маралпаттаулармен басталды. Еңбек озаттарына орден, медальдар тапсырылып жатты. Менің де фамилиям аталғанда орденмен маралпаталады деген сөзді құлағым шалып қалды. Өзімнің күнде жүгіріп шығатын үйреншікті сахнама буындарым дірілдеп әзер көтерілдім. Жәкеңнің қолымды алып омырауыма салмақты маралатты тағып жатқанын сезіп тұрмын, бұрын лауреаттық белгілер тағылғанда мұндай толқымаушы едім. «Құрмет белгісі» орденімен өзімнен бұрынғы агаларымның алдына түсіп кетпедім бе? деп алаңдап, бір ыңғайсыздық мазамды алып жүргенде Жезқазғаннан телефонмен құттықтаған облыстық мәдениет басқармасының бастығы Қалекен ағай бұл

марапат саған «Найзағай» спектаклімен облыстың намысын қорғауға қосқан үлесің үшін берілді деп көңілімді жайландырып таstadtы. Сейтіп 30 жасымда омырауыма тағылған орден бұрынғыдан бетер салмақ сала түсті. Шілденің ортасында бастығымыз Бекен марқұм Куат екеуімізді шақырып алып, бірінші хатшы Әлжаппарды ауданға қонаққа шақырып қойыпты, тамыздың 6-сы күні келеді. Сахнада бетпе-бет кездесуге сақадай сайланған беріндер деген тосын жаңалықты жеткізгенде бір қуаныш, бір бозардық. «Қуырдақтың әкесі түйе сойғанда» дегендегі тентек шалдың талқысынан аман өтсендегі екеуің той жасайсындар,-деп Дәкең әзілімен одан бетер зәремізді алды. Біраз адамдар еңбек демалысында болатын. Басқа мекемеде істейтін басты кейіпкерлерді сомдайтын Шапибай, Қайырқұл, Қайыркендерді шақырту да оңай емес. Шабыгтың да қызыу басылып, суыңқырап қалған кез. Жан дәрмен дайындықты бастап, ширата түстік. Әлжекенді Қарағандыдан аудандық совет атқару комитетінің бірінші орынбасары тарихқа жетік, сөзге шешен, мінезге бай Білекең (Білал Маметқұлов) қарсы алыш, ауданға жеткенше әңгімеге бектіріп әкеліпті. Әлжекенің бүгін кешкеге спектакльді көріп, ертең қайтамын дегенін алдын-ала естіген Жәкең адудың ақсақалды сабасына түсірейік деп аудан активтерін жинағып, акты залда кездесу өткізіп, аудан өнері туралы жан-жақты ақпарат жасатып, көңілдендіріп, Әлжекенің өзін де сөйлетіп, ел жүртты қаумалатып суретке түсуді ұйымдастырып барып Мәдениет үйіне өзі ertіп келді. Бізде зәре жоқ. Мінезі шарт ұнамаса шығып жүре береді дегенді де естігенбіз. Менің таң қалып бір байқағаным, өнердің қай түрі болсын, мейлі қандай сахнада тұрсын бізің актогайлықтар сын сағаттарда әп сәтте құлпырып, түлеп шабыттанып, шыға келеді. Жайшылықтағы бәленшекендерді сахнаға шыққанда танымай қаласың. Ал мен мемлекеттік сынақ тапсыратын сәтте тұрғандаймын. Шымылдық баяу ашылды. Залдағы

корермендердің үзіліссіз қол шапалақтауының өзі қонағымыз Әлжекене көрсетілген сыйайы құрмет пе? әлде оз өнерпаздарын жігерлендірген ақтогайлықтардың колдауы ма? толастар емес. Әркім өзінше қабылдаған болар. Спектакль сынаптай сырғып өтіп жатты. Бір кезде залдан Бағдат марқұм келіп, Әлжекен риза, көңілді деп айтып кетті. Куат, Бекен, Шапкендер шабыттанып алған. Самалдың тағдырлы зарын Рым марқұм соншалықты беріліп ойнағанда залдан көздерін сұртіп отырғандарды шалып қалдым. Орыс офицерінен аумай киінген Қайрекен шистолетін сұрып алып ақырғанда тұра өмірдегідей слестеп кетті. Халықтың жаппай қол соғуымен ойын аяқталды. Әлжекен мінбеге кетеріліп шешіліп сейлей жеңелді. Әріден сонау қасыретті ашаршылық жылдарынан бастап, өзінің карындасының осы жақта қызметте жүріп, адамдардың қолынан қаза тапқанын, содан бастап бұл онірге ішінің жылымайтынын зілді ашумен айта бастады. Ал ізін салмасын деуші едім дегенде біткен жеріміз осы шығар деп түніле бастадым. Жоқ бірте-бірте бері жылжып, Куат екуміздің Алматыға ізден барғанымызға жеткенде ун деп бір тыныстадым. Қарағандыдан қарсы алған Білекенің әңгімешілдігін бір қайырып тастап, Жоғарғы Кенеске депутат Жаманқұл бүгін мені бүткіл Ақтогай ауданымен таныстырғандай әсерлі кездесу өткізілген шараныда шолып отті. Қойшы ақыры ынтықтырып негізгі мәселеге де жақыннады. Мен дардай жазушымын, драматургпін ал сиді алыштағы бір ауданың ауыл өнерпаздарының өзім тұрғанда менің романымды пьессага айналдырмақшы болған далбасалары мені таң қалдырған еді. Бұлар өздерін менен артық санағаны ма деп ашуға мініп, сондада көрейін деп жазғандарын оқып шықтым. Көңіліме қона бастады. Ойланған келе мұнда бір сыр бар сияқты неде болса көрейін деп келісімімді берген едім. Ал бүгін Мәдиіммен сахнада емес өмірде кездескендей әсерге бөленип қуанып тұрмын.

«Өзімді көрместен өнерімнің аспанында жарқылдаған Найзагайымды тани білген дарыны үшін, сүйе білген жүргегі үшін, өзгеге иілмеген қайсарлығымды қайыстыра білген ізгі қасиеттері үшін Тұнғышбай бастаған аудан өнерпаздарына көңілтім шексіз риза»- деп сөзін аяқтады. Бұл сөздерді әр ісіне тиянақты, алғыр театр қызметкери Серік Жұнісов магнитафонға жазып алыпты. Әлжекеңнің адуын ұрда-жық Қарашибарды сомдаған Шапибайдың сахнадағы шеберлігіне риза болғаны соншалық, кейін Мәди деген пьеса жазғанда өзінің қалаулы кейіпкері Қарашибардың атын алып тастап, Шапибай деп өзгертіп енгізіпті. 1976 жылдың соңында мұлдем күтпеген тосын хабарға тап болдым. Қалекең телефонға шакырып жатыр дегенге тағы да байқау ма деп алып ұшып келсем, оның үстіне облыстық бастықпен тікелей сөйлесуге әлі қалыптаса қоймаған жасқаншақ кезім майда коңыр жанға жайлы дауысымен бірден мақтап алып, ауыл деген бәріміз үшін қымбат, алайда жас кездे мүмкіндік туған сәттерде басқа өнірде де қызмет жасап шындалу керек. Көрші Ағадыр аудандық советі атқару комитетінің төрағасы Қасембек Медиев сені қалап сол ауданның мәдениет боліміне менгерушілікке сұрап отыр. Облыста өзім бармын, ал Қасекең өзінді біледі еken, барлық көмекті жасаймын деп уәде беруде, ойлан мүмкіндікті жіберіп алма -деп сөзін аяқтады. Санам сан саққа жүгірді. Бекеңмен, Торғаймен жолдастарыммен ақылдастым. Айналып келгенде сырттай оқып жүріп қолым әрек дегендеге жеткен өз ауылымдағы қаралайым еңбегім, құрметке бөлengen өнердегі төрім тақияма тар болмас деген токтамға келдім. Оның үстіне ол өнірдің орысшасына да өрем жете қоймас деп бара алмайтынның туралы қартайған шешем бар деп апамды сылтаураттым. Бұл оқиғаны өзімді көкке көтеріп жүрген аудан басшыларының білген-білмегені беймәлім күйде қалды. Бір сәйкестігі сол жылдан бастап Ағадыр аудандық мәдениет болімін 4 жылдай Смағұлов Шыныбек пен 11

жылдай Бектұрсынов Куанышбек деген ақтогайлық екі бірдей азаматтың жалғастырып басқаруын, облыста отырған қадірлі Қалекенің өз ауылдастарын қолдан, өрге сүйреген бауырмалдығы деп бағалау жөн болар.

1977 жыл ойламаған жерден биліктегі қызметтік баспалдаққа ауысудан басталды. Жаңадан құрылған облысқа жауапты қызметтерге кадрлар іріктеу әлі де жалғасып жатқан болатын. Ақпан айының тұра 16-сы күні Бекенді аяқ астынан Жезқазғанға шақырып, облыстық филармонияға директорлыққа тағайындалды. 21-ші ақпанды мені мәдениет бөлімінің менгерушілігіне Бекенің орнына отырғызды. Театр танылып келе жатыр. Енді ансамбльді биікке көтерумен шұғылданасың деген тапсырма берілді. Мәдениет саласына келгендері Бектұрсын аға, Дәртай аға, Куат досым төртеуміздің ансамбліміздің абыройын Алатаудай биікке шығарсақ деген мақсатымызға қол созым жерғана қалғандай көрінді. Жаңа қызметтің алғашқы аптасы бірден Алматыға сапарлаудан басталды. Москвадан ВГИК-ті бітіріп келіп республикадағы алғашқы эстрада ансамблі «Гүлдерді» құрған қазақ жігіттерінен шыққан тұңғыш эстрада жанрының маман режиссеры Серік Елеусізов пен Қазақ ССР-інің халық әртісі балетмейстр Зәуірғали Райбаевты ауданға шақырып алғып келу міндетtelген болатын. Уәде бойынша Бекең екеуміз Алматыда кездесіп, өнер тарландарын бірге журіп іздедік. Мені Мәдениет министрлігіндегі қызметте отырған езі білетін жігіттермен таныстыруды. Қайырымдылық пен қарапайымдылық қанына сіңіп, қасиет болып дарыған қайран Бекең ауылдан ұзап кетсе де әр кездері пайдалы көмектерін көрсетуден бір таңған емес. Серікті көргендегі таң қалғаным есімнен кетер емес. 1958-59 жылдардың бірінде Калининде атақты ұста Әбілкарым әкейдің үйіне жұбайы Мәрия шешемізді іздел Қызылордадан Москвада оқитын екі жас жігіттің келгені есіме түсіп, соның бірі көз алдымға осы Серік болып елестеп тұрып алды. Ол жерде

сұрауға батылым жетпеді. Аудандық Мәдениет үйінде қызу дайындық басталып кетті. Жезқазған облыстық «Ұлытау» ансамблін құрған өнердегі жұптасқан осы екі таланттар екендігі, Серіктің мінезінің адудын ұшқырлығы мен өрескел қаталдығы да ұзын құлақтан келіп жетті. Бір күні Серік пен Зәуірғали әншілер тобы айтып, бишілер бимен әрлендіретін жақсы вальс сазы керек деп ескертті. Олардың әрбір тапсырмасы біз үшін бұйрық. Жан қысылған тұста Дәкен әуенін өзім шығарып, сезін ақын Абзalға жаздыртқан бір ән бар тындал қорсөндер қайтеді деді де өзі орындал берді. Менің әнге қара жаяу екенім әу бастан белгілі, Қуат таңырқап, Дәке-ау мынандай дүние осы уақытқа дейін ішінізге қалай сыйып жүр. Сахнаға шыға алмай, әншілерге жете алмай жүрген керемет ән ғой, әуелі тезірек өзіміздің әншілерге үйретіп алғып барып тындалтайық әйтпесе асау Серік қолды бірақ сермен жүрер деді. Бармын деп тасымайтын, жоқпын деп жасымайтын қара нардың бар жүгін бір өзі көтерер сабырлы Дәкен қара баянын алдына өңгеріп біраз үнсіз ойға шомып отырып қалып еді. Сонда бұл ғажап әннің Қазақ даласын шарлап кететінін Ақтогайдың гимніне айналатынын іштей толғанып сезінді ме екен? Алматының қос дарабозын таңқалдырған сазды әуен ән-біймен Ақтогай сахнасына осылай шыққан еді. Күнде екі үйде қонақ болып жүріп, кезек біздің үйге тірелгенде әнгіме арасында Мария апайды ізден келгендерінде Калининнің тастарына шығып суретке түскенімізді, жақпар тауға саяхат жасағанымызды біртіндеп еске түсіре бастап едім, сондағы бізден қалмай еріп жүретін қара домалақ сенсің бе? деп Серік мені қапсыра құшақтай алғанда сонау жылғы елестей болған таныстығымыздың өнер дайындығында жалғасқанына қуанып, іштей сәттілікке жорыдым. Шындығында да солай болды. Беделдің де бәйгеге түскенде топ жарып, жол бастап беретіндігіне көзіміз жете түсті. Осылайша Тоқырауын толқындары ән-би ансамблінің Жезқазған мен Алматы

қаласында өткен республикалық және бүкілодақтық байқауларда лауреат атанып, толағай табыстарға жетуіне Ақтогайдың киесінен дарыған өнерпаздарының тамаша таланттарымен қатар, оны дайындаған Серік Елеусізов пен Әзір Райбаев деген талантты есімдердің аталуының да жері болғаны ақырат. Ал 1978 жыл менің жаңуяма Алланың өзі бақыттың шашуын шашып, нұрын төгіп, шуағын жайған менің өмірімнің шаттығының шұғылалы мұнарасына айналған, шаңырағымның иессі болып омірімді жалғастырган балапаным, жан балам, алтын түяғым, ұлым Ертарғыныңды сыйлады. Халық театрына ізбасарым ретінде режиссер болып тағайындалған Аманолла «Ертарғын» спектаклін дайындаپ сахнаға шығарғалы жатқан атаулы күні туған ұлымның атын сонау шалғайдағы Айыртастан құдай айдаپ келген аудан өнерінің ардагер тұлғасы Тұрған ақсақал үйге арнап келіп, өзі қойған еді. Бұл тамаша тартуды өнердің үйлесімді киесіне жорықты. Ертарғын жасынан Гүлденге үқсаган елгезек, аққөніл, жуас болып өсті. Асықты шебер ойнап, көрші балалардың асықтарын ұтып алатын. Алысқа құлаштап лақтырган тастары межелі жеріне дөп тиетін. Нагашыларының мергендігіне тартқан деп жорамалдадық. Өмір бойғы алдынан көлдененде шыға келетін бір кемістік орыс тіліне деген әлсіздігім болғандыктан Сая мен Ертарғынды орыс мектебіне берген едік. Мәдениет және Тұрмыс журналының сыртқы бетінде басылған Жамбыл ақынның суретін Ертарғынға көрсетіп, мынау кім танисың ба? деп сұрап едік, қарап тұрып, «әйтеуір бір таныс шал»-деді, басқа бөлмеде отырған Сая, шал демесенші, ата десенші деп түзеткен болды. Үстемдік құрып тұрған орыс тіліне деген тәуелділіктің амалы үшін болмаса, қазақ баласы үшін ұттық мектепте оқығанға не жетсін. Гүлден мұлдем басқаша, сөздік қоры өте мол болатын. Қазақ мектебінде оқып, институтты орыс тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі деген мамандықты «қызыл дипломмен»

бітірді. Жұмыста жетістік, жанұяда қуанышқа кенеліп жүріп, сәтті бір күні әдеттегідей өте жи араласатын досжолдастар болып Қайырқұлдың үйінде басымыз қосылып, думандаттық. Мен райкомдағы бір жиналыштан шығып келдім. Өте шабытты отырып тарқастық. Үйге келісімен костюмімді шешіп бағана райкомға барғанда әдеттегідей қалтама салып барған партия билетімді алғып орнына қоймақшы болып қарасам қалтамда билет жоқ. Кез алдымда жер төңкеріліп бара жатқандай болып, жанұшырып, түсіп қалды ма екен деп басқосқан үйге келіп таба алмадым. Торғай қонақта бірге болғандардың барлығымен сөйлесті. Ешқайсысы көрмепті. Жолда түсіріп алсам тауып алған адам хабарласар деп бір ай бойы қан ішкендей болып жүріп күттім. Ақыры енді не де болса бірінші хатшыға билетті жоғалтқанымды хабарлайын деп өтініш жазып қойып жігіттерге ертең райкомға хабарлайтынымды айттым. Сөйтсем мені қорқытпақ болып уәделесіпті. Іле-шала сол түні Бағдат «мен ойнап алғып едім, ұмытып кетіппін» деп партия билетімді әкеleп беріп, ойнаймын деп осылдыра жаздал еді.

Аудандық партия комитеті ауданымыздың өнердегі жетістіктерін мәдени қызмет көрсету салаларындағы жаңалықтармен ұштастыру туралы тапсырмалар беріп талапты күшайте түсті. 1978 жылдан бастап республикада кең өріс алғып келе жатқан «Мәдени спорт комплексін» құруды облыс бойынша Ақтогай ауданынан бастау туралы облыстық Мәдениет басқармасының ұсынысы қызу талқыланып барып, таңдау Қоңырат совхозының селолық мәдениет үйіне түсті. Совхоз болып құрылғаннан бастап ілкімді істерімен танылып, ауылдық жерлердегі мәдени ошақтардың көшін бастап келе жатқан Сарыарқа деп аталған ауылдық Мәдениет үйінде қарқынды әзірлік шаралары басталып кетті. Оның үстіне бұл өнір Қазақтың күй мұрасы қоңыр домбыра мен қара қобызды кие тұтқан әйгілі күйші Аққызыздың, Әшімтай мен Әшірбектің, Сатан

мен Мұқсынның, домбыраның шанағына қос шегімен олем классиктерінің інжу-маржандарын сыйдырған Қазақ ССР-інің халық әртісі Мағауияның, дәүлескер күйші Шопыр мен Шемшидің, қазақтың киелі саз аспабы қос шекті домбыраны жасаудың қас шебері атанған Аманнның туған ауылы болғандықтан «Сарыжайлау» деп ат берілген үлт аспаптар оркестрін ұйымдастыру да қолға алғынып келе жатқан болатын. Алайда ауданымыздағы үлкендері-кішлі кез келген шараның аудандық партия комитеті мен атқару комитетінің басшылығымен, тікелей араласуымен жүзеге асырылып барып, айғақты нәтижелерге қол жеткізіліп келе жатқанын табыстың кілті ретінде бағалап кету парыз болар. Сонымен 1979 жылдың шілде айында аймақтық мэртебе алған шара облыстың барлық аудандарының, тіпті республиканың жекелеген облыстарының мәдениет саласындағы басшы қызыметкерлері мен методистерінің қатыстырылуымен іскер басшы Сыздықова Сарқыт жетекшілік жасайтын Сарыарқа мәдени спорт комплексінде еki күндік практикалық іс-шара деңгейінде өткізілді. Шараға республика Мәдениет министрлігінің басқарма басшысы Вера Мұқанова, Жезқазған облыстық партия комитетінің идеология хатшысы Жылқыбай Арапбаев бастаған облыстың жекелеген мекеме, бөлім басшылары, баспасөз, телерадио өкілдері қатысып, бұл рухани тәлімдік шара әйгілі Бегазы археологиялық кешенінде аяқталды. Қорытындысында Ақтоғай ауданының «Сарыарқа мәдени спорт комплексінің» тәжірибесі облыс пен республика көлемінде таратылсын деген ұсыныс жасалды. Жезқазған облыстық шығармашылық үйінің жаңалыққа айналған бұл шараның ету барысынан жасаған фото-дерек альбомы аудандық мұражайда сактаулы. Осы бір ауқымды істі сәтімен аяқтап, театрда режиссер болып жүргенде ойыма алсам да үлгірмей кеткен СССР Мемлекеттік сыйлығының иегері жазушы Әбдіжәміл Нұрпейісовтың әйгілі «Қан мен тер» атты трилогиясы бойынша СССР мемлекеттік

сыйлығының иегері, СССР Халық әртісі Әзербайжан Мәмбетов сахналаган спектакльді дайындағасам ба деген үміттің жетегімен Алматыға бардым. Мақсатым Мұхтар Әуезов театрының бас режиссері, СССР Халық әртісі Әзербайжан Мәмбетовтен романның өзі жазып, сахнаға айналдырылған нұсқасын сұрау болатын. Дара тұлға Әзекеңмен бетпе-бет кездесу мүмкіндігі болмағандықтан телефон арқылы сөйлесіп көруге бекіндім. Әлжекеңдің сынағынан өткендегі үйренген тәжірибе бар. Телефон тұтқасын қолыма ұстап тұрып, журналист Төкеннің аудандық Арқа Еңбеккери газетіне «Әзербайжанның Ақтогайдығы інісі»-деп жазған мақаласы ойыма түсіп, өзіме-өзім Әзербайжаннан садаға кеткір неме деп кіжініп алдым. Шіркін текстілік пе әлде тұмысынан дарыған қасиет пе? сәлемдесуінің өзінен ізеттілік сезіліп тұрды. Баяу сөйлеп шырағым әуелі романның иессі Әбдіжәміл ағаңдан рұқсат ал, содан кейін театрдың репертуарлық бөліміне барсаң береді деп бітірді сезін. Осылайша екінші сатыдан да өтіп, даңқтылармен сөйлесуге етім үйрене бастап, Жазушылар үйінен Әбдіжәміл ағайдың үйінің телефонын сұрап алдым. Телефонмен шаруа жайын айтқанымда сендердің ойын отауларының қарым-қабылетін білмей тұра не демекпін деген соң қолымдағы шағын папкаға Бағдат марқұмның Ақтогай халық театры деген мақаласы жарияланған «Қазақ театры» деген мерзімдік альманахты және әр жылдарда берілген лауреаттық дипломдарды салып алғып, ертеңіне уәде бойынша Фурманов көшесіндегі айбынды жазушының үйінің босағасынан да қысылып-қымтырылып аттадым-ау. Жоқ Әбдіжекең мен ойлағандай қатқыл емес мейлінше майда, жүзі жылы кісі еken. Амандықтан соң төрдегі диванда нығыздалып отырған еңгезердей кісіні «мынау тайға мінген Тахауи ағаң» деп таныстырып өтіп, женгең жолаушы кеткен деп дастарханға шақырып шайды өзі құйып берді. Тайға мінген дейтіні ақын Тахауи үнемі Жигули машинасын ғана мінеді еken.

Обдіжеміл ағаңың су жаңа Волгасы гаражда тұрып-ак шіритін шығар деп Тахаң да бір сыйап өтті. Столдың үстіне жайып қойған журнал мен марапаттауларды асықпай көріп шығып, өзім алғып барған роман кітаптың бетіне қолтаңбасын жазып, ал балам ауылыңа сәлем де деп мені шығарып салды. Кітапта не жазғанын білгенше асығып скінші қабаттан түсे сала үніліп, оқый бастадым. «менің Қан мен теріме жүргегің дауалаған батылдығыңмен бағынды сынамақ болған талабынды құлтаймын»-деп қолын қойыпты. Спектакль 1980 жылдың қантарында сахнаға шығарылды. 1980 жыл ауданда тағы қарбаласпен басталды. Сол кезеңдегі әлі толық анықталмаған құжатты негізге алыш, Ақтогай ауданының құрылғанына 50 жыл толуын тойлаудың қым-қуыт шараларының басым бөлігі аудандық мәдениет бөлімінің иығына түскен болатын. Бұған қабаттасып мамыр айында Қазақтелефильм студиясының директоры жерлесіміз әйгілі күйші Ақәженің бауыры, режиссер Қасым Ахметовтың жетекшілігімен ауданының өнері мен өркенді істері туралы «Дала әуендері» деген деректі фильм түсіру басталды. Сол фильмнің сонында жанталасып жүргенімде маусым айының орта түсында бір күні кешкі уақытта ауданының прокуроры Мылтықбаев Сайлау үйге телефон шалып, сізben бір кісі сейлеседі дегенде не пәле болыш қалды деп абыржып тұрғаным сол еді, бір таныс дауыс амандақтан соң мен Әбдіжемілмін Қарағандыға сапарлап келген болатынмын, мумкіндіктерің келсе ертең спектакльдерінді көрсем дегенінде жүргегім тас төбеме шыққандай болды. Сасқалақтап аға қазір сізге барайын дегенімшe бала аландама мен спектакльден екі-үш үзінді көрсем болғаны ар жағын бірден танимын, сен келмей-ақ қой, мен танысымның үйінде қонақтамын, одан да адамдарынды жиыстырып жұмысыңа дайындала бер деп алқынған көңілді жайластырып тастағандай болды. Кайдағы жайласқан өнерпаздар түгел емес жан-жақта. Тұнде Дәкең

хатшыға телефон соғып едім, ол кісі алдын-ала неге білмегенсің деп ренжікіреп алып, жарайды мен де шұғылданамын, Болатқа да тапсырамын деді. Болат исполкомның орынбасары. Түн ішінде ауылдағы барымыз Мәдениет үйіне жиналып түн ортасы ауғанша дайындалып әртістер бар бөлімдерін топтастыра бастадық. Сонымен ертеңіне түске таман бар әртістермен спектакльді көрсеттік. Намыс деген шіркін қойсынба? спектакльдің басты роліндегі Нұрлан, Аманолла, Қайроллалар келістіріп тұрып ойнап шықты. Әбдіжекең не дер еken деп іштен тынып отырмыз. Қойылымдарың көңіліме қонды. Алайда халық театрларының республикалық байқауын өткізуі министрліктің жоспарлағанын осы жаққа жүрерде білдім. Сендердің шынайы бағаларың егер қатыса алсандаңдар сол байқауда көрінеді соған дайындалындар деп әртістермен қоштасып, біздің үйден дәм ішіп аттанарда «Құнекеңнің Сара апаны күтіндер» дегенін еске алып тұрып, мына жігітті қолдаңдар деп қысқа қайырып, Болатқа тапсырып, Қарағандыдан мініп келген облыстық КНБ-ның қара Волгасына отырып жүріп кеткен еді. Айтпақшы бұл күндері бірінші хатшы Жакең ауылда болған жоқ. Жазушы аға айтса- айтқандай 1981 жылы өткен халық театрларының республикалық байқауында тағы да бірінші орынға шығып, лауреат атандық. Спектакльге қатысқан өнерпаздардың барлығы да республикалық ұйымдастыру комитетінің шешімімен, лауреаттық дипломмен марапатталды. Осылайша Ақтогай халық театры 1973 жылы «Үкілі Үбырай», 1981 жылы «Қан мен тер» спектаклімен Республикалық байқаудың, 1976 жылы «Найзагай» спектаклімен Бүкілодақтық байқаудың лауреаты атанып, өз өнерлерімен екі бірдей әйгілі Қазақ ССР-інің Халық жазушыларын аудан сахнасының төріне шығарып, батасын алып, даңқы артқан болатын. Лауазымды қызметке құштарлықтан емес, талантты жастарға өнер отауының тізгінін берудің де сәтті кезегі келгендіктен театр

режиссерлығын 1977 жылы Аманоллаға біржола тапсырдым. Талантты, талғампаз режиссер, қарымды суретші, қиялды құйыннан да үшкүр, көркем сез, әзіл-сықақ шебері, драматургияға қалам тартқан Аманолланың жетекшілігімен аудандық халық театр ұжымы бірнеше тамаша туындыларды сахнаға шығарып, көрермендердің көзайымына айналды. 1988 жылы Орта Азия мемлекеттері бойынша Көкшетау қаласында өткен халық театрларының халықаралық фестивалінде Ақтогай театры Аманолланың режиссерлығымен екінші орынға шығып, Республика намысын қорғап, сахна өнерінің аламан сайысында шеберліктерің шындала түскенін дүйім жүртқа танытты.

Сонымен 1980 жыл, Ақтогай аудандының атышулы тәркілеуден басталып, аштықтың апатынан өтіп, нәубәттің тақсыретін тартып, сұрапыл соғысты жеңіспен аяқтап, ес жиып ел болып, шаңырағы жанға, өрісі малға толып өркенді өнірге айналып, жарты ғасырға жеткен кемелді мерекесін атап өтуге арналды. Бірінші хатшы шақырады дегенді естіп асыға басып аудандық партия комитетіне жеттім. Ол кісі мені жиі шақыра бермейтін. Әдестімше Дәкенің кабинетіне келсем жабық екен. Жүрексініп бірінші хатшының кабинетіне кірсем үлкен комиссияның мүшелерінің қақ ортасында Дәкен де отыр екен. Қорғаушым осында екен ғой деп арқа басым кеңіп сала берді. Жәкеңің, аққұба, көрікті келбетін, артына қайырылған қою қалың қара шашының ажарландырып тұрғандығы қабылеттілігі мен талапшыл қаталдығына, биік адамгершілік тұлғасына жарасып тұрғандығын сол күні алғаш көргендей болдым. Жәкеңің «Тұңғышбай алда тұрған үлкен шараларда саған ауыр міндеттер жүктелгелі тұр. Бұл сенің бір сыналар шағың дегенін естігенде бойымды үрей билегендей болды. Өйткені ол кезде аяғында байқамай сөл шалыс бассаң, тіпті көнілдерінен шыға алмасаң бірден сенімсіздікке ұшырайтының айдан анық. Жәкең мерей тойдың салтанатты шеруінің сценариін

кімге жазғызамыз деп сұрақ қойды. Бюро мүшелері мен комиссия мүшелері ақындарды тізбектеп айта бастағанда Жәкең әлгі Ақсұнқаров деген ақын қайда? деп төтесінен қойып қалғанда ауыр ұнсіздік басты. Себебі шабыты буып бұлқынған мінезі билікке ұнамаған Серік ауылдан сырғып көшіп кеткен болатын. Бірінші хатшының Тұңғышбай сценарийді Серікке жаздыртасың дегенде жөппелдемеде аузыыма сөз түспей әрек дегенде ол Қарқаралыға көшіп кеткен, қазір қайда екенін білмейміз дедім. Саған берілетін бірінші тапсырма, Серікті тауып, сценарийді жаздырып әкелесің деді. Қарсы сөз айтуга мұрша барма орнынан тұрып жарайды дегенді міңгірлеп жеткізгендей болдым. Аудандық совет Атқару комитетінің төрағасы Саятта «Дала әуәндөрі» атты киноны түсірудің дайындығын шұғыл түрде сәуірден бастауды тапсырды. Тумысынан шақшадай басым ауданның екі бастығының қатар берген тапсырмасымен шарадай болды. Жиналыстан соң Дәкеңе кіріп ақыл сұрадым. Әрбір қын істің кілтін тереңнен тауып, шешіп беретін Дәкең қисының келтіріп, амалдарын айтып көп нәрсені аңғартып түсіндіріп берді. Ертеңіне таңнан Темен екеуміз Қарқаралыға жол тарттық. Заоветтехникумның Учхозындағы Серікті үйінен таптық. Тајуда үйленіп жақсы жерден қоныс тапқан Секең мені кіріп Ақтоғайды көріп тұргандай болдым ғой деп куанып қарсы алғып жатыр. Ар жағым астан кестен. Секенің ауылдан жайдан-жай көшпегені өзіме мәлім. Бұрын Тоқырауын толқындары ән-би ансамбліне бірнеше дүркін сценарий жазып бергені ғана дәтке қуат. Шаруамды айта бастағаным сол еді жұлып алғандай «Тұңғыш аға менің ешқашан заказбен өлең жазбайтынымды білмеушіме едіңіз. Бұл қолқаңыз орындалмайды келіңіз одан да біздің тойдың сарқытынан шампан ішейік»- деп кесіп таstadtы. Ұнсіздікті бұзып, әңгімеге тартып, Секен былтырғы жылғы әлгі Нейтрон бомбасы туралы жазып берген сценарийді облыстық байқауда жоғары бағаланды ғой деп үзілген әңгімені

біртіндеп жалғауға әрекеттеге бастап едім. Ол менің Дәкең (Дәртай ақсақал) жездем екеуініздің қоярда қоймай қалап жаздырғандарының ғой деп беті бері үйрала берген сәтті пайдаланып, 1977 жылы Арқа Еңбеккери газетіне өзі жазған «Қарызыымды қалай өтермін» деген мақаласын алдына қоя салдым. Газетті оқып біте бергенде Серік мені осы тапсырмамен өзіңде бірінші хатшы Жәкеннің өзі жіберді деп едім, жалт қарап «Тұңғыш аға рас Жәкеннің өзі жіберді ме?» деп қайыра сұрады. Өзі жазған мақаладағы пікірлері де қосақталып, шаруаның беті бері қарай бастағанын ішім сезіп, батылданып Жәкең өз атынан сәлем айтты дедім. Шындығында жиналыстан соң Жәкеңе партия комитеті орготделінің бастығы Жарылғап ағайдың көмегімен қайыра кіріп, жағдайдың шет жағасын сездіргенімде «Серікке менен сәлем айт» деп тапсырған болатын. Аз-кем ойланып отырып адудын ақын Серік «Тұңғыш аға мен алғашқы райымнан қайттым, тұра бір жетіден соң келіңіз Ақтогайым үшін, Ақтогайдың тойын дүркіретіл өткізгелі жатқан Жәкең үшін жазып беремін»-деді. Оқушының көк дәптеріне қолымен жазылған жиырмадан астам астарлы шумақтар ауданының дәстүрлі 50 жылдық тойында даланы жаңғыртып тебіреніспен оқылғанда тізбектеліп өтіп жатқан театрландырылған көріністердің сәнін кіргізіп, ажарын ашып, мазмұнын толықтырып, жиналған ел-жүрттың көnlін баурап, жігерлендіріп, ризашылығына бөленіп еді. Қарқаралыдан келе салысымен сол түні Темен екеуміз Қазақтелефильмнен кино түсірушілерді әкелу үшін шұғыл Алматыға жол тарттық. Шіркін Темірәлі марқұмның аудан мәдениетіне бес жыл жүргізуші болып жұмыс істегендеге қосқан үлесі бір тәбе екенін айтудың өзі мақтаныш. Бір сөтке үйіктамай жол жүргенде кірпік қағып қалғымайтын. Тағы бірде Жезқазғаннан бұзылып келген Уаз автомашинасының (автоклуб) моторын майталман Әнуар екеуі түнімен құрал, жинап ертесіне Алматыға жүріп кеткен кездері болды ғой. Ол жылдары Балқаш пен

Алматының арасының көп мөлшері дала жолымен жалғасатын. Тағы бірде Алматыға ансамбльді алып үш машинамен бара жатқанымызда тұнгі дала жолында екінші Уаздағы Хамза мен Шопкең адасып кетіп шлакбаумға бірақ тірелгіті. Тоқтатқан солдаттар қайда баrasындар? десе шошып кеткен Шопкең на Алмату деп жетер-жетпес орысшасымен жалынып әрең құтылыпты. Сарышаған полигонындағы әскери қалашаққа барып бірақ тірелген ғой. Осылайша жиілеп кеткен Алматы, Жезқазған жол сапарлары әбден титықтатты. Ауданның тарихы, әрбір совхоздың өмірі туралы түрлі-түсті фото альбом жасату да мәдениет бөлімінің мойнына артылды. Бұл жұмыстардың барлығы да аудандық совет Атқару комитетінің төрағасы Саят Тохметовтың тапсыруымен тікелей бақылауында болды. Алматыдан фото буклет шығарумен шұғылданатын студияны Республикалық халық творчествосы үйі директорының орынбасары В. Мерзляковтың көмегімен тауып, сұранысымызды әрен дегенде қабылдаттырдық. Қалиқұмар деген маман фотографты ауданға алып келіп (Тарбағатайдың Боран деген ауылынан екен, ол бірнеше мәрте келіп кетіп жұмыс жасады) ауданның арғы бергі тарихы туралы деректерді түсіріп, бірнеше көлемді фото альбомдар жасап берді. Өткен шақтардың күнделігіндегі болған сол альбомдар аудандық мұражай қорының құнды жәдігерлеріне айналған. Мәдениет үйінің директоры Еламан өте ширак, тындырымды мінезі көнгерімді іскер, шаруақор өзі ансамбльде ән де айтып, би де билейтін жан жақты айтулы азамат болатын. Ауылдағы шаруашылықтың бәрін тапжылтпай қалпына келтіріп, үлкен бастықтардың көңілінен шығатындағы етіп, ақылдастып орындал отырды. Ансамбльдің бағдарламасын дайындау Қуат пен Дәкеннің таланттарына тапсырылды. Деректі фильмді Қаскең Қазақтелефильмнің ең тандаулы операторы Федосов деген білікті маманға түсірткізді. Алматыға шақыртып фильмді монтаждауға мені де қатыстырды. Кең форматты, түрлі-

түсті 40 минуттық деректі фильм ол жылдары Жезқазған облысының бір де бір ауданында түсірілмеген. Тіпті республиканың өзінде саусақпен санаулығана екен. Он жылдан астам сол фильмнің бірнеше көшірмесі аудан клубтарында үлкен экрандарда көрсетіліп жүріп, 1990 жылдардың орта тұсында аяқ астынан зым-зия жоғалып кетті. «Қанына тартпағанның қары сынсын» деген қанатты сөзге әр жылдарда Қазақтелефильм студиясын басқарған Қасым Ахметовтің ісін жалғап, студия директоры Әбіжан Жақсыбековтың де 1993 жылы «Қызы ұзату-келін түсіру» атты этно-фильм түсіртіп сыйға тартқандығы айғақ. Осы еki фильм де Қазақтелефильм бірлестігінің жоспарлы қаржысының есебінен түсірілген болатын. Ауданың күрүлғанына 50 жыл толу мерекесі ауқымды шараларды қамтып, Жезқазған облыстық атқару комитетінің тәрағасы Ақтогай ауданын өзінің тұган жері Керекудің Шакатынан кем көрмейтін Қамза Бижанұлы бастаған облыстың барлық аудандарының басшыларының, ауданды бұрын басқарған Яхин Махами бастаған азаматтардың қатысуымен, Қазақ ССР-інің халық әртісі Шара Жиенқұлова апамыздың күрметті қонақ болуымен Тоқырауын өзенінің төменгі аринасындағы көгалды алқапта тігілген 50-ден астам ақшаңқай киіз үйлердің ортасында өткізілді. Шара апайды Алматыдан жарты айдай бұрын Қуат екеуміз аудандық партия комитеті мен совет атқару комитетінің арнайы шақыруын Коммунист даңғылындағы «Қарлығаш» кафесі орналасқан үйдің екінші қабатындағы пәтеріне апарып тапсырып, ауданға аялап әлпештеп алып келген болатынбыз. Мінезі ақжарқын, шешіліп кетсе төгіліп сөйлейтін шешен, мейлінше қарапайым Шара апай ансамбльге саҳнаның ажарын ашып, көрермендерді ұлттымыздың тамаша інжу-маржандарымен жолыктыратын этнографиялық үлгідегі көп құраммен орындалатын алты бірдей би қойып берді. Дайындықтан қолы қалт еткенде, қонақтағы отырыстарда өзінің өнер жолындағы сәттіліктері

мен тосқауылдарын жайып салып, біздің көп нәрседен көзімізді ашып кетті. Қазақтың бұлбұлы Құләшпен достығы бір тәбе аңызға бергісіз ұзак әңгіме. Көршілес Семей облысының Шұбартау ауданында туғандықтан (өмірбаянында Алматыда туған деп жазылған) Ақтогайды өзінің туған жеріндегі тұтып, арқаның беліндегі елге келгеніне соншалықты масаттанып, шабыттанғандығын да жасырмады. Күніне бір мәрте баласы Болатты құлымын, ботам деп айналып, толғанып сөйлескеніне қарап баласы әлі жас екен деп жүрсек Болаты Томиристі зерттеп жарыққа шығарған даңғайыр жазушы екен. Тағдырдың жазуымен дәмі таусылып мезгілсіз қайтыс болған Болатының қүйігіне төзе алмай, қырқында бір туар даңқты тұлға, қазақтың жарық жұлдызы Шара алай да дүниеден өтіп кетті. Артында сахнаның жаунарына айналған мың бүралған билері мен біздерді қарық қылған естеліктері, жазып берген қолтаңбалары ғана қалды. Соның бірі: «Англияға гастрольдік сапармен барып, кезекті тамаша тартымды өткен концерттің маралаттауынан кейін көнілім шалқып, өзім жатқан қонақ үйге келіп даяшыларға кәдімгі ет асып әкелуді тапсырдым. Есікті тарс жауып білегімді түріп, тұра үйдегідей емен-жарқын отырып, табақтағы туралған етті қолыммен рақаттанып жеп алдым. Сапар бітіп Москваға келгенде Мәдениет министрлігіне шақырып, алдымға бір газетті тастай салып, мынаны оқыңыз деді. Сөйтсем менің шет елдегі қазакша ет жегенімді келемеждеп, суретіммен газетке жариялад жіберілті. Шет елде жүріп, қазағымның қадірлі асын сүйсініп жегенім үшін СССР халық әртісі деген өнерімнің еншісіне тиесілі бағасын ала алмай кеттім»-деген өкінішті сырын айтып еді. Ал мектептегі қазақтың кеменгер Димашымен (Қонаев) бірге оқыған жылдары жыр дастанға бергісіз екен. Арнайы шығарылған буклетінің бірінші бетіне *Тұңғыш-Торғай өмірлерің гүлденін, өрістерің кеңейіп, бақыт жарығы жайнаі берсін. Шара алай 1980ж. июнь Ақтогай.* деп

қолтаңбасын қалдырып кетті. Тойдың құрметті қонағы болған Қамза Бижанұлының бір көргенде-ақ жүзінен нұры төгіліп, көркін бекзаттықтың нышандары көмкеріп тұратын зиялышты, байыппен сөйлейтін сөздерінен сезіліп тұратын қарапайымдығы, керкем мінезінен танылатын тұлғалы азамат екендігі айқын аңғарылатын. 1976 жылы аудандағы қызыметтік бір сапарында сол күні қойылып жатқан Найзагай спектаклін көруге Мәдениет үйіне келіп органды катарға аудан басшыларымен бірге отырады. Қырсық шалғанда тұра ойын басталар алдында жоғалып кеткен әртіс Хамзаны іздел мен сахна жақтан ашумен қу Хамза, сүм Хамза қайдастың деп айғайлай беріппін. Әдетте үлкен басшылар Мәдениет үйлеріне ойын-сауыққа келгенде оларға жақын орындарға тыныштық сақтайтын адамдарды отырғызатын. Менің айтқан сөзім аттас төрага Қамзекенде де тиіп бара жатқанынан қысылған Жұмаділда арттарында жақын отырган Торғайға тез бар да ана жындыңды қойғыз деп жұмсалты. Сонда облыстың екінші басшысы Қамзекен жайғана жымышып қойып, сабырмен отыра беріпті. Кісілік деп осындей мінезді айтатын болар. Қамзекен театр ұжымын спектакль аяқталғаннан соң жеке кездесіп құттықтады. Маған да жеке көңіл аударды. Кейіннен екі дүркін Халық депутатары Жезқазған облыстық советінің грамотасын талсырып тұрып та назары түскен болатын. Тоқырауын толқындары ансамблі Венгриядан оралғаннан кейін Жезқазған қаласына ұжымды шақырып, стадиондағы кездесуде де сыйлық талсырып тұрып рахметін айтып еді. Осы оқиғалар есінде қалған болар 2003 жылы езінің жазған «Ізін ісіңмен қалады» деген кітабына «*Қадірлі бауырым
Тұңғыш Өміртайұлы! Еңбегіңізбен еліміздің құрметіне
боленіп, халқымыздың жүргегінің торінен орын алған
сізге және келінім Торғай Мәдіханқызына осы
кітабымды сыйладым. Отбасы аман болып, балалардың
куанышына боленіп, тілеген жақсылықтар орындалсын
Құрметпен Қамза Бижанұлы*» деп қолтаңбасын

қалдырған екен. 04.08.2003. Жақсының шарапаты деген осы болар. Той тарқады, қалыпты өмір басталды. Алайда аудан билігінде 13 жыл табан аудармай басқарып, бірінші хатшы болғандардың ең ұзақ мерзімдік көшін бастап Ақтогайды дәүлеттіне сәулеті жарасқан тұғырға шығарып кеткен Жәкең әлі есімде тұра тамыз айының 6-сы күні шақырып қабылдан, мерей тойдағы жасаған жұмыстарыма ризашылығын бідірген болатын. Бұл кездесуіміз ол кісінің Ұлытау ауданына ауысадағы алғыс айту кездесуі екенін кейін білгенде өзімнің де Жәкеңе шексіз қарыздар екендігімді айтып үлгеретін едім. Ақтогайдағы алғашқы еңбек жолын Қоңырат софхозының фермасының зоотехникінен бастап ауыл шаруашылығының жетекші салаларында басшылық қызмет атқарып, ауданының тұмасында болып кеткен (*Шет ауданының азаматы*) Саят Тохметов аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы болып осы жылдың қазан айынан бастап қызметке кірісті. Бұл ауыс-түйістің болатынын сол тамыз айының соңында Алматыға барғанда Қасым Ахметовтен естідім. Жәкеңнің Алматыға жүрердегі қабылдауының сыры осы ауысада жатыр екен ғой деген ой басыма сарт ете түсті. Сонда маған үнсіз қарап біраз ойланып отырып еді. Саят Қасыммен студент кезінен жолдас екен, Мағұлбек ақсақалдың үйінде екеуі жиі кездесіп жүргендігін Қаскең айтқан болатын. Ауданының 50 жылдығын өткізерде Сакең жиі-жі тапсырмалар беріп, бірде алғыс, бірде сөгіс естіп жүріп мінезіне әбден қаныққанмын. Дегенмен маған ерекше қолдау білдіріп отырды. Аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы тарапынан берілген алғашқы тапсырмасы бұрыннан жоспарланған шараларға сәйкес паркті түрлендіруді жүзеге асырудан басталды. 1945 жылы 100 орындық клуб үйі үшін салынып, 1949 жылдан аудандық оқу бөліміне берілген көне ғимаратты бұздыртып парктің ішінен құрылыштар салғыздырты. Жазғы кинотеатр салынды. Москвадан «Веселые горки» деген

ойын каруселі алдырылып орнатылды. Жабық ғимаратқа ойын автоматтары қойылып, балалардың игілігіне берілді. Құжаттарды дайындастып мені Алматыға Мәдениет министрлігіне жіберді. Бір аптадай әр есікті бір күзетіп, күтумен жүріп, аудандық паркті «Мәдени демалу паркі» мекемесі ретінде шешім шығартып өкелдім. Бұл Жезқазған облысы бойынша алғашқы селолық мәдени демалу паркі ретінде жұмысын бастады. Әрине мен тапсырманы орындаушы ғанамын. Мәселені ауданда отырып Сәкең өзі шешіп беріп отырды. Паркке директорлыққа Аманолла сұранды. Оның орнына халық театрына режиссер болып дарынды актер Қайролла тағайындалды. Жазғы мәдени шаралардың бәрі осылайша паркке ауыстырылды. Әсіресе жан-жағын қалың ағаш көмкерген төбесі ашық кино театрда таза ауада отырып, Шапкеңнің киноларын көрудің әсері тіптен ерекшеленіп кеткені соншалық, көрермендер бір түні тентек балалардың (*Шапкең түнгі сеансқа кіргізбегеніне қынжылып*) лактырған тасы басына тигенін де елемей ашық залға сыймай отыра беретін. Осылайша Ләтогайдың ажарына айналған парк жаз бойы күндізгі сағат 10-нан бастап түнгі 12-ге дейін балалар мен үлкендердің қызықты демалыс орнына айналған еді. Ләтогайдың бағын жандырып, даңқын шығарған Ақбидайынан кейінгі ілкімді шаралардың ауданның мәдениеті мен өнері арқылы туындағаны баршаға аян десек, әрісін айтпағанда, бергісі Мұсілім мен Әбіләкімнен бастау алыш, Тұрганмен жалғасып, Дәртай мен Қуатқа тұрактап, алтын арқауға айналғандығын құрметпен еске алудың өзі мәртебелі мақтаныш. Қат-қабат тығыз тапсырмалардың соңында жүріп, жөппелдемде екеуінің қолына түсе қалсам бірден әңгімені өнерге бұрып, сол өнердің терең ііріміне қарай мені қоса ілестіріп әкететін. Беломордан басқа темекі тартпайтын Дәкең шылымын рақаттанып сорып алыш, Тұңғыш осы фольклорлық көне аспаптар дегенді естіп жүрсің бе? деп тұтқылдан бір

сұрақты қойып қалды. Қолына домбыра ұстап көрмеген адам көне аспаптарды қайдан білсін деп Куат өзінің сирек үшырасатын майда қалжынына салып, Дәке бұған тоқ етерін бірақ айтсанызышы деп сезін мысқылмен аяқтады. Аузыма қайдан сап ете түскенін білмеймін Алматыда «Сазген» деген ансамбль құрылғанын өткенде Ұлттық аспаптар музейіне барғанда естігеммін деп едім, Дәкен міне-міне дөп түстің. Тұңғыш бізде сондай аспаптарды ансамблімізге енгізіп бір дүркіретсек қайтеді ойланып көрші, домбыра тартпасанда домбыраны басыма жастанып жатқанмын деуші едің ғой деп көпшікті қойып кеп жіберді. Осы ой миымызға кіріп алып маза берер емес. Ақыры тағы тәуекел деп Куат екеуміз 1982 жылдың маусымында Алматыға бет алдық. Үйреншікті әдіске салып, көне аспаптарды зерттеуші профессор Отырар сазы ансамблінің кеңесшісі Болат Сарыбаевтың үйіне келдік. Басында тақиясы ұстінде желбегей шапаны бар еңкіш тартқан әрең-әрең сөйлейтін егде кісі қарсы алды. Куат мені тұртіп қалды екеуміз қайда келдік деп, мен үндеме мынау тегін шал емес сияқты дедім. Кейін білдік қан қысымы көтеріліп инфаркт алған екен. Үлкен соңынан өртіп үйінің түпкі бөлмесіне алып барды. Екеуміздің де көздеріміз атыздай болып, есімізден танғандай күйге түстік. Қабыргада сыңсыған біз өндіміз түгілі түсімізде біліп көрмеген музика аспаптары. Төрт қабыргада бос жер жоқ. Музыка Музейіне тап болғанымызға қатты қуанып, аздалап абыржыдық. Қуанғанымыз көрген көздің жауын алатындағы осынша аспаптардың бар болғандығы, алаңдағанымыз бізге осының екі үшеуін берсе ғой деп дәмеленгеніміз еді. Қобыздың неше түрі, сыйбызының түрлері тіптен көп (Бекең өзі сыйбызышы екен) Өте баяу сөйлем таныстыра бастады. Мынау жарысқа қосылған бәйге қобыз, мынау нар қобыз, мынау сырнай, сыйбызы, адырна, шаңқобыз, сазсырнай, шертер, жетіген, дауылпаз, кепшік, тастауық, асатаяқ, тайтұяқ, ыскырғыш деп аспаптардың әр қайсысының жеке-

жеке қысқаша тарихымен таныстыруының өзі бір сағаттан асты. Біз келген бұйымтаймызды айтып жеткізуге асырып өрек шыдап отырмыз. Бір кездे түсінікті болған шығар деп сөзін аяқтады. Сөйтсек ол кісі бізді көне аспаптармен танысу үшін экскурсияға келіп отырған әуесқойлар деп қабылдапты. Профессормен алдын-ала телефонмен сейлескенде шаруамызды айта алмаған болатынбыз. Сен бастамен екеуміздің бата алмай отырғанымызды анғарып қалды ма? өздерің қайдан келдіндер деп әңгімені бізге аударды. Жезқазғаннан деп едік Жезқиiktі естуім бар бір тыңдауға құштармын деп біздің сөзімізді бөліп таstadtы. Не ксerek бірден өзін мактауга көштім. Орағытып келіп шаруамыз көне аспаптар еді дегенімде мен сендерді күнде келіп кететін танысуышылар екен десем, маған керек адамдар екенсіндер ғой деп, абыржулы көңілімізді жетегіне ала жөнелді. Мына тұрғандардан таңдаған біреуін алып тартып көріндерші дегені сол еді Куат Шертерді (үш шекті аспап) алып шерте бастады. Тыңдал алып, ар жақтарында шегіз бар сияқты. Ал менде қандай шаруаларың бар дегенде аудан өңіріндегі атакты домбырашы күйшілерді тізбектеп мақтанып айтып келіп Мағауиямен бітірдім. Мағауия казак слінің мақтанышы ғой, ал өзің қай аспапта ойнай аласың деп сұрақ қойғанда қиналған жерден Куат жұлып алғандай бұл дирижерымыз деп сөзді бұрып экеткені. Күлкі қысып, булығып отырып, Куаттың өмір бойы жаныма батып жүрген сокқыдан (домбыра тарта алмайтын, эн айта алмайтын) құтқарып экеткеніне ішім жылып риза болып, менен бір ресторан деп сыйырлап үлгердім. Галымның көңілі көтеріле бастады. Әйгілі профессордың алдында сынақ тапсырып отырған студенттей аландал, қобалжып кекештеніп, келген шаруамызды екі жақтап жеткізгендей болдық. Ауылдан әдейі әкелген Ансамбльдің концерттік бағдарламалары мен фотоларын асықпай көріп шығып, слдерінде қобызшылар бар ма?- деп тағы да сұрақ қойды. Бағана таныстырғанда кілең домбырашыларды ғана

айтқаныма өкініп, арқа өңіріне әйгілі қара қобыздан күңірентіп, Ұлы даланың үнін төккен Дембі әулие мен Шалғымбайды, Әшірбек пен Досымбекті, Мұксын мен Шамшиді тізбектей жөнелдім. Бұлардың көзі тірісі бар ма? дегенде әйгілі күйші Әшірбектің кәделеп ырымдаған қобызын жетпіс жылдай бойтұмардай сақтап жүрген Ерембектің Шамшиі бар деп қуанғаннан дауысым қатты шығып кеткенде Қуат бүйірімнен нұқып қалып, бөтен үйді басыңа көтердің гой деп сыбыр ете түсті. Әбестігімді сезініп, сасқалақтап ауылға барғанда кездесесіз әлі дегенімде сендер мені шақыра келіп отырысндар ма? деп, біздің жеткізе алмай отырған шаруаның дәп үстінен өзі түсті. Ендігі сөзді Қуат алып, сол тұра Болатқа ұқсан баптанып, майдалап екі-үш көне аспаптарды қолқалай келгенімізді де жеткізді. Сендердің қалауларың тым салмақты екен, менің денсаулығым онша емес, ойланайын ертең келерсіндер деп ұзын сонарга салып шығарып салды. Дегенмен беті бері қараған сыңайлы деп, бірімізді біріміз жұбатып тағы бір күнді алаңмен өткіздік. Бұл дүниеде кісі қолындағының бері қат екені ежелден мәлім ғой. Алайда бір ауданның аса құнды бір қалауының тізгінін ұстап келгендері жауапкершіліктің салмағын осы өнер адамдарына күніміз түскендердегідей қиналып, сезінген жоқ шығармыз. Әлде тым орынсыз жерге пышақ ұрғандаймыз ба? Өмірі ашулануды білмейтін Қуаттың осы жолғы Алматылықтарды Ақтогайға шақыра-шақыра әбден шаршадық емеспе деген күйзелісі жаныма қатты батты. Өйткені шақырумен келген әрбір қонақты қарсы алып, қол аяғын жерге тигізбей күтіп, үкілең шығарып салудың алғысы мен азабының да қатар жүретіндігіне көзіміз әбден жеткен. Сол өнер майталмандарының қасынан дайындықта да қонақтада екі елі қалмай бірге жүрудің ауыртпалығы Қуаттың мойнында болатын. Өнер деген кемеде қатар жүзген екеуміздің мінезіміздің бір-біріне үйлесе қоймайтын екі түрлілігінің пайдасын да көп көрдік. Біріміздің

кемістігімізді екіншіміз толықтырып жүрге әбден машиқтанып алдық. Сонымен өртөндеге Бекеңде телефон соғып едік маған да билет ала беріндер, арқа еліне барып қайтайын деген куанышты хабарын естігенде кешеден бергі қынжылыстың бәрі сейіліп, тұқ болмағандай жадырап шыға келдік. Өнердің керемет бір құдыреті бір ай, кейде екі ай шаршап, болдырып жанталасып дайындаған еңбектің сахнада көрермендердің қошаметіне бөлеген сэттерінде қындықтың бәрі әп сәтте ұмытылып, кеудені шаттық кернеп, асып төгілуге жақын қалғандай боласың. VII-XII ғасырлардан бастап ежелгі түркі жазу-сзыузарында кездесетін ұрма аспаптармен, XI ғасырлардан ежелгі түріктер пайдаланған сегіз түрлі үріп, шертіп ойналатын көне музыка аспаптарын зерттеп, ол аспаптардың тарихын түп-түқияннан тауып, қайыра тіл бітіріп, жандандырып, сахнаға шығарып, көрмеге қойып жүрген республикадағы жалғыз ғалым профессордың Ақтогайға табан тіреуі аудан онерінің өркендеу жолында тағы бір жаңа соқпағын салғанмен бірдей еді. Тәтті қиялдың жетегімен өмірі ұстал көрмеген ғайыптан пайда болған жеті-сегіз көне аспаптарды арқалап, Болат Шамғонұлын қолтықтап ауылға да жеттік. Ертесіне Қуат пен Тұңғышбай сүрінгелі жүрген бір шалды алып келіпті деген әзіл-әжуаны да естідік. Дайындық басталып кетті. Атағы дардай ғалымды экелуін әкеліп алып, енді беймәлім аспаптарды біздің әуескій өнерпаздар менгеріп әкете ала ма деген құдік жанды жей бастады. Бір құдік пен бір үміт ит жығысып арпалысып өткен алғашқы аптада-ақ топырағы мен суыңың киесінен айналайын қасиет қанмен дарыған тұган жеріміздің талпынысы тегеурінді өнерпаздары көне аспаптарды дегендеріне бағындырып, залдың ішін шаңғобыз бен сыйызғының, сазсырнай мен шергердің, дауылпаз бен данғараның, қобыз бен домбыраның сазды үндері керней жөнелгендеге төбеміз көк тірегендей қуандық. Қуат екеуміз күнбағыс сияқтымыз, профессордың қас-қабағымен қоса

қозғаламыз. Қазақтың музыка аспаптарын Батыс сібірді мекендейтін түркі тілдес халықтардың, сондай-ақ қалмақтар мен монголдардың музыкалық аспаптарымен салыстырып зерттеп ұқсастықтарын айқындаپ берген талантты ғалым Болат Шамғонұлы біздің өнерпаздардың зеректігіне, әуендік ритмге шеберлігіне, орындаушылық қабылеттері мен ынталарына қатты риза болды. Дайындықтың арасында өзі естіп тәнті болған қобызшы Тәңкінің Мұқсинының Ушаралда тұратын баласы Амангелдінің үйіне апарып келуді өтінді. Сол үйдегі қара қобызды тартып көріп, оған зейіні ауып, қоярда-қоймай сұрап, қолқа салып ақыры Алматыдағы республикалық Ұлт аспаптар музейінің қорына тапсырамын деп сұрап алды. Арқаның құйшілік өнерінің актангері, жұзден аса шертпе күйді шебер орындаушы дәүлескер қүйші, өнер десе жанып тұсер жайсақ азamat Шопыр (Жақсылық) Болат ағаны тікелей өз қамқорлығына алып дайындықтан кейінгі мезгілдерде қасынан екі елі қалмай еріп жүріп, Мәруса жеңгеміздің қаймақ қатқан қызыл күрең шайымен сусындастып, күтіміне алды. Шопкең аққоңіл, акжарқын, қонақжай адам болатын. Осы жылдың күзінде облыстан сапарлап келген жазушы, журналист Аппаз Қаражігітов ат басын күй тыңдал, сұхбатасамын деп Шопкеңнің үйіне тіреген еді. Кешкісін біздің үйдегі қонақжай дастархан созылып бара жатқанда асықтырғысы келген Шопкең Апеке қайтайық біздің үйдегі Жолбарыс женген кіргізбей жүрер деген болатын. Осы сөз есінде қалған Апекең Шопкеңнің үйіне барғаннан кейін Мәруса жеңгейге жалтақтап, Жөке, Жөке деп қайталай берді. Ойына бір күдік кірді ме? қарағым замандасым менің азан шақырып қойған атым Мәруса, аузыңа түсіп отырған Жөкен деген кім? деп төтесінен бірақ қойғанда сасқалақтаған Аппаз Шопкең екеумізге кезек қарап аң-таң. Шопкең әдеттегі қарқыл күлкісіне басып, рақаттанып алып, қатты қалжың деген осылай болады дегенде, Аппаз мен жеңілдім,

айыппул менен деп, қол сөмкесінен бір кітабын сурып сыйға тартқан еді. Болат Шамғонұлын қабылдаған бірінші хатшы Сакси, профессорды жалықтырып, шаршатып алмандар деп тапсырған болатын. Екі күйші далага тыныстауға шыққанда Жосалы тау бектеріндегі тобылғыларды көріп, Болат аға соншалықты таң қалып, бір түбін сындырып үйге әкеліп, отқа жаққызып, майын самайындағы қызарған теңбіл дақтарға жаққызып емдеңтіп. Сыр өнірінде кездеспейтін тобылғының майы дәрінің күші жетпей жүрген жарадан үш күннің ішінде құлан таза айықтырганын көрген біздер туған жеріміздің бай табиғи құндылығы деп бағалап, мереіміздің үстемдік құрғанына мақтана түстік. Діңіне құрт түспейтін Тобылғыдан қызыл алмас алынатынын да естіп білдік. Дайындығын тезірек бітіріп кайтуға асығып келген ғалымнан енді қашан қайтасыз деп сұрауға дәтіміз жетпей қойды. Ауылдың кәусар ауасы, құнарлы тағам, аста-төк жайлыш күтім ең бастысы біздің Даңтай, Шопыр, Шамши, Есіркеп, Даңиға, Куат, Нұрлан, Амангелді, Мұрат, Шәмшия, Қарлығаш, Гая, Сала, Құралайлар бастаған өнерпаздардың тұа біткен таланттары Бекеңдің жаңын жай таптырып, діттеген жерінен шығып, Алматыны ұмыттырып жібергендей болған еді. Жиырма күнге созылған сұрапыл дайындық, бір сағатқа арналған кене аспаптармен орындалатын аудан сахнасында бүрүн соңды үні естілмеген фольклорлық шығармалардың құлаққа жағымды, тартымды, мазмұнды, көркем бағдарламасын қабылдаумен аяқталды. Сахна өнерінің көркі ұлттық костюмдерге тәуелді екендігі баршага аян. Алайда Алматыдағы жалғыз кәсіпорын КазТО-та сол ұлттық киімдерді тіккізу қияметтің қыны. 1970 жылы өрнек салынған шымқай қара велюр мен ақ кафроннан тігілген ұлттық киімдерді Мәкең (Мәдениет) Қарағанды облыстық атқару комитетінің орынбасары Язовтың тапсырмасымен тіктірсе, 1976 жылы Бекең (Бектұрсын) Қарағанды

пединститутында бірге оқыған студенттік жолдасы М. Шайжұнісовтың көмегімен тіктіріп алғандығы сәттілік болатын. 1983 жылдың қыс айының бірінде Сәкең (бірінші хатшы) Дартай, Қуат үшеуімізді қабылап, «сендердің сахна киімдерің ескіре бастаған еken, Алматыдағы КазТО-ның директоры Нехаенкомен сейлестім, шешетін болды, енді шұғыл сұраныс беріңдер деп тапсырып, пайдаланып жүрген автоклубтарың да сұық, орындықтары жетіспейді сондықтан концерттік сапарларға қолайлы жаңа автобус алғызып бергіземін, дайындықтарында ширатындар»-деп тапсырма берді. Бірінші хатшының бізден басқа да шаруасы жетерлік екені бесенеден белгілі, алайда өнердің өркендеу тағдырына үнемі ара түсіп, қолдан, қорғап жүретін рухани қамқоршымыз Дәркен апамыздың қол жеткізген игілігі екенін бірден сезіндік. Бұл қуанышты хабарды «біз ошақтың үш бұтымыз» деп әшейінде қалжындағы жүретін Дәкен ағамыз шағын дастархан жайып жалғастырып жіберген еді. Аудандық ауылшаруашылығы басқармасы алғызып берген 20 орындық Кавз деген автобусымызben Алматыдағы КазТО-да әншілер мен бишілерге арнал, жеке-жеке тігілген үлттық костюмдерді жеткізіп алдық. Жезқазған облыстық мәдениет басқармасының бастығы, ауынан Ақтогайы түспейтін қамқор ағамыз Қалекенің бергізген маршрутымен көршілес Семей облысының Шұбартау мен Абай аудандарына халық театрында режиссер Қайролла қойған «Кәпірзада» деген спектакльмен, ансамбльдің қырық минуттық бағдарламасымен ойын-сауық сапарға шықтық. Баршатаста бұрын да болғанбыз. Олар біздің ауданға келген. Өзара өнер көрсету байланысымыз сыйластықпен тығыз қалыптасқан. Бұл өңірде өз ауылшымызда жүргендей болып, енді Абай еліне бет бүрдік. Екі жол бар, біреуі Қайнардан келетін тас жолмен Шыңғыстаудың үстімен 90 шақырым жүріп бару, екіншісі Шыңғыстаудың үстімен 90 шақырым елсіз жолмен асып түсу. Автобус жаңа, әрі

жайлы, тәуекелге бел буып, Шұбартаудың Горный деген совхозынан Шыңғыстауға ендік. 1904 жылы Ұлы Абай Шыңғыстың осы батыс бетіндегі жайлауда қайтыс болғанда мәйітін арғы бетке алып өткен жамжол бар, сонымен жүресіндер деп жанашып жергілікті азаматтар бағытымызды сыйып берді. Шыңғыстың шын кереметін сонда сезіндік. Асу белді, адыр жоталы, тік қайқанды, Шыңғыстаудың үстімен жазық жерге аяғымыз тиместен 90 шақырымды әупірімдеп жүріп өттік. Шопырымыз Қамза. Биік асу мен қияға келгенде мен қарта ойнағым келіп отыр деп алдал машина рөлін Амангелдіге бере салады. Күн бесінге таяғанда тұра Абай совхозының үстінен түскенімізде керегедей Шыңғыстың біздерді адастырмай алып өткеніне кие тұтып, тәuba қылдық. Абайдың ұлылығын ұлықтаудан тәлім алған Қарауыл ауылы жылы шыраймен қабылдады. Ауданның төрт совхозында өнер көрсетіп, соңғы ойынымызды аудан орталығының талғампаз көрмермендеріне арнадық. Ойын басталарда әдеттегідей сахнаның алдына шығып, ауданымыздың жетістіктерімен таныстыра келіп, біздің Ақтогай ауданы ауыл шаруашылығымен шұғылданатын іргелі аудан, 250 мыңға жуық қой өсіруде деп мақтанумен бітірдім. Концерт пен спектакль аяқталғаннан соң Мәдениет үйінің екінші қабатындағы дастархан жайылған кіші залға шақырып, сый-сияпат жасады. Стол басында отырған қызыл шырайлы өткір көзді сұнғақты азаматты аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Фафіз Матаев деп таныстырғанда қанымыз басымызға шауып, ойымыз ойран асыр болды. Қазір бізді сынайтын шығар деп қобалжый бастадық. Ауылдастарынан Fahekendі Абайлықтар «екінші Құнанбай» деп ататынын, ауданды 15 жылдан аса басқарып отыр деген бағасын естіген болатынбыз. Fahekend әдеіплен орнынан тұрып, сұнғыла шешендікпен ауданын қысқаша таныстыра келіп, Абай ауданында 500 мыңға тарта қой өсірілуде дегенде ұялғанымнан кірерге жер

таппай қалдым. Ойынымызға ризашылығын білдіріп, раҳметін айтып, өнерпаздарың спектакльде рольде ойнал, ансамбльде, ән шырқайтын нағыз бесаспа жастар екен деп бағасын беріп, қоштасып шығып кетті. Кейіннен пайымдасақ біздің осы жолғы сапарымыз болашақта кезек күтіп тұрған шетелге бару туралы ауқымды, аса маңызды шараның сүрлеуін салып кеткен екен.

1984 жыл. Өнер сахнасының арманына айналған шет елге сапарласақ деген мақсатымызды қол созымдай жерге жақындастып ән қанатын талдырып, тағатсыздана күттіріп, сабырымызды таусысып барып асыл мұратымызға жетелеген жыл болды. Алматы мен Ақтогайдың арасын дәңгелектің үстінде өткізіп сапырылыстырган үйреншікті сапарлар басталды. Қөнілімізде үкілі үміт пен құдік қатар жарысып, дайындықты шиratқан үстіне шиratтық, 1972 жылдан қалыптасқан үрдістерді сұрыптаپ, сыннан өткізіп, таразыға тартып іріктеуге кірестік. Тоқырауын толқындары ансамбліне қатысқан өнерпаздардың саны жүзден асып жығылады. Талғамға салып тандау Дәкен мен Куатқа өте ауыр тиді. Осылайша әлі толық шешілмеген сапарға шабыттана кірісіп жатқанымызда науырыз айының тұра жиырмасы күні ауданға республикалық мәртебедегі комиссия келетіні хабарланды. Талайдан бері Сан мәртебелі комиссиялардың сынын өткеріп, әбден машиқтанғандықтан соншалықты қобалжи қойған жоқпыз. Дәкен «қалпақпен ұрып аламыз» дейтін әдеттегі қалжынына салды. Ертесіне жеткен жаңалық естен тандыра жаздады. Венгрияга берілетін жалғыз жолдамаға Семей облысы Абай ауданының «Қаламқас» ансамблімен «Тоқырауын толқындары» таласқа түсіп, қай женгені ғана барады екен. Облыстық бастығымыз Қалекен сөйлесіп, алқалы комиссияны Мәдениет министрлігінің басқарма бастығының өзі бастап баратынын, құрамының бес адамнан тұратынын айтЫП, одан бетер зәремізді ұшырды. Алайда ансамбліміздің концерттік бағдарламасының күрделі

фольклорлық-этнографиялық мазмұндылығына үміт арттық. Қонақтарды бұрынғы редакцияның ғимаратын бейімдеп өзгертіп жасаған әлі ашылмаған жаңа қонақ үйде қарсы алатын болып шешілді. Айтса-айтқандай көркіті жиһаздармен жабдықталған, аудан өмірінде бұрын болмаған саунасы бар, әсем ғимаратта тұра соғыр айның бірінші жүлдізында алғашқы қонағы ретінде Мәдениет министрлігінің комиссиясын күтіп алдық. Кешкі сағат 19-да Мәдениет үйі сахнасының қызыл-күрең велюр шымылдығы баяу сырғып ашылып, оркестр орындаған көне аспаптардың тындар құлаққа жағымды сазды әуені ине шашшар жері жоқ залды керней жөнелді. Жанкуйер көрермендердің намыспен қайралған шапалақтары, демен шабытқа шакырған дауыстар, киноның лентасындағы дай сынастай сырғып етіп жатқан сызылтып шырқалған әндер мен мың бұралған ұлттық билер, бір жарым сағатта тынысымызды бірақ алдырығандай әсермен өте шықты. Концерттің соңында түрегеліп тұрып қол соққан көрермендердің қошаметі бес минутқа созылды. Нәтижесін қазір айтыныздар деп тарамай қойған көрермендерге Алматылық алқалы комиссия төрағасы «бағдарлама өте жақсы, алайда алда тағы сынақ бар» деп қысқа қайырып жауап берді. Ұзақ сонар әңгіме де, талқылау да, қонақ үйдің дәмхана залында жалғасты. Бірінші хатшы Сакен сол отырыстың бас жағында маған ертең мына қонақтармен бірге Абай ауданына барасың жолға дайындал деп тапсырма берген соң мен ол думаннан қол үзіп, жол қамымен кеттім. Ертесіне Қарағандыдан Семейге ұшып барып, «Турист» деген сәулетті қонақүйге жайғастық. «Қаламқаспен» жағаластырып, жарыстырмай-ақ берерін бірден бізге ғана неге бере салмаған?-деген сан сапалақ ойлармен көз ілмestен көрер таңды тағатсыздана атқызып, келер күні Қазақстанды былай қойғанда дүйім Одаққа әйгілі Абай ауданына жол тарттық. Біз мінген жайлы Рафик шағын автобустың ішінде Семей облыстық Мәдениет

басқармасының бастығы жол бойындағы тарихи жерлермен таныстырып келеді. Қарағандыға баар жолда Қалекен де қызықты әңгімемен қонақтардың сусынын қандырған болатын. Тіпті қалаулары түскендіктен Оралбай тауынан Шабанбайға бір дорбаға қызыл арша дісін жұлғызып, салғызып та берген. Ал менің ойым ойран ботқа. Миыма концерттен басқа ешиәрсе кірер емес. Аты ақызға айналған Абыз тұлғалар тұған киелі жермен жарысып, жеңсек дегеніміз бос әурешілік емеспе? Салым суға кеткендей болып қайтып жүрмеймін бе? деген ой түбінде жатқан күдіктер жанды жеуде. Айтпақшы осы Алматыдан комиссия келгеннен бастап жүрексініп қатты қобалжудан ба? менің бір адамдай зеректігім бар еді, бір алапат басып, ұмытшақтыққа тап болдым. Тіпті сол комиссия мүшелерінің есімдері де есімде қалмапты. Қасиетті Қарауылда күндізгі сағат 14-те атағы жер жарған «Қаламқас» ансамблінің өнерін тамашаладық. Бұрын Францияда өнер көрсетіп шындалып, шеберлігі сыналған өнер ұжымының бағдарламасы тартымды, эсерлі екені мені ә дегеннен алаңдата бастады. Алайда профессор Болат Сарыбаев фольклор аспаптарын енгізген, би падишасы Шара Жиенқұлова этнографиялық билер қойған таза ұлттық бағдарламамыз берілді, кезінде Бәкір Тәжібаев санамызға сіңірген он бес минуттық мазмұнды идеяға құрылған тақырыптық композициямыздың артықшылығы дәтке қуат болып, көнілімді жұбатып, өрге карай жетелей түсude. Концерт аяқталды. Аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Хафиз Матаев орнынан тұрып комиссия мүшелеріне алғысын білдіріп, сәттілік тілеп, залдың орта тұсында отырған маған көзі түсіп, «Тұңғышбай сен мұнда қайдан келдің? Не үшін келдің? Сен өзің шпион емессің бе?»-дегенде залды ду күлкі басты. Мен сасқалактап орнынан тұрып, жөппелдемде аузыма сөз түспей тұтығып қалдым. Комиссия төрагасының ауданның бірінші хатшысы сізге өзінің сәлемін жеткізу үшін бізге әдейі

қосып жіберді дегенін құлағым шалып есімді жиып алып, Сәкенің сөлемін айтуға ынғайлана бергенім сол еді, кенеттен бір қоңыр үнді жуан дауысты келбеті келісті егделеу адам «Ақтогайдың өнерпаздарының тамаша концерті мен пьесасын былтыр тұра осы залдан көргенбіз. Әншілерінің бәрі домбырамен айтады. Дауыстары керемет. Бұл жолғы сапарсыз-ақ Абай ауданының абыройы да, атағы да жетерлік емес пе?»-дегенін естігенімде аузымнан рахмет деген сөздің қалай шығып кеткенін сезбей қалдым. Бұл пікір білдірген Жидебайдағы Абай музейінің директоры еken. Халық дуылдасты тарап жатты. Комиссия жеке отырыска кетті. Бір кездे комиссия мүшесі Сейілхан Құсайынов шығып, жолдамаға Ақтогай ауданы үйғарылды деп құттықтады. Ұлан-асыр қуанышымда шек жоқ. Қарауылдың аудандық мәдениет бөлімінің менгерушісінің телефонымен ауданға хабарладым. Семейге келіп Турист қонақ үйінде:- Сәкен мен Қалекенің егер біз женсек олар комиссияға одан әрі қоңыр болмейді, шешімді нықтап, бекітіп тастау үшін сен сол кезде ғана қимылдайсың деген ақылы бойынша дастархан жайдым. Ауылдан арқалап әкелген жал-жая мен қазы-қарта, бес құты Грузиннің Ось деген конягі, түн жарымына дейін тойладық. Талайдан бергі әрі-сәріге салған тұңғыйық ойлар мен үсті-үстіне жүктелген тапсырмалардың түйіні сол түні тұп тамырымен тарқатылып, желпініп, жеңілден, жеңістің тұтқасын ұстағандай болып Ақтогайымда жеттім-ау. Бейнетімен рахаты қатар жүретін өнер жолындағы осындай сәттіліктерде бірінші хатшы Жәкең бірден назар аударып, рахмет айтып, шабыттандырып жіберетін, ал Сәкен көңіліне қатты ұнап тұрса да салқынқандылықпен әдеттегі қалыпты құйінен аспайтын. Ал Рекең болса төбенен түскендей мақтап та сынап та, екі ауыз сезбен санаңың саңлауына бірақ жеткізетін. Хатшы Дәкең өзіңмен қоса қуанып, қоса тебіренетін. Әкім Сақаң жылы жымиып, толғап та толғанып, баурап алатын. Ертесіне аудандық

партия комитетіндегі қабылдауда Сәкең, қолымыз әрекеткен бұл шараға аудан болып дайындалуымыз керек, Венгрия еліне өзім бастап апарамын, Тұңғышбайдың ширактығының да осы сапарда пайдасы тиді, алайда оның нағыз қиналатын да сыналатын да шағы осы сапар болады. Аудан болып жаппай жұмылайық деп шүғыл талсырма берді. Ойда-жокта баласының қылығына ара түсіп, сотпен келісемін деп барып, тергеуге алынған Рымғалы ағайды баласына тәрбие бере алмаган жауапсыз коммунистің деп, бююрода қарап, партиядан босатты. Менің осы уақытқа дейінгі нағыз әділдік партиядаған деп келген сенімімді райком бюросының осы жолы лайықсыз бұрмаланған шешімі жоққа шығарды. Басқаларды құстаналаудан аулақпын. Алайда бүтін бір ұжымға басшы, тәрбиеші болып жауапты қызметте отырып, жанұясындағы өз баласына ықпалы тимеген нағыз кадрлық кіналы азаматтарды қорғап қалып, партияға мүше болғандығының салмағы өзіне соншалықты маңызды емес, саясатта ісі жоқ, қарапайым жұмыскерді таңдал алып жазалағанына түсіне алмай түнілдім. Бір соққыдан екіншісі аз болғандай Алматыдан балетмейстр Дәуір Әбіров келіп би қойып, Құләш Байсейітова атындағы музыка мектебінің директоры Ондасын Абдуллаев деген азамат ән үйретіп, фотограф Қалиқұмар концерттік бағдарламаға буклет жасап жатқан Венгрияға сапарымызға тұра аттай он екі күн қалғанда жан апам 84 жасында дүниеден қайтты. Қатты қамықтым. Көзімді ашып көргенім, қалқайып соңынан ергенім ғой. Үлде мен бұлдеге оранбаса да, пендешілікпен аузынан тәубасын тастамай, қоңыржай күн кешіп, немерелерін еркелетіп өсіріп, келіні Торғайдың аялаған қамқорлығын көріп, менің өзімді-өзім тынымсыз қамшилап талпынған азды-көпті жетістіктеріме қуанып, бауырларына деген ыстық ықыласын сақтап, артына көп аландамай, бейнетін көрсетпей бақылышқа аттанды. Маған деген шексіз берілген адалдығын тағы да айғақтап кетті. Апам егер біз жауапты

сапарға жүргелі тұрғанда қайтыс болса, менің жерлеу үшін жолға шыға алмай қалуым, ал Венгрияда жүргенде дүниеден өтсе, қабіріне бір уыс топырақ сала алмай армандал өтуім әбден мүмкін еді ғой. Жарықтық апам Алланың қолдауымен келелі іске кедергі де болмай, өкініште де қалдырмай бақылық қазасының өзін қайырымдылықпен жалғастырып, өнер саласындағы самғау биікке жол ашып, бата тілеп аттанды. Апам марқұм мені ғана емес өзінің немерелерін де аялап, тәрбиелеп, мейірімін төғіп жүретін. Торғай екеуміздің екі мекеменің ауыр жұмысынан үнемі қолымыз босамайтын. Апам эсіресе Ертарғынды көзінен таса қылмайды еken. Балалар ойнауға кеткенде апам даға шығып, «Гулден, Сая деп бірнеше рет айғайлап алып, сендерден маған не пайда, анау Тарғынды қарандар» деп тапсырып тұрады еken. Жарықтық апамның Ертарғының шаңырақ иессі деп көңіліне медеу тұтқаны шығар. Ауданда біздің үйде Торғайдың Totы мен Бақшадан басқа барлық сіңлілері мен бауырлары Кенғалы мен Сәулелер жанұямыздың бір мүшесіне айналып оқыды да, жұмыс та істеді. Ал Дулат пен Жазира біздің үйдің кеңжесіндегі болып, оқуларын біздің қолымызда бітірді. Апам олардың барлығын жақсы көретін. Олар да апамды мейлінше сыйласп, еркін еркелеп, құрмет тұтатын. Ежелден ашық, әзіл сөзге шебер Тогжан бір күні оңашада апама Ағыжан екеуміздің жігіттеріміз деп, Лермонтов пен Пушкиннің Торғай магазиннен сатып әкелген суреттерін көрсетіп, Лермонтовты Ағыжанның, Пушкинді өзінің жігітіміз деп таныстырыпты. Қекеме айтып койма деп апамның уәдесін алыпты. Апам Тогжанға Пушкинді тұра өзіңнен аумайтын бұйрабас еken, ал Ағжанның жігіті өзі сияқты әдемі еken депті. Жұмыстан келген Торғайға апам, сіңлілеріңің бір-бір жігіті бар көрінеді маған суретін көрсетті, оларды тезірек жөнге сал, міні жігіттері деп екі фотоны беріпті. Торғай суретті көріп күліп, апау Тогжан сізді әдейі алдаған ғой, мыналар орыстың Пушкин,

Лермонтов деген ақындарының суреті ғой дегенде апам аңтаң болып, қап сен Тоғжанды ма деп күліпті. «Әзілің жаарасса апаңмен ойна деген» ұлағат сөз осындайдан айтылған болар. Ұмытпасам 1982 жылы аудан орталығының ішінде маршруты жанар-жағар май базасынан басталып, Қарағандыға шыға беріс үлкен жолға дейін ішкілікті автобус жүргізді. Бір күні таңтертең біз жұмысқа кеткенде апам Гүлден, Сая мен Ертарғынды автобусқа мінгізіл алыш, тиынын төлең отырып, жүргізуши Макенбайдың апа үйге келдіңіз енді түсіңіз дегеніне қарамай түске дейін қыдыртыпты. Жарықтық балажан болатын. Аламды ақтық саларына дос жолдас, туысқандар болып жақсылап жөнелттік. Торғайдың ағасы Аман мен Мұрат досымның анасы Зейнеп тәтениң осы қыын сэттегі жасаған қызметі мен қамқорлығын ерекше зердемде сақтаудамын. Зейнеп тәте туралы Зияда ақсақалдың «Өулетаралық естелік» деген кітабында берген бағасын ешкімнің де қайыра қайталай алмайтындығына сенімдімін. Сол 1984 жылдың 30-шы мамыры күні апам марқұмды Калининге апарып жерлеуге жүргелі тұрганымызда бүкіл шаруаны қолынан өткізіп жүрген Рымғалы ағайды екі милиция келіп жетектеп алыш кетіп, райкомның тапсырмасы деп баласы Аманғалы жатқан түрмелеге қоса қамады. Маусым айының үші күні райкомның кенсесінің сыртқы алаңында түскі үзіліске шығар сэтте күтіп тұрып бірінші хатшы Саятқа жолығып, баласымен бірге түрмеде жатқан ағамды сотқа дейін бостандыққа шығара тұруға рұқсат берсеңіз қайтеді, бір ауыр жазасын алды ғой деп едім, хатшы жоқ болмайды ағаң сотталауды деп жүріп кетті. Сонынан қалмай ере жүріп, Сәке сіз рұқсат етсеңіз сот Бауыржанмен келісер едім дегеніме де құлақ аспады. Алдында Бауыржанмен азды-көпті аралас-құраластығымды пайдаланып, ағама көмектесуін өтінгенімде, ол кісінің сенің ағаң екенін білгенде өзінді шақыртар едім, конторга келіп маған мына ақшаны алыш, баламды босатып беріңіз

дегенде бұл әдейі үйымдастырылған әрекет екен деп бірден бірінші хатшыға звондадым. Егер райкомнан рұқсат болса мен көмектесейін деп уәде берген болатын.

Ансамбльдің сапарға әзірлігі аяқталып, тап-түйнақтай жинақталып 35 адам болып әуелі Москваға жол жүргүре дайын болдық. Тіпті өнерпаздарды шет елдегі қонақ үйге бөліп орналастыруға дейінгі кестесі алдын ала жасалды. Қалекең қонақ үйде мен жалғыз орналасайын сен бірінші хатшымен бірге боласың деп болжам жасады. Аудан тарихының шежіресіне жазылған сол маусым айының тоғызы күні өткен шопандар слетіне арнайы келген обкомның бірінші хатшысы Н.Г.Давыдов слет аяқталарда аяқ астынан айнып, Сәкеңе шет елге баруға рұқсат бермей тастанды. Нағыз сұрапыл сойқан енді басталды. Қалекең телефонмен сөйлесіп, екі күн қалғанда адам айырбастауға рұқсат берілмейді екен, енді ансамбльдің барлық билігі де жауапкершілігі де тек өзіңе ғана жүктеледі, ал мен ресми көңесші боламын, 34 адам болып жолға шығамыз деп шұғыл тапсырмасын берді. Қарағандының аэропортында аудандық тұтыну қоғамының терағасы Мәдениет бізді күтіп алып, Автолавканы ашып қойып, шет елдік киімдермен тіпті ең аяғы іш киімге дейін түгендер киіндірді. Даладағы базарды естіп, органнан арнайы адамдар келіп тексеріп, Мәкенді біраз әурелегенін кейіннен естідік. Москвада Севастопель қонақ үйіне орналастырды. Министрліктен өкіл келіп, біздің бұл сапарымыз СССР мен Венгер Халық Республикасы достығына арналған ССОД-7 деген ресми группа екендігін айттып, алдын-ала сапардың ережелерімен, мақсатымен таныстыруды. Келесі күні Москва қаласының Неглинная көшесінде орналасқан СССР мемлекеттік ішкі сауда банкісіне Қалекең мен Бегендік үшеуміз ақша айырбастауға барып, советтік рубльдің орнына Венгрияның отыз үш мың форингісін алып, шығып келе жатқанымызда басына ернеуі данғарадай қара шляпа киген бейтаныс біреу бізді тоқтатып, Бегендік

екеумізді оңашалап, мен сендерге өз ақшаларынан екі есе көп совет ақшасын берейін, сендер жаңа алған форингтерінді түгел маған айырбастандар деп ұсыныс жасады. Қанымыз басымызға шапты. Жедел Қалекеңе келіп жағдайды айтып едік, сендер бір амалын тауып күткіліндар, мен қонақ үйден күтейін деп жүріп кетті. Қолымда қара дипломат, жан далбас жақын аялдамаға келіп, алғашқы тоқтаған бір автобусқа мініп кеттік. Көп жолаушылардың ортасында көңіліміз орныға бастап біраз жүріп барып, автобустан түссек, жаңағы бейтаныс қарсы алдымызда тұр. Жігіттер сендер менен қорықпандар келісейік ақшаны жоғалтып алдық десендер сендерге мен беретін ақшаның жарытысын қайыра айырбастап береді, ал артылған жарты ақша сендердің пайдаларында қалады деп үгіттей бастады. Сәті түскенде анадайдан форма киген бір адам келе жатқанын көріп жаңағы бейтаныс сырғып, бізден алшактай бастағанда жолдың қарсысында тұрган таксиге жалма-жан отырып алыш, біз жол құнын артығымен төлейміз өте асығыспыз Севастопельге жеткізіңіз деп өтіндік. Тілеуің бергір ширақ жігіт екен құстай ұшырып қонақ үйдің алдына келіп бірақ тоқтады. Қөліктен ытқып шығып қонақ үйге койып кеттік. Осылайша тағы бір кедергі ме? әлде қатер ме? әйтеуір кес-кестеген тағы бір пәлекеттен құтылдық. Европага бағыт алған жүрдек поездың жайлы күпесінде келе жатып, санам сан саққа жүгіріп, миымды шырмауықтай торлаған күдікті ойлардан арыла алар емеспін. Өнер тағдыры үшін тайталасқан бәсекеде Абай ауданының «Қаламқасынан» тартқандай қылып, әрен җеніп алған жолдама қолымызға тигелі кездескен кездейсоқ ауыртпалықтар бой берер емес. Венгрияны бірге тамашалап, қыдырамыз деген Сәкеңнің де жолы болмай қалғаны бір бүйірден шашудай қадалуда. Бір вагон тұғас өзімізге тигендіктен жатырқап, жасқанбай ән салып, ойнап-күліп Будапешке де келіп жеттік. Ертесіне қала орталығындағы Чайковский атындағы паркте алғашқы

концертімізді қойдық. Қалекең ... «Город Джезказган, космический гаван» деп аяқталатын жалынды құттықтау сәлемін жолдады. Соңғы номер біте бере ашық сахна төріне қолдарында бір құшақ гүл шоқтары бар бір ер, бір әйел адам ұмтылып шығып, шетімізден құшақтап құттықтай бастады. Жөпелдемде абдырап қалып, іле шала Будапеште қазақтың күйеу баласы Мадиярлардың айтулы ғалымы сендерге жолығуы мүмкін деген ақпар есіме түсे кетіп, қол беріп қайыра амандастым. Ширатылған қою мұртты, отты көзді, орта бойлы мығым жігіт бірден, менің атым Қоңыр, сіздердің Байқоңырларыныңдай, Астанам Қарсақ, сіздердің Қарсақбайларыныңдай, ал жұбайым Атыраудың қызы Айғанша сіздердің жерлестеріңіз деп қазақша ағытыла сөйлей жөнелгенде таң-тамаша болдық. Кешке біздің үйге келініздер деп қонаққа шақырғанына Қалекең белгіленген маршруттан ауытқуға болмайды деп келісім бермеді. Венгрияның Пейш, Сольнок, Ешкілмес, Домбavar, Балатон, Дунайкеші деген қалаларына концерт қойдық. Сыры мәлім емес елде жүргенде неше қылыш тосын жайттер болатыны бесенеден белгілі емеспе? Соның бір екеуін ғана еске түсірейін. Бізге алдын-ала түсініктеме берілгенде қонақ үйде сақ болындар, киімдерінді ықтияппа, жинақы ұстандар деп ескерткен болатын. Оның үстіне Қалекең бірнеше шет елде әсіресе ФРГ-да болғанда бөлмеге камера орнатып қойған, мазаққа ұшырап журмейік деп одан бетер зәремізді ұшырған еді. Сонымен келесі күні Домбavarдан шығып, Сольнокке Икаруспен жеттік. Жолсерік аудармашы таныстырып отырды. Қаланың қонақүйіне Бегендік екеуміз алғашқы болып кіріп келгенде кезекші қыз¹ сіздердің қалдырып кеткен мұліктеріңіз деп қағазға оралған затты берді. Таң-тамаша болып ашып қарасақ, қыз баланың женси шалбары. Қалекең сездірмей қолма-қол астыртын іздеу салсак, көркемсөз оқитын қыздың ұмытып кеткен киімі екен. Егер Қалекең естігенде бізді біраз тергеуге алары сөзсіз. Венгрияның курортты көлі Балатонға келіп

екі күн сонда болдық. Жаппай көлге шомылып жүргенімізде судың ортасынан Төлеуқадыр ағай Қайыр қайдасын, тез ойбай менің шалбарымды жеткіз деп айғай салды. Бәріміз қатты шошынып, ұрпиісп қалдық. Қайыр жанұшырып өзі жетіп барып еді, Төкең шалбар дедім ғой саған деп шек сілесі қатып күледі. Сейтсе Қарағандыда Мәкең аэропортта киіндірген импортный іш киімінің резеңкесі созылып, Төкең көлде құлаштап жүзгендे сызырылып қалыпты. Тамаша тартымды концертті көріп мәз болған шет елдік көрермендердің өз тілдерінде әр концерттен соң бағдарламаның сыртқы бетіне жазып берген мақтауға толы тілектерін Гидке аудартып, ауданға алыш келдік. Айтпақшы екі кіслік самолетпен Төлеуқадыр екеумізді көк аспанда ұршықша айналдырығанда қоштасуға азак қалдық. Қайтар жолда Внукова аэропортынан Ил-18 алыш лайнерине мінгеніміз сол еді Шертер қонақ үйде қалып қойыпты дегенін естіп, тағы естен тана жаздадық. Сметті шырқағанда тынысы бір минуттан асатын, мінезінің көтерімділігі мен ақкөңіл, елгезектігіне жан тең келмес марқұм Бегендікке қалтадағы қалған-құтқан тын-тебенді жинап беріп, үш шекпен тартылатын Шертер үшін ұшқалы тұрған самолеттан түсіріп, қалдырып кеттік. Жалпы ауылда қындықтармен басталған сапарымыз Мадияр жерінде қайырлы, сәтті, табысты болып аяқталды. Ауылға оралғанда Дәркен апайдың қолымды алыш тұрып, «Тұңғышым осы жолы қатты алаңдадым, бар салмақ саған түсті ғой, аса жауапты сапарды өте жақсы өткізгендерінді естіп, біліп, қуаныш отырмын» деп шын ықыласымен құттықтағаны жүйкеме түскен ауыртпалықтарды сейілтіп тастап еді. Жезқазғанға ансамбльді арнағы шақырып, облыстық совет Атқару комитетінің тәрағасы Хамзекен стадионда өткен есепті концерттен соң баршамызды құттықтады. Осы күзде Алматыда өтетін революционер, дауылпаз ақын, жерлесіміз Сәкен Сейфулиннің 90 жылдық салтанатында осы бағдарламаны қоясындар деп Қалекен

тағы бір жауапты тапсырманы жүктеп қайтарды. Мәдениет саласындағы бәйгелер мен қара жарыстарға қатысумен откен 15 жыл мені материалдық жағынан да титықтатты. Жыл сайынғы таусымайтын іс сапарлардан құралған берешектерді осы 15 жылда Торғай сырлас досы аудандық агробанкінің бастығы Зәурешке айтып, сиыр сатып алуға деп 3 рет судда алыш жалқан болатын. Жалпы біз үй болғалы жеке меншікке мал ұстамадық. Совхоздардан мал сұрап алыш та көргемін жок. Торғайдың ата-анасының камқорлығына сүйендік. Бірде өкіл болып Қаратал совхозына барғанымда жаның жәннәтта болғыр Орал марқұм: «Тұнғышбай сен қалайсың, өкіл болып келесің де тапсырманы орындап кетесің. Еш нәрсе сұрамайсың. Басқа өкілдер кайтарында өмірі күр кетпейді»- дегенде недерімді білмей сасқалақта, онда бір қой болса деп едім, шегі қатып құліп алыш, «Тұнғышбай қойды менен сұрама, управляемый жолдастарың бар емес пе? сен менен ірілеуін сұрасаңшы»-деп ақыл беріп еді. Кезекті демалысымды алыш, тынықсамда үйқы қашып, қатты шаршау мазамды алыш жүргеніне қарамай күзде Алматыдағы Мұқтар Әуезов атындағы академиялық драма театрында өтетін аса жауапты концертке дайындала бастадық. Өйткені бұл ән-күй мен бидің ғана концерті емес, Сәкеннің тар жолдағы тайғақ тағдырынан көріністер беретін композициямен басталатын бағдарламаға құрылуы керектігін назарға ұстадық. Ең бастысы менің өнер саласындағы соңғы, шешуші, түйінді шығармашылық ұмтылышын болар деген мақсатпен уыттанып кірістім. Аудан өнерінің эрең жеткен шет елде өтетін аса маңызды есепті концертін облыстың бірінші басшысы көзіне ілмеген сын сағаттарда, ауданның бірінші хатшысының Венгрияға өзі бастап апарудағы жауапты міндеттін жоқтаттырмластай күш-куат берген Аллаға тәуба қылып, қыркүйек айының орта тұсында 1978 жылдан бері қызметтік бағынышты ғана емес, сыпайы сыйлас та болып келе жатқан Сәкенің кабылдауына кіріп,

денсаулығыма байланысты қызметтөн босату туралы аудандық совет Атқару комитетіне өтініш бергенімді айттым. Алда Алматыға жауапты сапар түр ғой соған дайындалуымыз керек шығар деп, телефонды алып, әлде біреумен ұзақ сөйлесе бастағанда мен кабинеттөн үнсіз ғана шығып кеттім. Бұл қылышымды ұнатпаған болуы керек, кейіннен бір жиналыста Сәкенің «Тұңғышбай щиптилний адам»-деп тұспалдан баға бергенін марқұм Сейітмагзұмнан естідім. Сәкен Сейфуллиннің Алматыдағы 90 жылдық мерекесіне қара құрым халық жиналды. Зиялыш қауым, ақын, жазушылар да барышылқ. Салтанатты жиналыстан соң академиялық театрдың шымылдығы сырғып ашылған бетте Жезқазған облысы Ақтогай ауданынан келген көркемөнерпаздар деген жүргізушиңің дауысын ду қол шапалақтау басып кетті. Қонырат кеңшарының жүргізуші Едебеков Оразбектің Газ-53 автомашинасымен апарған декорациялармен көркемделіп безендірілген ат шаптырым зәулім сахнадағы Сәкеннің тауқыметті тағдырлы өмірін көрсеткен мәнді композиция аяқталғанда көрермендер орындарынан тұрып кетіп, тоқтаусыз қол соқты. Дунайдың жағасын думанға бөлеп, өндөліп, жетілдірілген концерттік бағдарлама жиналған халықтың көңілінен шыққандығын кешкі дастархан басындағы төрімізге шығарған қонағымыздың бірі, ұлттық өнеріміздің інжу-маржаны болған Қызы Жібек фильмінде Шегені сомдап анызға айналған актер марқұм Әнуар Молдабеков, зәулім залдағы көрермендердің, тіпті Мұлік Сүртібаев бастаған зиялыш қауымның да таң қалып тапжылмай тамашалағанын айтып қуантып таstadtы. Бір жылда Венгрия мен Қазақстан сияқты іргелі екі мемлекеттің екі бірдей астаналары Будапешт пен Алматыда өткен абырой мен даңқтың алқалы салтанаттарында Тоқырауын өнерінің таныла түсіп, мәртебесінің өсуінің сәттілігі, менің қарапайым талпыныстарым мен әуесқой өнерімнің ел алдындағы соңғы есебіндей болған еді.

Осылайша мені бала кезімнен, халық театрынан, жанына жақын тартқан киелі сахна, өнердегі өз төрінен Алматыда, академиялық драма театрында шығарып салған болатын. Өнер керуеніне қосылған әрбір өнерпаздың еншісіне өз міндестінен бөлек азаматтықтың парзызы, ардың ауыр жүгі жүктелетін. Сахнада бұлбұл әнші, театрда бас кейіпкер, ортақ мұдеде ақылшы, жастарға тәлімгер жанның бірі, өзім осы қасиеттерін ерекше бағалайтын Дариға апайым менің бұл таңдауыма қиналып, өкпеледі. Мәдениет саласын тастал кететініме өте қатты қынжылған Дәркен апай, денсаулығына қолайлы мекемені айтшы, соған ауыстырып орналастырудың мүмкіндіктерін қарастырайық деп жанашырлық ұсыныс жасады. Аудандық Типография директоры болып шамалы істеп көріп едім. Ол жерде тапсырма беретін бастық оның жұмыскерінен көп екен. Әрі ойлап, бері ойлап біраз миымды тынықтырып, өзіммен-өзім болатын жұмысқа тоқтап, жан досым Қайыркулымның қарамағына шопыр болып баруға бекіндім. Бірақ ауыз сөз айтумен ғана шешіліп кеткелі түрган тілегімді қызылып түрганда қолдамаған Саятқа деген ренішім осындай қадамды таңдатты. Райпоның бастығы әуелде көрші болған, аудан өнеріне де үлесін қосып жүрген Төлеужан:- «Тұңқа шынымен осылай шешсеніз жай шопыр емес, еркін құстай жүретін Автолавка берейік»-деді. Дәл осы тұста Қайрекенің Тұңғышбайға гаражда түрган су жаңа Газ 66 автомашинасын бергенде отырмын, соны аудан бойынша еркін сауда жасайтын автоловка жасайық деуі мүн екен, Төлеужан бірден макулай кетті. Шаруа он жамbastan шешіліп, ойламаған жерден айғай-шуы жоқ, таза ауада ел аралап, өзіме-өзім бастық болып қалың қар мен ми батпаққа тұрмайтын қуатты машинаны мініп шыға келдім. Бұл да сонау балалық қылышқен аяқ астынан аунап түсіп, оныншы класстағы сабаққа барудан бас тартқан шұғыл шешімімнің жалғасында болғанымен ауырлық түсіре қойған жоқ. Бұл жұмыста да небір пейілді азаматтарға

жолықтым. Кісіге қылдай қиянаты жоқ, ақылын аямайтын Егімбай ақсақал, ақындығы ақтарылып, шежірелігі тарқатылып кететін Төкенғалы ағай, өзімен ақылдастып алыш тауар босататын Өмен ағай мен Қызыларай совхозы кустасының бастығы математикаға алғыр, тарихты тереңнен қопаратын мінезді Сүндеттермен істес болу көп нәрсені таный тұсуіме ықпалын тигізді. Сонымен тұра бір жыл үш ай дегенде бір күні үйге аудандық кеңес Атқару комитетінің орынбасары Сейіт келіп, бірінші хатшының қайыра қызметке шықсын деп ұсыныс жасағап отырғанын айтты. Жолдастарыммен пікірлесіп едім, сен алдына мөлип барып қызмет сұраған жоқсың, өзі шақырып отырғанда райыңдан қайтқаның дұрыс, бұл қыңыр мінезіңмен ешкімді де әсіресе бастықтарды мұқата алмайсың деп ақыл берген соң Сейітпен хабарласып едім, культураның бір саласы ғой баратын шығар деп, комхозға бастық болып ауысқан Шапибай досындан босаған аудандық киносетті ұсынып отыр деді. Ұлытауда бірінші хатшы болып, қызмет жасап жүрген Жәкеңнің «Тұнғышбайдікі ерлік, ал жақсы кадрды қадірлей алмағандардікі ақылсыздық» дегенін естігенмін. Осындай көлденең пікірлер әсер еттіме? Алматыдағы жолдасы Қасым ағайға бір жол түсіп барғанымда саудада жұмыс істеп жүргенімді өзімнен естіп, қатты қынжылыс білдіргені бар еді. Оның үстіне біраздан бері түрмеде жатқан ағам Рымгалының Ағадыр ауданында болатын сотына ағанды ақтау туралы алдын-ала түсінігімді бергенмін дегеніне қарамастан қоярда қоймай Ақтоғайдың сот тәрағасы Бауыржанды Қуаттан сұрап алған Кубан автобусымен өзіммен бірге Ағадырға алыш бардым. Бауыржанның жанашыр азаматтығының арқасында сотталады деген ағамның шарт жазамен құтылып шыққаны әсер етті ме? Эйтеуір Саяттың көnlі түскен ұсынысын қабыл алыш, 1986 жылдың 21-ші ақпанында Кино жүйесіне жұмысқа кірістім. «Балдырган» деген шағын кино залы бар кино торабының

кеңесі 1940 жылы салынып бітіп, алғашқы қоңырауы соғылған байыргы білім ордасы болған орта мектептің гимаратының жарты бөлігіне орналасыпты. Негізгі кино 1970 жылдан бері таласып-тармасып, аудандық мәдениет үйінің залында көрсетілетіндіктен, мектеп гимараты ішінде бос тұрған үш класс бөлмесін қосып 120 орындық кино зал салуды қолға алдым. Класс бөлмелерінің шіри бастаған еденінің тақтайларын алғанда астындағы жарты метр бос кеңістіктің тап таза, кебу қүйінде тұрғанына таң қалдық. Класс бөлмелерінің төбелерін жапқан ұсақ майда шіліктер сол қалпында сақталған. Осыған қарал сол қырқыншы жылдардағы біздің құрыш қолды, майталман, шеберліктері жәдігерге айналған жерлес экелеріміздің сапалы еңбегіне дән риза болдық. Бір күні Сәкең шақырып, кино зал жасағанынды естідім. Енді сыртқы сылақтары түсіп, жұлым-жұлым болып тұрған кинотеатрдың сыртын қаптат. Мен келісіп койдым, арнайы хат алып ертең Семей қаласына барасын деп тапсырды. Кинотеатрдың сыртының көркейетіндігі өз алдына, хатшымен арадағы байланыстың түзеле бастағанын көңілге хош көріп, ертеңінде Қарағандының аэропортына келсем, менен бұрын ертерек бір самолет кетіп қалыпты. Басқа рейстер жок, тек Қарағандыдан Семейге АН-2 самолетты ұшқалы тұр деген соң соған отырып, төрт жарым сағат ұшып барып шаруаны шештім. Бір күні телефон шылдырап, қызы бала қазір сізді бірінші хатшыға қосамын дегендеге аландап таныс дауысты күттім. Келесі аптада АТП екі Камаз береді, сонымен кірпіштерді жеткізіп алып, өз күштерінмен кинотеатрдың сыртын қаптайсындар деп тапсырды. Бірінші хатшы Сәкенің телефонмен сөйлескені жағдайдың қалыпқа келе бастағандығын одан бетер анғарта түсті. Ауданның 50 жылдығында, одан кейінде де тура осылай өзі шығып телефонмен сөйлесе беретін қарым-қатынасының қайта орала бастағанын біргіндеп сезіне түстім. Аудандық АТП-ның бастығы найзамен түйрекендей дәп түсіп, аузынды

ашқызып қоятын, қалжыны удай аңы Алпекең «не Семейге жақындаш жүрсің ғой»-деп іліп тастап, Сералы мен Қайырбек прицеп тіркеп шығады, таң ата жүріп кетіндер деді. Осылайша кинотеатрдың сырты силикат кірпішпен қапталып, жарқырап шыға келді. Мекемедегі Тайтөлеу, Роза, Дария, Мираш, Жұмтан, Гүл, Рәш, Айгүл, Қайрат, Марат, Серік, Серболдардың ұйымшылдығы бар шаруаны аяғынан тік тұрғызатын. Қалған спорт мектебі орналасқан жалғасын келер жылы Мәдениет ақсақал туралы мен құсан қаптатқан болатын. Маған қалай екенін білмеймін қоғамдық жұмыстарды қоса атқару еншіме жазылғандай қайда барсамда соңымнан күшті жүріп тауып алатын еді. Киносетте де мәдениет қызметкелері аудандық кәсіподак комитетінің жұмысын қоғамдық негізде жүргізу жүктеліп, 1987 жылдың ақпан айында осы саланың Алматыдағы 15 күндік семинарында жургенімде ауылдық кеңеске депутаттықта тұсуге келісім сұраған жедел хат келді. Науырыздың басында сайлау өтіп, ойламаған жерден депутат болып шыға келдім. Бұл оқиғаға түк түсінсем бұйырмасын. Мені тағы бір қоғамдық тапсырмаларға жететін шығар деп алаңсыз жургенімде бірінші хатшы шақырып, «Тұңғышбай сен Ақтогай селолық кеңесіне төрагалық қызметке барасың, ертең сессияда сайлайды»-деді. Қарсылық бідіруге шарасыз болып үнсіз келісіп шықтым. Үйге келіп Торғайға айтып едім, ол бірден болмайтын шығар деп қарсылық білдірді. Гүлдер балабақшасының бюджеті селолық кеңестің қарауында болғандықтан да екеуміздің басшы болып, бір бағыныштылықтағы екі мекемеде қатар істеуіміз заңға қайшы, сен тез барып мұны исполномға айт деді. Не керек науырыздың туралы 16-сы күні Сәкең мені селолық кеңестің төрагалығына, Торғайды аудандық партия комитетіне иұқсаушылыққа шұғыл отырғызып, өзі науырыздың 17-сі күні Жезқазғанға барып, облыстық кеңес Атқару комитетінің орынбасары қызметіне тұрып алды. Оң мен

түстей болған осы ауыс түйістің бір сырын Сәкең, 1988 жылдың қантарында облысқа білім жетілдіру курсына барғанымызда Турағұл ақсакал екеумізді үйіне қонаққа шақырып отырып, суыртпақтап жеткізген болатын. Одан кейін кино торабының республикалық курсында Алматыда жүргенімде Сәкең телефонмен тауып алыш, Самал-2 шағын ауданындағы өз үйіне тал түске қонаққа шақырып, өзі ауырып жүрсе де ақжарқын отырып, көп әңгімелер айтты.

1928-ші жылғы аудан құрылғаннан бастап өткен 59 жылдың ішінде, 1987 жылы аудандық партия комитетінің бірінші хатшылығына ең алғаш рет Ақтогайдың өз тума перзенті Рекең (Рымбек) 25-ші бірінші хашы болып сайланып, тұған елінің өгейсіл келген тағдырының тізгінін қолына алды. Бір ғажабы ауданды басқарған 1928 жылғы ең алғашы бірінші хатшы мен 1990 жылы коммунистік партия тараған сәттегі ең соңғы бірінші хатшының фамилияларының бірдей Жұнісов болуын сәйкестік емес, алғашқыдан бастап-ақ актогайлықтар басқаруын құлтағаны шығар. Рекеңді 1968 жылдары Қоңырат совхозында бас аграном болып жүргенде Калинин фермасындағы іс сапары кезінде тоспа допты шебер ойнайтындығынаан білемін. Бойының сұнғактығына қызығып, тереңіне бойлай алмастай көрінетін сырлы мінезінің сыйкырына еліктейтінмін. Барлық салаларда жауапты қызметтерді іскерлікпен атқарған жаңашыл, батыл реформаторлық қасиеттерін айрықша бағалаймын. Казір ойласам, өтпелі кезендегі билік қолында болғанда ауданды басқаша жағдайға бейімдеп жіберетін бе еді. Жалпы біздің ауданда бірінші басшыларға түрлі себептермен наразы болып, қарсылық білдірген оқигалардың бастан өткенине сарапшылық жасап, өсисет айтудан аулакпын. Өйткені кез келген шағын ұжымнан бастап, тұгастай аудан халқының ортасында, кез келген адамның жеке шаруасы дұрыс шешілмегендіктен немесе басшының іс әрекетіне көзілі толмагандықтан көзқарасын табандылықпен орындалуды

талаң етудің салдары, ірі наразылықтарға апаратындығы қай өнірге болсын тән құбылыш. Өз басым қай деңгейдегі болмасын басшылармен арыздасып, ит таласқа түсіп көрген емеспін. Басшылар арасында алып қашты сөз тасуға да қатысқамын жок. Бұл турасын айтар принципті пікірімнің жоқтығынан да, жағымпаздық танытқан жалтақтығынан да емес. Шешімі табылмай шиеленісіп тұрған кез келген шаруаны өз басымда тұрғандай күйде қабылдан, оны шешудің жолдарын өз шама-шарқымнан, өз қабылетім мен өз әлімнен іздегендігімнен шығар деп ойлаймын. Зор сенім артып тағайындаған жақсы қызметті дұрыс атқара алмай қызметтен босап қалған кейбір азаматтардың іле-шала ашуға мініп, бірден наразылар тобына қосылатындығы жарасымды мінезге жатпаса керек. Рекенің астарлап сөйлеп, күліп тұрып ойындағыға барлау жасап үлгеретін ерекшелігі таң қалдыратын. Біздің атага жиендігін пайдаланып райкомда жұмыс жасап жүрген Торғайға бірде «осы сендердің үйлерің кай жакта»- десе Торғай, Гүлдер балабақшасының артында деп түсіндірмек болғанда «тоқта, ой ақылдым мен сендер үйлерінді көрсетіп қашан шақырасындар деп сұрап отыр емеспін бе»?-деп әдемі әзілмен ойындағысын жеткізіпті. Расында басшыларға дәм беруге сараңдығымыз емес жағынғандай боламыз ба деп тартынғанымыз рас. Рекең өзіне тән мінезіне салып маған үрісип, ренжіткен жері болса да ол үшін ешуақытта өкпелемеймін. Өйткені мені солайша бағалауға, өз басымның кемшілігінің салдары болғандығынан шығар деген түсіністікпен қабылдайтынмын. Сонымен Рекең бүкіл бір ауданның бірінші басшысы, ал мен сол аудан орталығының иессі ретіндегі атқамінер ауылнайымын. Жоғарғы Кенестің тұрақты комиссиясының шешімі ме? әлде Қазақстанды өз өсінен айналдырып түсіре жаздаған Колбиннің таралынан ба? жер-жерде бау-бакша өсіруді қолға алу туралы ерекше пәрмен беріліп, Рекең огород салушылар қауымдастығын құруды тапсырды. Апър-

топыр, жедел кірісіп, байырғы Қозадан жер белгілеп, қоршау жасап, сексенге тарта тұрғындарды бұл бастамаға тартып, картопты егіп таstadtық. Обалы не бір қап тұқым еккендер күзде он, он екі қаптан өнім алып, қарық болып қалды. Аудандық Қеңес атқару комитетінің төрағасы Елемес деген азамат жымыйып, күліп отырып, майда қалжынымен қан шығармай бауыздайтын, тірі пендеге жамандық тілемейтін, жайдары мінезді, жанға жайлышада еді. Қызыметтік бағыныштылық бойынша мен сол кісіге тікелей бағыныштымын. Сол кезеңдегі аудан басындағы түйткілді проблеманың бірі тұрғындардың өз меншіктегіне үй салу үшін жер телімін алу екен. Тізгін қолыма тиіп, ауылнайдың атына мінісімен өтініші бар тұрғындарға бос тұрган жерлерден үйдің орнын беруді жердің астымен де үстімен де тартылған электр желісі мен телефон сымарының бастықтарын және аудандық СЭС-тің бастығы мен бас прорабты ертіп жүріп, бос тұрган жерлерден сұраныстарына сай құрылымы жүргізетін жерлерді Мейрам мен Сәкітай бастаған біраз жігіттерге бөліп беріп, комиссияда қарап бекіттіріп таstadtым. Бір екі күн өтісімен Рекең телефонмен, «эй слуший сен ауданның басын бөліп әкеткелі жүрсің бе? бізге неге ескертпейсің»?- деп ашуға басты. Қателескенімді біліп, тілімді тістеп, үндемей құтылдым. Тікелей бастығың Тұсінбековке айтпағансың, бұдан былай есінде болсын деп алғашкы ескертуін жасады. Мойныма су кетіп Елекеңе келдім. Қеңсан алыс болып, аяғың жетпесе, ішкі телефонмен сыбырлай салмайсың ба? Үй орнының артында ардагердің таласқан арызы тұрғой деп майдалап, мақтамен бауыздагандай қылып ұялтқаны жаныма қатты батты. Осыдан бастап хатшының тапсырмасын төрагаға, төрағаның тапсырмасын бірінші хатшыға жеткізіп айтудың амалы мен әдісін табу қолымнан келмейтініне бірте-бірте көзім жете түсті. Оның үстіне өз ойыма алған шаруаны өз дегеніммен орындауга машықтанған мінезім, екі алыптың ортасына түсіп,

суарылмаған болаттай болып жасый бастадым. Селолық кеңеске барғаным тұра бір жыл толғанда Рекене кіріп, жағдайды түсіндіріп, бұл жұмыстың маған лайықты еместігін айттым. Кез келген түйіннің тарқауын дөп тауып, шұғыл шешім шығаруға шебер Рекен бірден, онда бұрынғы өз орныңа қайтып бар. Бізде екі адамға арналған курорттық путевка түр екен Торғайының атынан соны алып, әуелі демалып кел деді. Осындаш шешімділігінен соң Рекенді бағаламай көр. Рекенің әр кездердегі шешімділігі жәрдем сұрап алдына келген талай адамның жадында сақталған шығар. Торғайдың арқасында тегін путевкамен Қара теңіздің жағасындағы Гаграға барып, аттай 24 күн дем алып, емделіп қайттық. Жиырма жылдай этажды үйде тұрып, егде тарта бастағанда ауласы жеке жер үйде тұрсақ деп үміттеніп жүргенде, ойламаған жерден 1991 жылы қабырғасы тұрғызылып, төбесі ғана жабылған тұра қасымызда салынып жатқан екі пәтерлі үйді екі дос Бағдат екеуің өздерің ремонтын аяқтап кіріндер дегендегерден жеті қоян тапқандай қуанған едік. Кино торабына Елемес Қасқырбайұлының өзі апарып, «жігіттер қайтқан малда береке бар деген, бастықтарың курорттан аман-есен оралды» деп бір жағы қалжынға жатқызып, отырғызып кетті. Аудандық Кино торабындағы жұмысты шалғай Еңбек, Чапаев, Калинин сияқты фермалардан тұрақты кино қондырғыларын ашумен жалғастырдым. Бұл бастама оң нәтиже бергенімен фермаларға уақытылы кино жеткізіп тұруға ескі транспорттар қындық туғызды. Сол кездегі аудандық ауылшаруашылық басқармасының бастығы, ауыл шаруашылығы саласының жетік білгірі, қай қызметте болсын өзінің талапшыл табандылығымен бағаланып жүрген Жәкене (Жанғабыл) барып, совхоздардың есебінен бір жаңа автомашина беруін сұраған өтінішімді екі сезге келмей шешіп, бір айдың ішінде су жаңа Газ52 автомашинасын бергізді. Аудандық Казсельхозтехника бірлестігінің бастығы, өнер мен еңбекте бірдей танылып

жүрген ер мінезді Сәмет ағай Газ 52 автомашинасының бірінші комплекті су жаңа моторын складтан босаттыртты. Облыстық Кинофикация басқармасының бастығы Калюпага өз бетіммен жасаған осындай талпынысымды айтып едім, өзің мініп жүр деп, келгеніне екі жыл ғана болған Луаз деген шағын жеңіл автомашинасын бергізді. Аудандық ішкі істер басқармасының тергеу бөлімінің бастығы Сәкітай совхоз есебінен пайдаланып келген ескілеу Газ51 автомашинасын тұтас қалпында жарамды бөлшек саймандарын пайдалану үшін сыйға тартты. Осылайша техникадан таршылық көріп келе жатқан мекемені толық жабдықтауға қолымыз жетті. 1988 жылы тұла бойы тұнғышымыз Гүлденіміз Максим Горкий атындағы орта мектепті үздік оқып бітіріп, Жезқазғанның педагогикалық институтына окута түсті. Гүлден орта білімнің аттестатын алған күні түнде Балқаштан Мейрам ағатайым келіп, немересін құттықтап, құлағына алтын сырға таққан болатын.

Бажа деп атауға бергісіз тұған бауырымдай болған жаны жайсан, ақжарқын Бидалы мен Ағыжан Гүлденімізді қолдарына алып, мәпелеп оқуын оқытып, қызыл дипломмен үздік бітіртіп шығарғандығын ризашылықпен мақтан тұту парызымыз. 1991 жылы Калининде аға шопан болып жұмыс жасайтын тұғаным, жаратылысынан мінезі бөлек Қарағандының кооперативтік институтын екінші курсынан тастал кетіп, қара жұмысқа жегілген марқұм Тілеулі қан қысымы көтеріліп, қатты ауырып ауруханаға түсіп, жағдайы тым ауырлап, Жезқазғаннан самолет шақыртылып, облыстық ауруханаға жөнелтілді. Мен қоса мініп, ая арайының бүрқасынды болуына байланысты Семейдегідей тағы төрт сағатқа жуық тенселіп тербетілген самолет бортында күйзеліп жатқан бауырыммен бірге күн бата аэропорттан күтіп алған жедел жәрдем көлігімен ауруханаға жеткіздік. Өскерде бірге болған досы, әм жерлесі Аманбек (Ақтайбеков) күтіп алды. Бас хирург

Нұртас қарап, жағдайының өте қындығын, уақытты өткізіп, кеш апарғанымызға қынжылыс танытты. Бір жеті болып, Балқаштан Әмірғалы ағатайым келген бетте мен ауылға қайтып кеттім. Екі күннен кейін тұра марттың сегізінен тоғызына қараған құні Тілеулі өмірден озды деген хабар жетті. Бақыrbай даласына алғашқы қазығын өз қолымен қағып, орталығын қала тектес көрікті, сәuletіне дәuletі жарасқан ауылға айналдырып, табан аудармай он бес жыл басқарып, Республика деңгейіндегі асыл тұқымды дегерес койын өсірудің авторлық мәртебесін әперген Жамшы совхозының директоры Қаукең (Қауаз) мәйітті шұғыл жеткізетін транспортты жедел шешіп берді. Темір тұлпарын тегеурінді менгеріп, уақыт дегенді мемлекет мұдесінің бар игілігіне арнап, өз басының қамын құйттеуді ойына да алмайтын, қайырымды, елгезектігімен ел жұрттың аузынан тұспейтін, ай далада бұзылған моторын жұлып алып жөнге келтіріп, сапарын жалғастыра беретін қас шебер, кезенгенін құр жібермейтін сұр мерген бауырим Әмірәлі қас қарайа жолға шығып, таң ата Жезқазғанға жетіп, сол күннің кешінде көз ілмей жол жүріп, Тілеулі марқұмның мәйітін шаңырағына жеткізіп берген болатын. Бауыримның мурдесін Аққойтастың оңтүстік иығындағы ауылдың шыға берісіндегі дөңнің үстіне мәңгілік мекеніне орналастырдық. Табиғаттың сырына жетіп болmas бір құпиясындағы бір жеті өткенде марқұм Тілеулінің күшігінен асыраған иті қабырының басына барып өліп қалыпты.

Жалпы біздің қатарымызды аяғынан тік тұрғызып, өз мүмкіндігі жеткенше талпынып, адал еңбек етуге бейімдеген Кеңестік кезеңдің шапағаты ауданымызда білім беру саласына көбірек тигендігін бағалағанымыз жөн деп санаймын. Тұрғылықты халық саны шағын совхоздардың барлығында да типтік екі тіпті үш қабаттың заңғарадай мектептер салынды. Ал небәрі төрт мыңдан аспайтын ғана тұрғыны бар аудан орталығында екі бірдей үш қабатты орта мектеп пен бес қабатты жиһазға толы жатақханасы бар

зәулім кәсіптік техникалық училищенің білім ордасы ретінде шалғайдағы аудан халқына қызмет көрсетуі Кеңестік кезеңінде жетістігі. Тіпті аудан орталығын тұтастай жылумен қамтамасыз етуге арналып, салына бастаған қуатты, заманауи орталықтандырылған жылу қазандығының дегеніне жетпей тоқырап қалуы өкінішті болған еді. Әйгілі «Түрғынүй 91» науқанында басталып, қабырғасы қаланып, төбесі шала жабылған екі басты үйді ойламаған жерден бірінші хатшы Рекен, «өмірде қыл өтпейтін достарсындар, енді қияметтік көрші болындар»- деп Бағдат екеумізге берді. Қатты қуанып, жаспыз ғой жөндел аяқтап алуга құлшынып кірісп кеттік. Бұл үй де біз түрған 8 пәтерлі этаждың дәл іргесінде болатын. Берілгендігіміз сонша түнгі сағат екіге дейін сол үйден шықпай жұмыс жасаймыз. Материалдарын аудандық құрылыш мекемесі керегінше босатып отырды. Бір күні сылаққа пайдалану үшін берген 5 тонна цементті түсіріп жатқанымда Бағдат марқұм келіп, мұнша көпті неге аласың. Бұл таусылғанша ағатайым мен Алтын маған маза бермейді деп ренжіді. Тағы бірде қоршаша материалдарын аула кең болсын деп көбірек әкелгенімде мынаны қашан құрып бітеміз деп тағы да қабағы түсіп кетті. Жаның жәннәтта болғыр Бағдат дала шаруасына өте шорқақ болатын. Оның есесіне үйдің ішкі жұмыстарын қатырып тындыратын. Соғымнан бастап сыртқы ер азamatқа тән міндеттердің бәрімен тұмысынан алғыр, тиянақты, өтімді Алтын шұғылданатын. Бағдат екеуміз құда болсақ деп уәделескенбіз. Алтын үшінші баласына босанғанда қыз болса еken деп тілеп, перзентханаға барып, терезеден қарасак, Алтынның «Тұнқа ұяттымыз, тағы ұл тудым» дегенін естіп, ол шаруаны доғардық. Тағдырдың жазуымен өмірден тым ерте кеткен Бағдаттың орнын жоқтатпай алыс-жақынның бәрімен сыйласа білетін Алтын төрт балапандары Серғазы, Еркебұлан, Ерлан мен Баянын аялап есіріп, ер жеткізіп, өз алдарына жеке шаңырақ құрғызып,

парызын өтеді. «Қазақта қоңсы қонсан, көршінді сайла» деген ескерпе нақыл бар екен. Алланың әмірімен қайда көшіп барып, жүгімізді түсіріп, от жағып, қазан көтерсек те жанымызда үнемі жайсаң адамдар сыйластықпен бірге өмір сүрді. Ақтогайды осы соңғы мекенжайымызда аса көпшен араласуды қаламайды дейтін соттармен көрші болдық. Шындығында мұлдем олай емес екен. Бақтыбек пен Алмагул ағатай, тәте деп құрақ ұшып, ал Самат пен Қарлығаш туысқандықты одан бетер жақындастырып баурап әкетті. Өмен мен Жанаттың, Жанат пен Дананың, Асқат пен Жұлдызайдың қарапайым қайырымдылығы өнеге етіп айта жүрерліктей ұлағат болған еді. Кейінде келіп қоныстанған Саттар мен Мархаба болса Тоқырауын толқындарының қос қанатындағы көңіл хошына беледі. Ал миллионға жуықтар халқы бар Қарағандыға көшіп келгенімізде құдайы көрші болып, Гайныңен ақсақалмен, Естайдың шаңырағын ұстап отырған Күлішпен тіпті өте жақын бауырым, Аяқең әкемнің баласы Бақытпен бір шатырдың астында кездесуіміз таңғажайып оқиғаға айналып, өзі жақсыларға барлық жерде ортақ орын табылар деген дауалы сөзге сендіре түсті.

1991 жылды ғасырлар бойғы ата баба арманының орындалған Тәуелсіздігімізді тойлаумен аяқталып, 1992 жылға жаңа дәуірдің жаңа тартуымен аяқ басқанымыз сол еді. Ауданда тасыған Тоқырауынның жағадан асып, буырқанған рухани толқыны ұрғандай сапырылыш етек алыш бара жатты. Бұл бір жылдың ғана буынтығы емес талай уақыттан бергі қордаланған келенсіздіктердің жиналышп барып шиқандай жарылған сәті болар. «Әділет»-деген комитет құрылышп, өтпелі кезенде қиналған халықтың басына түсken ауыртпалықтан құтқарудың жолдарын іздеді. Шұғыл шаралар қабылданып, тындырымды істер орындалды. Ашу тарқап, көш жүре түзеліп, қалыпты жағдай орныға бастады. Шежіреші қартымыз Тұрсекеңнің (Жақсыбаев) «Шындық пен қиянат» деген кітабы жарыққа

шығып, өткен күндердегі толкуға сыйпарттама берді. Алайда ереуіл комитеті жетекшілерінің бірі Тұрсыкең ақсақалдың 2012 жылы шықкан «Талапай мен Тайталас деген» екінші кітабы баспа зөз бетінде пікір дүмпуін туғыза бастады. Өзімізді өзіміз осылайша өзеуреп жамандап, жағага жармаса бергеніміз дұрыс болмас деген оймен шудандық газетке «Ақиқатты да аттап кетпейік» деген өз ой-пікірімді жазды. «Өз қотырымызды өзіміз қасып, қан шығара бергенше ауданымызды дау да жеңбейтін, дүшпан да көз алартпайтын құтты мекенге айналдырайық, ел шамысының ең биігіне бірігіп, топтасайық, өзімізді өзіміз құрметтейік»- деп қоламтансың шоғын сөндіруге үлесімді қосқандай болдым. Көк жиекке де көз салсақ көретініміз оте көп. Сол жылдары шындығында аудан билігіндегілердің бөріне қолда барды ту-талапай жасадындар, талап алдындар деп бүргедей жабылдық. Халықтық қозғалыс сыйпатын алған бұл наразылық, 1930 жылғы Тоқырауын көтерілісінің жалғасында пәрменді болды. Ал қазір Гәуелсіздіктің өткен 30 жылында Қазақстанның бар байлығын бауырына басып алыш, байығандарға ауыз аша алмай отырғанымызға не себеп?. Сұрақ көп, жауап жок.

2. Тайталасты ғұмыр

1992 жылдың акпан айы аудан құрылғалы өткен 64 жылда болмаған қуатты серпінмен басталды. Өмір сүрудің жаңаша тәсілі мен жаңа тәртібі қақпасын айқара ашып, қасқайып қарсы алдымыздан шықты. Өніміз түгілі түсімізге кірмеген әкімшілік жүйе құрылыш, тәуелсіздіктің шуақты шұғыласының астында елді басқарудың тұтастай жаңа механизмдік құрылымдары өз қарамақтарына қажеттілерін ірікте алыш, икемдей бастады. Өмірлік мұратының алтын діңгегіне айналған толысқан тоқтамды, жібектей мінезі, білімді, білікті іскерлігі, кез келген адамның пікірімен санасатын байсалдылығы, өз білгенін өзгелерге әсіресе қарамағында қызмет жасайтын

азаматтарға талмай айтып отыратын ұстаздығы тұлғасын айшықтап тұратын Сақаң (Сағадат) Ақтоғай ауданың тарихында тұнғыш әкімі лауазымының иессіне айналды. Ақтоғай аудан Әкімшілігінің бірінші орынбасарлығына облыстан Амантайды (Әбілұлы) қоса ала келіп тағайындал тастады. Тәсілі беймәлім жаңа жүйенің алғашқы жұмыс тапсырмасын совхоздардағы мемлекет малдарын жаппай санатудан бастады. Сол сапырылыс науқанға байланысты акпан айның соңына таман өзіме жүктелген Бірлестік белімшесіндегі (ферма менгерушісі Бегендік) санақ жүргізуіді аяқтап, Сақаңа кіріп, облыстық кәсіподак комитетінің қаңтар айында берген путевкасы бойынша наурыз айның 1-24 аралығында Алматыдағы «Алма Арасан» курортына барып демалып келсем деген өтінішімді айтып едім, сен ауылдық Кеңеске барадың, ешқандай сылтаудың керегі жоқ, депутаттыққа келісімінді беріп кет деп тосыннан тапсырма берді. Кезінде әрен құтылған кадрлық дағдарысқа тағы тап болсамда аяқ астынан сайлауға түсуге ризашылығымды беріп, Алматыға жолға шықтым. Наурызы айның 13-і күні сен 16-шы наурыздағы сессияға қатысасың шұғыл қайтып орал деген өткендердегі тағы жеделхат келді. Жазған құлда шаршау бар ма? тұра 16-шы наурызда Балқаштың маршрутты автобусынан ауылдың кіре берісінен Сатыбалды күтіп алып, исполкомның залындағы сессиядан бірақ шығарды. Дауыс беру басталып, қазір мені төрағалыққа хабарлайтын шығар деп отырғанымда комиссия қорытындысында Оркен (Ораз) ағай ауылдық кеңеске төрага болып сайланып шыға келді. Түкке түсінбей ауызым аңқиып ашылып қалған мені Сақаң қасына ертіп, кабинетіне алып келді. Ол кісі мені бұрыннан Тұңқа дейтін. Іштей кино торабындағы жұмысымда қалатын болдым ғой деп қуанып отырмын. Тұңқа мен қайда қалдым деп алаңдап отырған боларсың, сен енді менің орынбасарым боласың. Ертең бұрынғы жұмысынды тапсырып, 18-ші наурыз күні жаңа қызметінде

кіріс деп тұжырымын жеткізді. Сенер сенбесімді білмей дал болып далаға шықсам Сатыкең тағаты таусылып күтіп тұр. Алматыдан әкелген базарлығыммен үйге келсем жолдастар толып отыр. Аспаннан шұға жауғандай болған тағайындауы да жаңа, мұрат міндегі де жаңа қызметті жудық. Мен үшін тосын сый ма? әлде тосын сынақ па? куанышымнан алаңдауым басым түсіп, «көтере алмайтын шокпарды беліңе байлама» дейтін әріден жеткен ақылгей даналар сезі көнілімді қобалжытып, Бағдатпен сөйлессем оны да коммуналдық, әлеуметтік бөлімнің менгерушілігіне шақырып отыр екен. Тағдырымның бір таңбасына айналған туғаннан заочниктігім ғой кес-кестеп орыс тілінен қинайтын. Өмірде от жаққан жері бөлек болғанымен ой толғамдары сайысқа түскенде бір жерге түйісетін үш достың жұмыс орындарының бір шатырдың астына келіп тоқайласуы, біртіндеп қындықтардан амалдан өтудің өткелдерін табуға жәрдемін тигізер деген сеніммен тәуелсіздіктің алауындағы атойлап келген түрі де сырды да беймәлім жаңа жұмысқа кірісіп кеттік. Облыстағы әріптес бастығымыз сол кездің өзінде сарабдал саясаткер болып танылып келе жатқан Әлихан Байменов екен. Наразылық басылып, саяси қозғалыс сабасына түсіп, қызметтен сырғытылған азаматтар біртіндеп лайықты орындарға тағайындала бастады. Ауданда бірте-бірте шаруасын жолға қойып алған пысық азаматтардың қатарынан ұлттық бүржуазия өкілеріне тән іскерліктер де қылаң беріп келе жатты. Сәуірдің бас кезінде Алматыдан келген Рекең Сақана кіріп шығып, қарсы бөлмеде отырған мені исполкомға барамыз деп қасына ертіп алып, тәменге түсіп бара жатқанда жанашыр бір жігіт, маған ей кезге түсесің ғой байқасаңы деп ескерткендей болды. Рекеңмен бірге жүргеніме сақтандырғаны шығар деп сездірмей далаға шықсақ, ортадағы аланда сақманға баруга жиналған халық қалтап тұр. Қақ жарып өтіп Клекенцің кабинетінің алдына келгенде Рекең рахмет енді жұмысына бара бер деді. Елдің

не ойлағанын қайдам ал мен әкім Сақаңның ұсақ түйекке көңіл аудармайтын жомарт мінезіне тәнті едім. Агадырда өтегін Ағыбай батырдың 190 жылдық мерекесіне сауын айтып шақырган асқа баратындаі дайындалып, қатысып, тәжірибе жинап қайттық. Себебі Кеңестік кезенде даталы мерекелер болмаса құран оқылып, рухты жаңғыртатын мұндай шараптар өтпейтін. Бұрынырақта аузыымызға алсақ үрейден ұшық шығып, кәкірт тиетіндей зәремізді алатын Алашордашылар тағдыры туралы үлкен шара өткізуді Сақаң келгеннен бастап сұыртпақтап айтып жүретін. Енді сол кедергісі де жоқ емес, ауыртпалығы одан бетер, тартуы тарихқа енер рухани шараны өткізудің дайындығы шұғыл қарқын алып басталып кетті. Осы сәтте аудан халқын аласапыранға түсірген адам сенгісіз оқиға, мемлекет иелігіндегінің бөрін жекешелендіруге көшірудің басталып, сірнедей болып сіресіп келген бұрынғы жүйенің сағымдай бұлдырап, сабындаі езіліп, көз алдымызда талапайға түсе баставуы болды. Жеттіс жылдай санамызда ине өтетіндей де саңылау қалдырмай бәрі мемлекеттікі, бәрі қоғам үшін, бәрінің иессі бізді тегін асырайтын үкімет деп уағыздал келген саңтақ идеяның аяқ асты өзгеріп шыға келгені қарапайым халықты әрі-сәрі болжаусыз күйге түсірді. Себебі бүтін бір дәуір қагидасына өзгеріс экелген бұл жаңғыру процесі алдын ала дайындықсыз, ережелері жете пысықталмай, нарықтық қатынастың технологияларымен танысып үлгірмей жатып, адамдардың тереңірек түсініп, түйсінуіне әдейі мүмкіндік бермейтіндей қарқынмен екішты көзқараста басталғандығынан шығар. Әрине оның өту барысында әділетсіздіктеге жол берген кесапттарын аудан басшылығынан емес, «байлауда бұзау қалмасын» деп ұрандаған Елтайдың әдісін қайталап Жезқазган облысын сынақ алаңы үшін таңдаған жоғарғы биліктен іздеу керек шығар. Қоғамдық бір формациядан екішісіне көшу кезіндегі бар тәжірибелер ескерілмегендігіне осы жекешелендірудің басынан аяғына дейін қатысқан куәгері

ретіндегі менің көзім жеткен қарапайым топшылауым осындаі. Сол кезеңде менің құзырым әлеуметтік салада болғандықтан тікелей араласуыма қызметтік тәртіп бойынша жол берілмеді. Дегенмен қажетті жерінде жағаласып көргенім нәтижеге жетпеді. Өйткені бәріміз дүмбіlez ережеден аса алмадық. Соған бағынып, бөгеліп тындық. Алайда жекешелендірудің зардалтары туралы кейін облыстық маслихаттың депутаты болып жүргенде сессия мінбесінен де, тіпті Қарағанды облыс әкімі Камалгин Мұқаметжановтың қабылдауында болғанымда да пікірімді айтып жеткізгенмін. Камекенің, бұл жағдай облыстық жекешелендіру комиссиясының жетекшісі болып жүргенімде менің де басымнан өткен дегенінен кейін бәрін түсіндім. Бәрінен де сорақсыы бүкіл өмірін қой соңында өткізіп, осы меншік алмасудан шамалы уақыт бұрын ғана зейнеткерлікке шыққан еңбек ардагерлеріне тышқақ лақтың да тимеуі мен керісінше жиырма жыл совхозды басқарғандарға 20 пайызға дейін үлестің тегін берілуі еді. Бұл келенсіздік жекешелендіру ережесін мемлекеттік деңгейде құрастырған жоғарғы биліктегілердің тарарапынан жіберілген кемшілік пе? әлде іріктең алып байытуға бағыттаған тәсіл ме? әлі күнге құпия. Осы ережемен біздің өнірде қауымдастық пен шагын серікtestіk немесе ауыл шаруашылығы кооперациясын құрмақшы болып, әр совхоздың жартысына жуық мал-мұлкін иеленген ауыл шаруашылығының әр түрлі деңгейдегі басшыларының қолдарынан да мардымды іс тындырылмады. Тіпті кейбір қарапайым шаруа адамдарының жекешелендіру пайысы бойынша тегін үлестірілген малдарын өздерінің байырғы малдарына қоспай бөлек бағып, жеке шарбаққа қамаған жайттардың да кездескенін бұл реформаның жетімсіз жақтарының зардалтарына жатқызу керек шығар. Жекешелендіруді біздің облыстан бір, немесе екі жыл кейінірек бастаған басқа облыстарда жекешеленген тұлғалардың біразының бар тәжірибеге сүйеніп, іргелі

шаруашылық құрып алып, дөңгелетіп әкеткендіктері байылтап бастағандықтың оң нәтижесі шығар. Ал өзіміздің тума жерлесіміз Әбілқайыр Ошақбаевтың Ақмола облысының бір шаруашылығын тұтас ортақ меншікке айналдырып, күні бүгінге дейін өз иелігінде дүрілдетіп, өркендетіп отырғандығына қарап, іс тетігін қабылетті кадр ғана шешеді деген ұғымға сүйенбеске амалымыз жоқ. Іргеміздегі бұрынғы Жамбыл совхозының директоры Рazaқ деген азаматтың ауылға тарихи Аппаз деген атын бергізіп, шаруашылықты өз басқаруына алып, бұрын түрән түспеген азызды алқаптарына егін салып, төрт туікті мамырлатып өсіріп, халқын ұдере көшуден, қасібінен айырылудан сақтап қалған табандылығы мен көрегендігіне таң қалып, алғыстан басқа айтарымыз жоқ. Бұрынғы Фрунзе атындағы совхоздың Сарыобалы белімшесінен жаңа шаруашылық ұйымдастырып, тұган ауылын алтын дәннің қырманына айналдырып, өркенін өсіріп отырған Бағдат деген азаматтың жаңашыл іскерлігін көршилес шектесіп жатқан біздің Қызыларай ауылының мол мал-мұлікке ие болған азаматтарының жалғастырып әкетіп, іске асыра алмаганына өкінуден басқа амал бар ма?. Бәрін нарықтың енгізген үрдістеріне жауып құтылуға болмайды. Мәселен жаппай талапайдың кезінде өмір бойы шопыр болып, сонау Сібірден бастал Жаркентке дейін совхоздың бүкіл жүргін тасыған жалғыз Камазы ғана өз үлесіне тиген, біздің қадіріне баға жетпес тұган құдамыз Серік нарықтың сырына бірден қанығып, мекиен даладан өз күшімен қыстақ салып (өйткені байырғы қыстақтар өз иелерін тапқан) мал өсіріп, тың жерді жыртып егін егіп, шагын шаруашылық құрып өркендетіп отыр. Бір таңғаларлығы, алып совхоздың ауыл шаруашылық техникаларын жеке меншіктеп алғандардың барлығы да тоқырап, тарал біткенде, Комбайн мен К-700 тракторларын ескіден жинап өзі құрастырып алған Секен тіпті 300 гектар егістігін сыммен қоршап алып, 15 жылдан аса дән егіп игілігін

көруде. Бұган қарап, жекешелендірудің жаңа ережелерінің еңбек құралдары мен кәсіп иелерін таңдауға лайықтап жасалмағандығынан деп түйіндеу керек шығар. Әрине жоғарыдағы мен айтып отырған жаппай нарыққа көшудің кемшиліктері республиканың барлық өнірлерінде етек алғандығы құпия емес. Ал біздің ауданда жекешелендіруге жетекшілік жасаған аудан әкімінің бірінші орынбасары Амантай білімі бір басына жетерлік, мінезі ұстамды, ұрандауға бірден ілесе қоймайтын, пендеге қиянат жасап көрмеген, ала жіпті аттамайтын адал азамат. Тіпті Амантайды бүйдалап та бұра тартуға көндіру өте қиын. Менің барлық мектептер жанынан шаруашылық құрып берсек қайтеді деген ұсынысымды жекешелендіру заңдылықтарын қырық рет қарап барып, қуаттап, нәтижесінде совхоздардың мал-мұліктерінің есебінен алып, барлық орта және сегіз жылдық мектептерге 400-ге тарта қой малын, мал азығын дайындастын техникаларын бөліп беріп, қосалқы шаруашылық құруға қол жеткіздік. Ондағы мақсатымыз мынау өтпелі кезеңде білім ошақтары тоқырауға ұшырай қалса, азда болса септігі тиер деген алдын-ала сактық шарасы болатын. Бұл талпыныс та біздің өнірдің нарыққа дайын еместігін тағы көрсетіп берді. Деседе ол шаруашылықтардың біразы біртінде ширақ азаматтардың иелігіне ауысып пайдасын тигізді. Ал Калинин сегіз жылдық мектебінің басшылығы не өздері пайдаланбай не одан әрі ұлғайта алмай үш, төрт жылдан соң, шық шығасын шығармай совхоя қайыра өткізіп барып тыныш тапты. Жалпы біздің аудан жұртшылығының Тәуелсіздігіміз қайтарып берген ата кәсібімізге тән ырысты ұстал қала алмауының бір себебін 1928 жылғы байларды жаппай құлаққа тартып, тәркілеуге шағын ғана шалғай ауданин оннан астам дәулет иессінің ілігүйінің көкіректе беріш болып сақталып қалуынан іздеу керек сияқты. Оның үстіне Алаш арыстарының тұган Отаны ретінде ұзақ жыл құпия бақылауда болғандығынан өз көлеңкесінен өзі секем

алып, үркүмен өткен үрейі де әсер етті ме екен? деген тұңғыйық ойлар мазалайды. Осылардың салдары болар Ақтогай ауданы Қеңестік кезеңде «қоң етінде кесім жок» кедейліктің әр жақ бер жағында қоңыржай ғана тәубамен күн кешкені баршага аян. Тәуелсіздіктің жалпақ жұртқа ортақ келелі сыйы, ұлыларымыздың рұхын ұлықтауға сірескен сенді бұзып жол ашып бергендігі болатын. Ақтогайды туған Алаштың үш арысының топыраққа көміліп келген есімдерін абайлаап аршып алуға Сақаң аса сақтықпен батыл кіріспін кетті. Облыс әкімі Юрченконың сақтықпен бұл шараны өз бастамаларының шенберіне ғана жатқызындар дегенинен де, кейбір жанашыр зиялы қауым өкілдерінің әліптің артын бағып шыдай тұрган дұрыс болар деген ескертпелерінен де қаймықластан жедел үйімдастыру комиссиясын құрып, жұмысты өзі бастап берді. Ежелден кез келген ауқымды шараны жеріне жеткізіп, жоғарғы биліктің де, қатысқан қалың бұқараның да көкейінде сакталатында дәрежеде еткізуге әбден машиқтанған аудан жұртшылығы құп көріп, әркім өзіне тиесілі жұмысты бөліп алып қызу кіріспін кеттік. Азаттық күресі жолында толарсақтан саз кешіп, тағдырларын бәйгеге тіккен Алаш көсемі Әлихан Бекейханның толық акталағанын ел-жұртты әлі толық естіп білмей жатқанда тәуекелге бел буып, қорқыныш пен қарсылықтарды қақ жарып Республика бойынша бірінші болып қолға алынған «Ақтогай- Алаш арыстарының ата мекені» деген тарихи маңыздылығы жаңа дәуірді жаңғырттырған шараның біраз ауыртпалығының біздің әлеуметтік бөлімнің иығына түсетіні бесенеден белгілі. Гаухар мұғалім бастап Бағдат, Жанат, Жарас, Тәбәріктер болып уақытпен санаспай тер төккеннің арқасында өзімізге жүктелген маңызды курделі тапсырмалардың біртіндеп бетін қайтардық. Жезқазғандығы Қайрекең (Қайырбек Садуақасов) пен Қалекең кеңесшілікті міндеттеніп, үш Арыс туралы танымдық деректі кітапша дайындауды. Куат екеуміз жедел Алматыға барып Алаш

кайраткерлері Әлиханның, Жақып пен Әлімханның фото суреттерінен портреттік плакаттар, төс белгілер мен буклеттер жасаттырып әкелдік. Сыртқы жұмыстың басым бөлігі Қайрекенің үлесіне тиді. Бағдар екеуі Мәскеуден ұшып келген Әлекеңнің туған немересі Евгений мен шөбересі Петрді Караганды аэропортынан күтіп алды. Шарага шакырылған ғалымдар мен мемлекет және қоғам қайраткері Оралбай Әбдікәрімов бастаған сыйлы қонақтар, оның ішінде Міржақып Дулатовтың қызы Гүлнар мен Жұсіпбек Аймауытовтың қызы Музаның, Алаш арыстары Жақып Ақбаев пен Әлімхан Ермековтың алыс-жақындағы ұрпақтарының арнайы келіп қатысуы, Ақтоғайда өткен Тәуелсіздіктің тырнақ алды шарасының ажарын аша тұсті. Сексеннен астам киіз үй Жосалы тауының бөктеріне қанат жайып, төніректеп тігілді. Шараның салтанатты бөлімі түске дейін Мәдени демалу Паркіндегі сахнада өтті. Тоқырауын толқындары ансамблінің тақырыптық концерті қара неопір жүртшылыққа шуақты көніл күй сыйлады. Спорт жарыстары тау бөктерінің етегіндегі аралтөбенің аңғарындағы көрермендер төбeden көріп түрүры үшін әдейі тандалып алынып жасақталған алаңда өтті. Тал түсте Жосалы тауының баурайындағы ақшаңқан киіз үйлерге барлық қонақтар орналастырылып, Алаш арыстарының рухтарына арналып ас берілді. Аудан құрылғаннан бастап, атқа мініп, ел басқарудың тізгінін бекем ұстап, Мәскеудің Промакадемиясында Жақыпбек Жанғозинмен бірге оқыған, Кеңестер Одағының дінге деген қылышы қынабында тұрған қатал кездің өзінде мұсылмандық бес парызды өтеу жолындағы адалдығы үшін партия билетін бююрода өзі тапсырып кеткен кейінде «бәдәл қажы» атанған Қасабек молла арыстар рухына бағыштап Құран оқыды. Түстен кейін пролетариат көсемі В.И.Ленин атындағы орталық даңғылға Әлихан Бекейханның, тағы екі орталық көшеге Жақып Ақбаев пен Әлімхан Ермековтің есімдерін беру рәсімдері өткериіліп, Ақтоғай ауданының халқы тұлғалар

аттарын ардақтаудың бұлак көзін ашып берген болатын. Пролетариат жазушысы Максим Горькийдің атындағы орта мектепке де Алаш арысы Ұлы Әлекенің атын беру салтанатының лентасын Мәскеуден келген тұған немересі Евгений Бекейханов қиды. Шөлшіге қараган жазықта өткен Аламан бәйгенің соңын ала дарқан көңіл Ақтогай жүртішілігі Евгенийге Ақбоз ат мінгізді. Осылайша Алаш тарихының тозаң шалған бет парагын XX ғасырдың отызыншы жылдары торлаған зұлматты актандактардан арылтудың әділетті бетке алған сындарлы көші Арқаның Ақтогайынан бастау алғандығы тарихты жаңғыртып еді. Осы жылдың еншісіне таңылған тағы бір тағылымды шара, сонау 1972 жылы республикаға таңылған белгілі сазгер, ақын, білікті сахна мамандары Ескендір мен Бәкірдің әріптестік шығармашылық жетекшілігімен құрылдып, аудан өнерпаздарын тақырыптық бағдарламаға бағындырып, «Тоқырауын толқындары» ансамблі деп аталғанына аттай жиырма жылдың толғандығын арнайы атап өту болды. Жалпы Ақтогай жүртішілігіныңabyroй даңқын асырып, өнер алқасында болған ансамблінің алғашқы құрылған жылы мен халықтық ансамбль атағын алған мезгілдерінің екі дүркін дәріптелеуі дәстүрге айналған. 1985 жылы ансамбльдің халықтық атақ алғанына он жыл толу мерекесі ҚазКСР-нің Мәдениет министрі Жексембек Еркімбековтың Ақтогайға келіп қатысуымен салтанатты марапаттаулармен аталағып өткен болатын. Бұл жолғы шара Қоңырат кеңшарының аға шопаны, КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Сейдіғали Сейілхановтың еңбек тойымен Ақтогайдың Тоқырауын толқындары ансамблінің өнер тойы біріктіріліп, егіз той болып аталағып өтті. Ауқымды шарада алты бірдей өнер ардагерлеріне ат мінгізіліп, барлық өнерпаздар бағалы кәдесыймен марапатталды. Сақаң (Сағадат) алғаш ауданды әкім болып басқарған санаулы жылдары Ақсораңын Алатаудай, Тоқырауының қара Ертістей көретін ата мекеніміздің қара ормандай

қалың жұртшылығы, осы киелі өңірде өмір сүрген Абыз бабаларымыз берінде Баянадүр батырларымыздың, Алаш қайраткерлерінің рухтарын ұлықтаап, өздерінің парыздарын өтегендігін рухани жетістіктің жемісіне жатқызу сауапты іс болар еді. Халқымыздың әуел бастан «тегін білген тектілік» деп бағаланып, шежіре тарата білудің жатбауырлықтан сақтайтын ұлттық болмысымыздың мәйегі екендігі ақиқат. 1991-ші жылы рухани азаттық алғаннан бастап қолға алынған мәні де нәрі де бар игіліктің бірі ретінде зерделі жерлестеріміз Тұрсынбек Жақсыбаев ақсақал мен зейінді азамат Серғазы Жұкіжановтың, Мәжит Балғабаевтың, Жақсырақым Галы ақсақалдың күн түн демей қалың қауымның көкейінде сақталған ата-баба шежірелерін ел ауызынан теріп жинақтап, жеке-жеке құрастырып демеуші азаматтардың көмегімен жеке кітап ретінде баспадан шығартып, жұртшылықтың кәдесіне ұсынғандығын құрмет тұтудың маңызы зор. Тәуелсіздік әкелген тағы бір маңызды құндылық, ардагер ұстаз, білікті Нарманбеттанушы Амангелді Туғанбаев ақсақалдың табандылықпен 40 жылдай ізденіп, зертеуінің нәтижесінде жарыққа шықкан Нарманбет ақынның шығармалар жинағының алғаш рет кітапқұмар оқырмандардың қолына тиуі болатын. Тәуелсіздік мұсылмандыққа бастар жолдың да тұсауын кесетін күннің туғандығын еске салып, санамызды сілкіндіре бастады. Араб тіліндегі басылымдарды жетік оқып, жаза білетін Сақаң аудан орталығынан Мешіт ашатын мезгілдің туғандығын назарға салып, шұғылдануды тапсырды. Ауылдық округтерден қалауы түскен талабы бар жас жігіттерді Жезқазғандағы облыстық Мешіт жанындағы медресеге қысқа мерзімдік курсқа оқуға жібердік. Аудан орталығында Кеңестік кезенде құрылышы басталып, бітпей қалған жатақханағынан қайыра бейімдеп жөндеуден өткіздіртілді. 1992 жылдың қараша айында тәуелсіздігіміз сыйлаған алғашқы мешіт реесми мұсылмандық шарапалар ауқымында ашылды. Облыстық мешіттің бас имамы Яқия

қажының берген ұсынысымен, ауыл ақсақалдарының ұйғарымымен Досмақов Қаби мешіттің имамы болып тағайындалып, шаригат жолындағы жұмысты бастады. Он адамнан намазхандар алқасы құрылған, Қаби молланың жетекшілігімен ислам құндылықтарын Әбу Ханафия мазхабы негізінде үағыздау басталған болатын.

Тәуелсіздіктің 1993 жылы толқынды толқын жалғаган жаңа уақығаларға ұласты. Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесі жанынан құрылған Ұлттық саясат, мәдениет, пен тілді дамытуға бағытталған 25 адамдық мәртебелі комиссия Жезқазған облысына арналған ресми сапарын Ақтогайдарғы Әлихан Бекейханның туған жерінен бастағандығы, біздің ауданның Алашорда қозғалысы туралы беташарға айналған тырнақ алды батыл талпынысын қуаттап, жалғастыргандай болды. Камал Смаилов басқарған саяси экспедиция Төре үрпақтарының құтты қонысы, төрт түліктің шүйтінді өрісі, тау тағысы арқарлардың байыз тапқан мекені болған, көкжиектен көз салсаң Алтын Ордадай болып айбарланып көрінетін Желтау тауын қақ жарып, «Шолак Қаражалдағы» Қасым қорасынан бірақ шығып, Рұстем төрөнің Молалы бұлақтағы күзегін басып өтіп, Жекежалға келіп, Әлекеңнің бала болып, қос тігіп, асық атып ойнаған көне жүртқа тоқтады. Жекежал қыстағында Әлекең ауылға келгенде үнемі төбесіне шығып дамылдайтын, Желтаудың қыстакқа қараған төрөн сайында қарауытып тұратын қарауыл Қара тас бар дегенді әкемнен естігенмін деген Қасенхан ақсақалдың қалдырып кеткен дерегіне сүйеніп, сол тасты алдын-ала ізден таба алмай кеткенбіз. Жолаушылардың да назарының өлгенше ауғаны сол Қара тас болса да көзден таса жұмбақ- тастай болған киелі тұғырды кезіктіре алмадық. Тас біткеннен сыр актарып, тарихты тірілтіп жүрген Ақселеу мен Смағұлдың құпия тасты көре алмаган өкініштері самарқау түрлерінен аңғарылып тұрды. Қияннаттың қапас торында тұншыққан асыл арыстардың жүрген жерін еске түсірудің азаптары туралы төре

тұқымының саңлақты ұрпағы, Нұрбектің қандас сіңлісі ардагер мұғалім Оралдың, «біз көзімізді ашқалы төре деген сөзді ауызға алмақ түгілі басқалардың айтқанын естуден де корқып өстік қой, туған жеріндегі тау тасын қайdan білейік»-деген, өксікке толы сөзі қалайда сол тасты іздең табуға жетелеген болатын. Кейіннен марқұм алғыр, елгезек, табиғатпен егіз тугандай Омашев Ерлан екеуміз оңаша барып талмай іздең, алып мұзжарғыш кеменің тұмсығынан аумайтын, түсі сұсты Қара тасты таптық. Әлекең осы тасқа шыққан сайын, елін азаттықтың ақ айданына бастап баратын алып Крейсердің штурвалында өзі отыргандай болып,...*«тірі жүрсем Қазаққа қызмет қылмай қоймаймын»*-деп армандаған болар. 2016 жылы Талдыбейітке сапарлап келген «Әлиханның ізімен» атты халықаралық экспедиция жетекшісі Айгүл Смақова «бұл тас Хан тағы болып аталсын» деп ат қойып кеткен сол Қаратас Жекежалға ат басын бұрған әрбір қонақтардың төбесіне көтеріліп шығатын Тәуелсіздік мұнарасына үқсайды. Осы жылдың асығы алшысынан түскен тағы бір оқиғасы жерлесіміз, туған жерін таныстыруды патша көnlінің түкпіріне шығарып құрметтеген Жақсыбеков Әбжан деген ұлтжанды азаматтың ұлттық салт дәстүрді қаймағы бұзылмаған қалында көгілдір экраннан көрсету туралы «Қыз ұзатып, келін түсіру» деген Республикалық Қазақтелефильм студиясының деректі фильмін түсіруге Ақтогайды таңдал, жоспарға енгізгендігі болды. Шынар шының бүйра бұлтты жарып, көк тіреген Ақсораңның батыс сілеміндегі Әулиетаудың теріскейі мен күнгей алқабына біреуі қыз ұзататын екіншісі келін түсіретін екі қазақ ауылы қоныстанды. Қездің жауын алатын көрікті табиғат, ақ шағаладай ақшанқан киіз үйлер, желідегі құлындар, құрулды Алтыбақан, кермедегі тұқыртып байланып, буы бұрқыраған бауырынан жараган бәйге аттар, шөгерілген түйе, жерошақтарда тұтіні тік шаншылып лаулаған оттар, бәрі тап бір баяғы қазақ ауылдарының елесіндей болып

екраннан тізіліп өткізуге әзір тұрды. Фильм көріністеріне түсіруге ауданың барлық елді мекендерінен тақуа ауыл ақсақалдары, сымбатты, сұлу қыз жігіттер шақыртылды. Фильм арқауының негізгі жүгін Тоқырауын толқындары ансамблінің сайдың тасындағы өнерлі ұжымы көтерді. Қазақтың ғұрыптық салт дәстүрлери мүмкіндігінше кеңірек қамтылып, жарты айдан аса түсірілген деректі фильм Қазақстан телеарнасының мазмұнды туындысына айналып, экраннан жиі-жіңі көрсетіліп, кино жанрының алтын қорына қосылды. Тұған жердің бағын жандырып, рухани ескерткіштен мұра тұрғызды деген осындай-ақ болар. Ал жәзстандай әнші, дарынды ақын, талантты сазгер Эсчеттің өмірі туралы Қытайдың Шыңжаңынан басталған «Әсет ақын» атты деректі телевізияның соңғы түйінін тұған жері Қызыларайда түсірттіруі жерлесінің тауқыметті тағдырын жұмыр жердің әр түкпірінен жинап жүрген Әбжекенің азаматтығының бағасы деп бағалайық. Аудан тарихына тікелей қатысты осындай аукымды шаралардың жетегінде жүріп, осы жылды орта мектепті бітірген Саятайымның жоғарғы оқуға түсүіне де көңіл бөлуге мүршам болмады. Алланың өзі бақ талайы мен кең маңдайына шексіз қайырымдылықты еншілеп берген, қамқорлығымен тұған туыстың ыстық ілтипатына бөленген мейірімді ағам Тілеуғалының бағыттаған ақыл-кеңесімен балам Саятайым Қарағандының мемлекеттік Медицина институтына студент болып қабылданғанын естіп, шексіз қуанышқа бөлендік. Торғай екеуміздің өмір бойы үкіметке беріліп, ауданымыздың абыройы үшін адалдықпен еңбектенген пейілді ықыласымыздың қайтарымы осы шығар деп шүкіршілік қылдық. Жасынан өжет, ширақ Саятайым орталығының өзінде 70 мыңнан астам тұрғын халқы бар Сайрам ауданында жоғарғы категориялар дәргер болып, елдің құрметіне бөленіп еңбек етіп жүргеніне ризамыз. Жиырма жылдай Сайрам аудандық Ребәй-дың бастыры болып, бүгінде зейнеткерлікке шықкан, ішкі істер

саласының «құрметті ардагері», құдам Әшірәлінің «Ақсудың көшесінде бұрын ел-жүрттың бәрі Әшке, Әшке деп маған иіліп амандасуши еді, ал қазір мені көздеріне де ілмestен, қатар келе жатсақ Сая Тұңғышбайқызы деп жандары қалмай келінім Саяға амандасады»- деген қалжың аралас шын пікіріне төбеміз көккө жеткендей боламыз. Қарағандыға Луаз деген жеңіл машинаммен барып, Мединституттың тұра есігінің көзіне таяп тоқтаймын. Сабактан сыртқа шыққан Сая машинаны көре салып, нағыстанып, жерді теуіп-теуіп жіберіп, Папа машинанды далда жерге апаршы деп азарда-безер болатын. Өжет, батыл болып өскендей болар шығандап барып шырайлы Шымкенттен бірақ шығып, Ұлы жұзге келін болғаны.

Ауданымыз бұрын соңды болмаған өзгерістер мен тосын жайларға тап болып, адамдардың көңілдерінде үміттену де күдіктену де алма-кезек орын алып, шешуі қызын проблемалар да бірінен соң бірі туындалап кімге, неге сенерін білмей алғандап жатқан осы бір өтпелі асудағы өларада аудан әкімшілігі аппаратының қызметкерлеріне уақытпен санаспай кейде түнгі сағат 12-ге дейін жұмыс істеулеріне тұра келді. Осындай сындарлы сәтте аудан әкімшілігінің жалпы бөлімінің менгерушісі Тұрағаның (Тұргамбек) талапшыл, шебер ұйымдастырушылық қабылеті мен іскерлігіне өз міндетіне деген ықтиятылығы мен тапсырманы орындаудағы жауапкершілігіне тәнті болып, тәлімін үйреніп, ақыл көмегін көрдім. Тұрағаның өз жұмысын тастай салып, сезін вдруг деп бастап, қойған сұрағының жауабын тәтпіштеп тұрып түсіндіріп беретін қайырымдылығына таң қалмасқа амалың жоқ. Бұрын билік баспалдағының жоғарылау тұғырлы сатысында жұмыс істемегендігімнен бе? жасқаншақтық пен таңырқап қалу жұмыс бабында әредік кездесе бастағанын іштей сезініп жүргенімде Жезқазған облыс әкімінің орынбасары Әлихан Байменовтің келіп ауданмен танысып кеткені елеулі серпіліс тудырды. Жезқазған Мемлекеттік Педагогикалық

институтында жүргенде экология туралы қоғамдық үйым күрган бастамашылдығын білетінмін. Байыптылығы мен шешендігі, болжампаздығы мен қарапайымдылығы өзіне тартып, бұрыннан таныс адамдай сезініп, еркін кеңістікке енгендей күйге түстім. Ақсораң бауырындағы Арай пионер лагері мен тамаша табиғатты көргенде, үйде дастархандас болғанда тарихтың тұңғиғынан сыр тартып, өзінің әнгімешіл ойшылдығымен еліктіріп, тың идеяларымен таң қалдырды. Қобалжып жүрген мені азда болса ширатып, шынықтырып кеткендей болды. Сол кездесуден бастап қызметтік міндептімнің ауқымының кеңдігін сезіне түстім. Менің әкімшіліктегі жұмыс орынның Сақаңның кабинетіне қарама қарсы болғандықтан ба? әйтеуір аудан әкіміне келген адамдар маған соқпай кетпейтін сияқты еді. Бір күні күтпеген қонақтай болып облыстық Кәсіптік білім беру басқармасының бастығы Сағындық Қожамсейітов келіп, амандықтан соң мені мақтай жөнелді. 1979 жылғы «Сарыарқа» мәдени комплексін күргандағы облыстық партия комитетінің хатшысы Жылқыбай Арапбаевтың риза болғанынан бастап, өнердегі жетістіктерді тізбектеп келіп, өзінің үлкен қолқасы бар екендігіне келіп тірелді. Аудандарындағы облысқа дейін жетіп отырған бір келеңсіздік өзінің салаңа жатады еken. Соны бірлесіп тыныштандырайық дегенінде, «Сақа білемін, кездесу еткізіп бір келісімге токтағанбыз»-деп алдын орай бастадым. Біраз күн бұрын аудан әкімінің қабылдауына келген СПГУ-дың жиырма шақты қызметкерлерінің жазбаша шағымдарын бірлесіп талқылағанбыз. Кез келген басшының үлкен коллективтегі 100-ден аса адамның бәрімен бірдей тіл табысуында сәйкесіздіктің болуы мүмкін, ал 100 адамның жағыз басшыны сыйдыра алмауы өздеріне мін емес пе? дегеніме келіскендей сыңай танытып кеткен болатын. Облыстық үгіт-насихат бөлімін ұзақ уақыт басқарған тәжірибелі саясаткер Сағындық Үсенұлы ішкі алауызың қана емес оларды сырттан түрткілеп отырған

бейтаныс бір күш бар сияқты, директор мен оку ісінің менгерушісін жұмыстан босатуды талап етуде деді. Бұл наразылықты шешумен тағыда шұғылданайын деп едім, бұл текетіреспен шұғылдануды біржола өз мойның алсаң қайтеді? Сағадат Жапабайұлына айтып шықтым, аса қарсылығы жоқ сияқты деді. Бағанадан бері дөңгелетіп отырғандағы ойына жана түсініп, Сақаң мені командастына сенім артып, өз қалауымен қосқан болатын. Осы жерде біраз жұмыс істегім келеді, ал СПТУ-ға басшы болуға лайықты кадрлар жетерлік, әкімшіліктің бөлім менгерушісі Бағдат Омашев бұрынырақта екі жылдай училищеде директордың орынбасары болып қызмет істеген, колынан келеді, ұршықша үйіріп әкетеді деп едім, ол жерге сенің атың мен фамилияң ғана емес аудан әкімінің орынбасары деген лауазымыңның ықпалы керек болып тұр емес пе? сен биліктегі қызметті қимай отырсың ғой деп шығып кетті. Шамалы уақыт еткенде әкім шақырды. Тұңқа училищедегі жағдай екеумізге де ауыр тигелі тұр. Сен орынбасарым ретінде маган ете керексің, алайда Сағындық Үсенұлы облыстық деңгейде салмақ салып, сені сұрап отыр, өзің шеш деді. Амантаймен сейлесіп едім, дербестік те жақсы, дегенмен мен үшін осында қалғаның тиімді деді. Ал Бағдат, әкімнің өзің шеш дегені училищеге бара бер дегені емес пе? бұл жерде тапсырмаларды орындаумен боласың, ал онда барсаң өзің басқаларға тапсырма бересің, өзің бисің деді. Қожамсейітовке мен сені ұсындым деп едім, маган ол орынды бермейді, оған меңзеп отырған басқа адамы бар, мұның басында кім отырғанын да білемін деді. Ақыл сұрап Клекеңе бардым. Дау араласқан жердің ауырлығы, жұмыстың қындығына қосылып екі есе ауырлатып жіберетіндігі көрініп тұр. Егер облыстық управление шын сұрап отырса, басшы кадр солардың қалауымен шешілсе нәтижесінде аудандық училищеге көп көңіл бөлінері даусыз ғой. Солардың ығына жығылған дұрыс шығар деген жанашырлық ойын айтты. Сонымен 1993 жылдың 19-шы

қарашасы күні мені екі Сақаң бірлесіп апарып, Файкеңнің (Файның) орнына СПТУ-ға ойламаған жерден директор етіп отырғызды. Осы жерде айта кетейін аудан әкімдігінде Сақаң сияқты салиқалы ағаның қарамағында екі жылға жетер-жетпестей жұмыс ісегенде кемтігім толып, қисығым түзелгендей болып, өзгеше кейіпке енгенімді мақтан тұтамын. Өмір бойғы заочникті шындалап, суарып жіберген Сақаң үшін өзімді қарыздармын деп санаймын. СПТУ-дағы жұмыс басталмай жатып-ақ сырттан ақылшылар көбейді. Файныңнді басқа жерге ауыстыртқызы, ол саған үнемі кедергі болады. Ол жүрсе әуелгі наразы топ та басыла қоймайды дегендердің сөздеріне құлақ аспадым. Файкеңе пән кабинетін, қалауы бойынша жүктемесін бергізіп, училище кеңесінің төрағасы етіп сайлattyм. Файкеңмен сонау 1971 жылдан бергі таныстық пен сыйластығымыз бауырлыққа айналып, училище ұжымының оқу процесіндегі өтпелі кезеңнің қындықтарын женуінде пайдасын тигізді. Тіпті кейіннен Қарағандыға қоныс аударғанда да іргеміз ажырамас көрші болдық. Бүкіл жүртшылық аудан орталығындағы жалғыз мамандық беретін арнаулы оқу орыны болғандықтан қысқаша СПТУ деп атایтын. Мен де осы жазбамда сол қысқарған сөз тіркесін пайдаланайын. Таныса келсем үлкен коллектив сайдың тасындаі іскер, маман кадрлардан құралған еken. Бұл салада алғашқы қоңырауын өзі соққызып, қалыптастырып тәрбиелеген Оркеңнің (Ораз) ерен еңбегі тайға таңба басқандай көрініп түрді. Селолық округтегі әкім Оркеңмен де қасымдағы Файкеңмен де пікірлесіп отыруды мақсат тұттым. Мен билетін Файкең талапшил, өз ойынан қайтпайтын, сөзінде тұратын, қолы шебер, жинақы зерделі адам. Жаңа жұмысымды бәрін өзім білемін, өзім шешемін мениң айтқаным ғана болады деп қатқылданбай, келелі мәселелерді педагогикалық кеңесте бірге талқылап, дирекция мүшелерінің айтқан пікірлерін ескеріп, орынбасарлардың ұсыныстарымен санасып барып ортақ

шешім қабылдауға өзімді көндіктірудің нәтижесінде ынтымақты, ұйымшыл ұжымға айналдық. Жалпы құрамы алғашқыда 120 адамға жетіп, қысқарып, ықшамдалғаның өзінде саны 80 адамнан кемімеген ұжымнан мен қызмет жасаған 15 жылда не облыска не ауданға бірде-бір өтініш-шағым түскен жоқ десем қателеспеген болармын. Жұмыс барысында жекелеген ұжым мүшелерінің тарапынан кездесетін кемшіліктерге алғашқы бетте ашу шақырып, бұлқан-талқан болғаныммен сабырға келіп, тәртіптік шаралармен шектелудің арқасында бірде бір адамды қиянатпен жұмыстап шығарған жоқ сияқтымын. Жалпы қандай ұжымда болсын шашаңдығымның пайдасы көбірек тиетін. Әредік зардабы да кезігетін. Кек сақтамайтын кешірімділігім өзім жұмыс жасаған жердің бәрінде ұжымға ұнайтын. Өз ісіне жетік, тәжірибеге сүйенетін, білімді, іскер, шаршауды да ренжуді де білмейтін, уақытпен санаспайтын, идеялар енгізуге өте құштар еңбекшіл орынбасарларым: Нұрғалы мен Берік, Қанат пен Кәрім, Торғай, Мәкетай, Гулялар училищенің тірегіне айналды. Ұстаз деген қастерлі мамандықтың майталман шебері атанып, ұжымның тәлімгері болған білімді педагогтар: Серік (Өкімбаев) Файкең мен Сәукең, Серік пен Мұрат, Сайран мен Есен, Асан мен Ербол, Мейрам мен Ардақ, Галия, Әсемкүл марқұмдар, Раушан мен Бағдат, Нәсіп пен Жазира, Несіпқайша мен Күлпарат, Арна мен Гуля, Ахат пен Кенжехан, Ғайнайген, Шайкен мен Серболдар сондай-ақ жан дүниесі техникамен қоса жаралғандай өздері оку шебері, өздері оқытушы, өздері техник, өздері дәнекерлеуші бесаспал, өндірістік оку шеберлері: Ыбықен мен Кенжебай, Өмірбек пен Дәulet, Ерсін, Сағадаттар училище тынысының тамыршысында болды. Таңның атысынан қас қарайғанша гараждан шықпайтын шаруақор механиктер Аман мен Макенбай марқұмдар, темір тұлпарларын әр кезде балтал сақадай сай ұстал, уақытпен санаспайтын, шаршau дегенді білмейтін жанкүйер

тракторист, шоферлар Өмірбай, Қозтай, Жанболат пен Алтайлар таңды таңға ұрып, жолда жүріп, училищені өрге сүйрегендер еді. Училищеннің бүкіл мулкін жатқа білетін, қайда тұрғанын көзін жұмып отырып айтатын қоймашы Өмеш пен бас есепшілер Райса, Марал мен Ажар, Өмірсерік, Жанат пен Камшаттардың үлестері де бір төбе. Жатақхананың шық шығасын шығармай ұстаған Сақып марқұм мен тіл үйретін дәмді тағамдарымен танылған бесасспап аспазшы Бақытқұл, Дәметкендер, әрқайсысы өз міндеттерін қажымай, қалғымай атқарған Сағадат, Сейсенбек, Марат, Берік, бақташы Мейрамбек сондай-ақ аттары аталмай қалған ұжым мүшелерін қосқанда барлық жұмыскер-қызыметкерлер училищеннің тарихына есімдері алтын әріппен жазылатын жайсан жандар болатын. Өйткені жаппай елдің оның үстіне білім беру мен деңсаулық салаларының еңсесін езіп, тұқыртып тастаған өтпелі кезеңнің барлық ауыртпалығы мен тосыннан тұған қыындықтарына соншалық төзімділік танытып, табанды шыдамдылықпен, ауызбірлікпен үйлесімді ынтымақпен жеңіп шығуға айрықша үлестерін қосқан, тоқыраудан аман алып қалған осы адамдар болатын. Ауыртпалық барлық ұжымның иығына бірдей түсетін. Алайда дирекция мүшелерінің ұстамдылықтарына, менің мазасыздығыма түсіністікпен қарағандықтары үшін ризашылығым шексіз. 1996 жылы Азия дағдарысы басталарда Жезқазған облыстық кәсіптік білім беру басқармасының бастығы Қайыржан Мәдиев барлық училище басшыларын жинал, кеңес өткізіп, қаржылық қыындықтардың білім беру саласына да киліккенін жеткізіп, қолға алына бастайтын онтайландырудың жоспарымен бәрімізді таныстырды. Училищелерде оқытылатын негізгі ұқсас мамандықтар біріктіріліп, кейбір аудандағыларының біржола жұмысын тоқтатып, жабылатындығын жариялады. Тоқырауын ауданындағы таяуда ғана ашылған №7-ші училище мен Ақтогай ауданының №14-ші училищесінің біреуінің ғана

қалатынын ескертті. Ендігі таңдау өздерінде, егер училищенің барлық жылдық шаруашылық шығындарын өз күштерімен көтеріп, кезектен тыс туындастын қаржының тапшылығына шыдаймыз дегендерің ұжымдарыңмен ақылдасып, жазбаша түрде шешімдерінді бересіндер деп талсырды. Ауылға оралып, тосын хабарды ұжымның назарына салдым. Біздің училищенің ер азаматтары мен қыздарының бірауызды батылдығына таң қалғаным сондай, сол күні-ақ облысқа біз оку орнын қандай қындықтар болса да жеңе отырып сақтап қаламыз деген жазбаша шешімімізді жібердік. Осыдан кейін біздің қауырт жанталасты жұмыс күндеріміз басталды. Ал Орталық Қазақстан бойынша балық шаруашылығына арнап мамандар дайындастын жалғыз Шашубай кентінде орналасқан №7-ші жаңа училище бір айдың ішінде талапайға түсіп, әсем ғимаратының қаңқасы ғана қалды. Көз қорқақ қол батыр дегендей оку процесін бір сәтте тоқтатпай, жалпақ елдің басына түскен тауқыметтің зардалтарын жеңуте жаппай кірісіп кеттік. Көмірдің жоқтығынан орталық қазандық жабылып, кірпіш құйып жарма пештер қаладық. Лесхоз мекемесінен арнайы рұқсат алыш, қалың қар басқан қараша айында, сонау 70 шақырым жердегі Қызылатаң тауларындағы өрт шалған орманнан екі K-700, үш Белорус тіркемелерімен, бір ұзын кузовты Камазбен теректер мен қайындарды қылп тасыдық. Ер азаматтар сабактан соң келіп жуан ағаштарды арапал кесіп жағуға дайындал береді. Осы дағдарыс басталғанда зейнеткерлікке шыққан Сақаңның орнына әкім болып ел тізгінін ұстап, қаптаған қындықтарға қарсы тұрып, капитализмің қозғаушы қуатты күшіне айналған нарықтық қатынас тудырған наразылықтармен бетпе-бет келіп, таратылған облыс пен қайыра қосылған аудандардың қарбалас шағында бірінші басшы болып қызмет жасаған Төлеужан бір күні мені кабинетіне шақырып, Кекшетау жақта ма, әйтеуір солтүстікте бір ізденгіш талапкерлердің

қолдан жасаған темір пешінің сызбасын көрсетті. Біздің өзі инженер, өзі ұста шебер жайсан жігітер Дәulet пен Ерсін екі күннің ішінде жаңағыдай темір пештің бірнешеуін жасап берді. Әрбір қабатқа жеке-жеке осы пештермен қалыпты жылу беруге қол жеткіздік. Бізге салмақ салған бес қабатты жатақхананы сақтап қалудың қындығы еді. Астыңғы екі қабатын ғана пайдаланып, үстіңгі қабаттардың кіре берістеріне темір сетка орнатып, әрқайсысына үш құлыптан салдық. Бір кілті менде, екіншісі қоймашы Өмеште, үшінші кілт Жатақхана мемгерушісі Сақыпта болды. Оның үстіне 1997 жылы аудан орталығындағы 120 балалық типтік мектеп-интернат жабылып, сонда жатып, екі орта мектепте оқытын қырықтан астам әр ауылдардан келген окушыларды біздің жатақханага орналастырды. Үш мезгілдік тамағы ғана аудандық оқу бөлімінің есебінен қаржыландырылды. Мектеп окушылары біздің асханада тамақтандырылды. Бір асханада екі түрлі менюмен екі салада оқытылатын окушыларға екі түрлі тағамдар ұсынылып отырды. Мектеп-интернатының балалары жатқан бөлмелерге де алғашқы жылдары жылу беру шығындары біздің мойнымызға жүктелді. Бұл аз дегендей аудандық спорт мектебін де біздің училишенің ғимаратына енгізді. Аудан бойынша стандартқа сай волейбол залы тек училищеде ғана бар болатын. Ал спорттық секциялар үшін жатақхананың бірінші қабатынан үлкен екі бөлмені қосып, шағын жаттығу залын жасадық. Бұрынғы жылдары училище түлектерінің ішінен қазақша куреске балуандар жаттықтырып, республикалық деңгейде жеңімпаздар дайындал шығарған Маураттың жетістіктері аудан, тіпті облыс мақтанышына айналған болатын. Толық комплекті тренажер залы да спорт мектебінің игілігіне жарады. Интернаттың да спорт мектебінің де жалпы басшылығы маган қоса жүктелді. Осы жылдары аудандағы тойтомалақтар да біздің асханада өтті. Оның жалдау құнына жатақханада жатқан училище окушылары үшін азық түлік,

ет беретін. Аудандағы жоқтан бар жалғыз қонақ үй жабылып қалып, біздің жатақхананың аудан бойынша қонақ үйдің де қызметін қоса атқарған сәттері жиі болды. 1996 жылы Қазақ ССР халық суретшісі, СССР Киноматографистер Одағының мүшесі, жерлесіміз Сахи Романовтың 70 жасқа толуы Ақтогайда салтанатты түрде аталып өткен еді. Сахидің өзі бастап сол шараға келген сыйлы қонақтардың барлығы училищенің жатақханасына жайғасып, ризашылықтарын білдіріп кеткен болатын. 2003 жылы ауданда өткен облыстық спартакиадаға қатысушы 100-ге тарта спортшылар да, 2006 жылы өткен III-ші облыстық жастар форумына қатысушылар да біздің жатақханада тегін жатып, аудан билігін қонақ күтудің қысылтаяңынан құтқарған еді. Тіпті оңтүстік аймақтың ауыл әкімдері де біздің жатақхананың жиі қонағы болатын. Сол жылдары жаздың бір күні өзен жағасына бір бейтаныс қартаң тартқан орыс азаматының екі күннен бері түнеп жургенін көрген күзетшілерге кешке қарай ертіп келуін тапсырдым. Ауданға өзінің жеке шаруасымен келген Сарышыған кентінің түрғыны екен. Тегін түнеп, шайын қайнатып ішіп, жайланағып жатып, алғысын жаудырып кеткен болатын. Мұның бәрін тізбелеп жазып отырғаным Жатақханада жұмыс жасаған Рауза, Шәйза, Қарғаш, Бағдат, Роза, Зоя, Сарқыт, Қабира, Аманкул, Қонырша, Бақытқұл, Сәуле, Құләштардың өздерінің міндеттеріне кірмейтін жұмыстарды қабак шытпай, қайрымдылықпен мінсіз атқарғандарына деген ризашылығым мен шексіз алғысым еді. СПТУ-дың жатақханасының бірден жатқан 100-ден асатын қонақтарға артығымен жететін төсек орындары алғашқы директор Ораз марқұмның қамтамасыз етіп кеткен материалдық базасының молдығының көрсеткіші болатын. 2005 жылы Қарағанды облыстық білім басқармасының жетім балаларды қабылдалап оқыту туралы берген ұсынысын макулдалап, Теміртаудағы жетім балалар үйінен жіберілген ата-анасыз өскен 17 баланы жатақханаға жайластырып

орналастырып, қажетті ыстық тамақпен қамтамасыз етіп, киіндіріп, лайықты мамандықтар беріп, тәрбиелеп, оқытып шығардық. Училишеннің педагогтары мен оқу шеберлерінің, жетім өскен асау балалардың мінезіне шыдап, төзімділік танытуы мен үш жыл бойы анасында мейірімін төгіп, қабактарына қарап, жандары ашып ие болған жатақхана қызметкерлерінің өлшеусіз еңбектерін, олардың есімдерін училище тарихына алтын әріпттермен жазуға болады деген бастанқы пікірімнің айғақты дәлелі ретінде қабылдауга болар деген үміттемін. 1998 жылы аудандық Тоқырауын тынысы газетінің бас редакторы талантты ақын, қарымды журналист, тегеуірінді азамат Үмітай марұм аудан бойынша алғаш рет «Жыл адамын» тану деген байқау жариялаған болатын. Ұсыныстар, қолдаулар мен ой-пікірлер жиынтығының сүзгіден откен қорытындысымен аудандық газеттің 60 жылдық мерей тойында «жыл адамы» деген мәртебелі атақ маған бұйырып, тұлпардың суреті бейнеленген түкті клем сыйға берілді. Сол жылы жаңададан ашылған Ардагерлер үйіне жыл адамы ретінде алған Ақбоз ат бедерленген клемімді сыйға тапсырған едім. Білім берумен қатар нарыққа бейімделіп, ақылы қызметпен қолжетімді істерді орайластырып, қосымша табыс көзіне айналдыруға аудандық Кесілтік техникалық училишеннің қосалкы шаруашылығының азды-көпті түсімдері мен барлық мүмкіндіктері кеңінен пайдаланылды. СПТУ-дың өндірістік оқу шаруашылығына пайдалану үшін бекітіліп берілген Тоқырауынның сол жағалауындағы егістікке өзен арнасын бөгеп ағысын көтеріп, Қарамойындағы көне тоғанмен алты шақырым жерге су апардық. Аға буын экелеріміздің Қарамойынның иығымен қазып өткізген тоғанымен акқан судың өзеннің негізгі арнасынан жиырма, отыз метр биіктікте таудың мойнын кемерлеп ағып жатқанын көрген аудан әкімі Сақан, сол кездегі тоғаншы мұрабтардың шеберлігіне таң қалған болатын. (Қарамойын деген атау тауды кемерлеп

қазылған тоганға байланысты берілгенде шығар) Аудандық кәсіптік техникалық училищенің оку өндірістік шаруашылық участогіне Қыргыз тауының алқабынан берілген жердің 200 гектарына 10 жылдай үзбей егін салып, мол өнім алуға қол жеткіздік. Егіндібұлақтың құнарлы бұлақ көзінен шыққан байыргы тогандарының табанын қайыра тартып, су шығарып, 30 гектар жерді суландырып, гектарының түсімін 18 центнерге дейін жеткіздік. Ежелгі тоганбасы, мұрабтардың суды ылдыйдағы бұлақ көзінен өлде қайда биік деңдерден қазылған арықтың ернеуінен асырмай екпінімен ағызып алып өткен әдістері мен шеберліктерінің сырын да танып білдік. Жазда өз жерімізден шөп шауып, оны арзан бағамен саттық. Осы жерде табиғаттың бір ғажайып сырьы ашылмаған қупиясы есіме түсіп отыр. Егіндібұлақтан Қыргыз қыстағындағы шабындыққа баар жолдың оң жағында қайқаннан түсे берістегі жазықта көктем шыға өзінен-өзі бірте-бірте баяу көтеріліп, төңірегіне жайылып жатқан қоңыр түсті ми батпақты төмпешіктер кездеседі. Қолды батырғанда батпақтың жылдылығы сезіледі. Жігіттер 3 метрге жуық сым темірді батпаққа батырғанда тереңдігіне бойламады. Осы қою батпақты төмпешіктер сол жердің бетін қар жапқанша қозгалыста жатады. Тура осында құрдымға үқсас жер Төрешоқы қыстағының басындағы бұлақтың ағысында да кездеседі. Ол жерді тұрғындар ежелден Көлшүмек деп атап кеткен. Сол жылдардағы аудандық ардагерлер Кеңесінің төрағасы Сақаң (Сағатай) жазда 20,30 зейнеткер мүгедектердің тізімін беріп, өзі қадағалап шөпті жарты бағасына түсіртіп бергізетін. Ежелден өз ісіне жетік, әр жұмысты жіліктеп шағып майын айыратын, талапшил, мазасыз, әділ Сақаң егін органда да 40, 50 зейнеткерге тегін 50 кг-нан бидай тараттыратын. 1996 жылдарға дейін ауданның барлық жолын салған, қарапайым халықтың мұқтаждығын өтеп жанашып, мейірімді қамқоры болған марқұм Мейрам мен Қапас басқарған қарақорым ДЭУ-350

мекемесі нарықтың қыспағына түсіп, жұмысын тоқтатты. Ағадырдан келген қосалқы участок та титықтады. Енді қыстың көзі қырауда қын жағдайға тап болғандарға шұғыл көмек көрсету де СПГУ-дың ишіна артылды. Тіпті қайтыс болған жерлестерімізді жерлеуге аларатын жолдан бастап, алыс фермаларға жедел жәрдем көлігін жеткізу де училищенің К-700 алып тракторын жүргізетін өте қарапайым, елгезек, төзімді азамат Жанболаттың биік адамгершілігіне лайықты сенім болып тапсырылды. Бірде Чапаев болімшесіндегі босанатын уақыты жетіп, толғатқан келіншекке жедел жәржем көлігін ертіп, қалың қарды күні бойы аршып әрең жеткенде совхоздан жол көрсетіп барған ақсақал жаңағы келіншекке «қарағым, бізді өлтіре жаздадың той, жаз айында туатындей неге болмағансың» депті. Біздің бағытымыз жастарды кәсіпкерлікке баулу болғандықтан ежелден реформаға жаны жақын, жаңашыл, ізденгіш Қаукең (Қауаз) маркұмның Жамшы кеңшарында ашиқызып жұмыс жасатып, өтпелі кезеңде тоқтал қалып тонауга түскен Тері өңдеу цехының қалдықтарын жинап алдық. Бірнеше ірі мекемелерде басшы болып, нарықта көшкендеге жеке кәсіпкерліктің көшін бастап, іскерлікпен аудан басында «Энергия» кәсіпорнын ашып, жарықсыз қала жаздаған жүртшылыққа қызмет көрсетуді қалыпқа келтірген Өміралы маркұмның да әуел бастан теріп, жинастырып жүрген тері өңдеу құралдарын тегін сұрап алып екеуінен құрастырып цех аштық. Оған аудан бойынша «оқымысты» бардан-жоқтан қалған жалғыз маман Сағатты (Жақсыбеков) Жамшыдан шақырып, жұмысқа кірістік. Сағаттың шеберлігі арқасында жұп –жұмсақ иленген терілер қара түске боялып, Шабанбай би ауылдық округіндегі тігінші Гүлбарамға тондар тіккізе бастадық. Ең алғашқы тонды сол тұста ауданға кездесуге келген дауылпаз ақын Серіктің (Ақсұнқарұлы) ишіна жаптық. Бұл жылдары біз училище емес кәсіптік мектеп болып өзгергендіктен тері өңдеу цехын жеке кәсіпорынға

айналдыруларың керек деген ұсыныс түсіп, жап-жақсы дүниені тоқтатуға мәжбүр болдық. «Балқаш Астық» кәсіпорнына тұқым тазалағыш қондырғыны уақытша жалға беріп, оның жалдау құнына шағын наубайхасын біржола меншікке алып, оны ежелден қайырымды атанған Қайыркулдың қайыр көмегінің истижесінде жекелеген құралдарымен толықтырып, жатақхананың жанынан Наубайхана ашып жеке тұлғаға жалға беріп, пайдалану құнына өзіміздің училищенің жатақханада жатып оқитын оқушылары үшін тәулік сайынғы қажетті піскен нанды тегін алып отырдық. Шағын Наубайхана әлі күнге жұмысын жалғастыруда. Біздің училищениң барлық ұстаздары мен оку шеберлерінің өздері толыққанды жүктемеге жете алмай жүргенде, мемлекеттік мекемелердің таратылуының кесірінен жұмыссыз қалған, алайда бір кезде бүкіл өңірді кірпік қақтырмай электр жарығымен қамтамасыз етіп, ауданда 20 жылдан астам табан аудармай Жоғарғы кернеулі электр жүйесін басқарған, өз ісінің майталман маманы атанған Амангелдині, (Дүйсембаев) Қарқаралыда оқып жүргенде жолдастарының тағдыры таразыға түсkenде бытырамен атылған мылтыққа кеудесін тосқан қаһарман, бір айтқанын екі қайталамайтын үәдесіне берік, темірдей тегеуірінді, азаматтық парызды өте жоғары бағалайтын Егізді (Молдин) болар болмас жүктемемен уақытша жұмысқа қабылдауға келісім берген кең пейілдерін өте жоғары бағалаймын. Сол қыын-қыстау жылдары аудандағы әлеуметтік, рухани шаралардың басында Кәсіптік училище жүргетін. Қарапайым жүртшылықтан бастап, әр деңгейдегі билік өкілдерінің аузына жұмыс тапсырап кездерінде бірінші СПТУ түсетін. Училище ұжымының берісі ауданының әрісі облыстың әлеуметтік мәдени өміріне де қосқан үлестері жетерлік. 1994 жылы Жезқазған облыстық Кәсіптік білім беру басқармасы жанындағы Мәдениет үйінің директоры, тұа біткен таңдай қақтырлыш тамаша өнерін өзінің өмір

жолындағы бақтына балап, табиғаты тамылжыған туған жері Нарынқолды, Жезқазганның қапырық ауа райына айырбастап, ғұмырын тауысар мекеніне айналдырған, әр адамды өзіне дос санайтын, жатырқауды білмейтін Бақберген деген азамат хабарласып, қыркүйек айның соңында Алматы қаласында Кәсіптік техникалық училищелер арасында «Абай жолы» деген тақырыпта көркемөнерпаздардың республикалық байқауы өтетіндігін хабарлап, соған дайындалу туралы тапсырма берді. Облыстағы жиырмаға тарта училищенің ішінен Ақтогайды өнердің ордасы деп бағалап, таңдау сендерге түсіп отыр деп шегелеп таstadtы. Бұрын облыстық Филармонияда Бекеңің қарамағында бірге қызмет істеп, кейіннен Филармонияның директоры болған 1980 жылдардан жақын жолдас болып кеткен сөзінің мәтелі «данышпан» деп басталатын марқұм Бақберген өте талғампаз, өтімді, бітеу жерден тесік тауып алатын жолды жігіт болатын. Өнерге деген ежелден көкірекке қонып, ілесіп келе жатқан ынтызарлық па? Әлде намыс па? Әйтеуір бір тылсым серпіліс аяқ астынан пайда болып, тәуекелге бел буып, бұл тапсырманы ұжымның талқысына салдық. Жаңалық десе құрақ ұшып тұратын ұстаздар қауымы бірден құп алды. Байқаудың басты тақырыбы Абайдың 150 жылдығына арналғандықтан композицияның жүйесін әдеби ортада «Ақтогайдың Мұқағалиы» атанған ақын Үмітай марқұм жазып берді. Ұлттық өнер керуенінің жүгін көтерген қара Нардың бірі Дәкен (Дартай) мен Әлжаппардың өзі «менің Мәдімі» деп баға берген Қуат дайындауға кірісті. СПТУ түлектерінен өнерлі балаларды іріктеу басталды. Жиырма оқушы іріктеліп алынды. Бір таңғаларлығы сол жылдары СПТУ-да оқып жүріп, осы республикалық байқауға қатысқан Мақсат Ақанов пен Дәуренбек Әркенов, Берік Мақшонов, Ғибрат Қожамбаев, Сұңғат Ақышев, Даны мен Бұлбұл Мақшоновалар, Төлеубаева Ләзат пен Қожамбаева Гүлжанаттардың өнердегі тұсауы осы сапарда кесілгендігі

алтын бесік Ақтогайдың өнердің сарқылмайтын бұлағы екендігін тағы бір айғақта берді. Он тоғыз ұжым қатысқан аламан бәйгеде топты жарып оза шапқан «Тоқырауын Түлектері» ансамблімізге бірінші орын беріліп, Түркияға баруға деп жолдама тапсырды. Тоқырауын толқындарының ізбасары Тоқырауын түлектері ойда-жоқта айды аспанға бірақ шығарып оралды. Тұнғышбай тағы нені бастады? деген ауызекі қалжын пікірлердің айтыла бастауы бізді одан бетер жігерлендіріп, қамшылай түсті. Аудандық соғыс және еңбек ардагерлері кеңесінің төрағасы, ел тарихы тамыршысының бірі, идеологияның білгірі, ұстаздық жолы үрдіске толы, Қытайдың «Азаттық үшін күрес» орденін таққан жалғыз қазак Ахан (Ағдарбек) мен тұмысынан болмысы бекзат, тұра сөзді пәрменімен ұстайтын, ой-пікірін бетке айтатын Файкең (Файни), аудан шаруашылықтарының бірнеше салаларында басшы, игілікті істердің үйімдастырушысының бірі болған, «Шатыршаның» шың басына телемұнараны орнаттырған Рақаң (Райымбек) марқұмдар кездесуде жүртшылық атынан құттықта, «бұл ауданға қонған Тәуелсіздіктің алғашқы Қарлығашының бірі» деп тілек білдірген еді. 1995 жылдың қантарында Ұлы Абайдың 150 жылдық мерекесінің аясында Индияға баратын болдындар деген хабар жетті. Барып-қайту шығынын Қазақмыс көтерегіндігі де мәлім болды. Бақберген облыстық басқарманың Мәдениет үйінің есебінен 400 мың теңгеге Алматыға үлттық сахна киімдеріне сұраныс берілгенін айтып куантты. Кесте бойынша күн сайынғы өткізілетін сабактан соң қызу дайындық басталып кетті. Үнді еліне өнер сапары 24-ші сәуір мен 4-ші мамыр аралығына белгіленгенде туралы ақпар жеткеніне қарамастан Қазақмыстан хабар болмай алаңдаумен жургенімізде тұра науырыздың 21-і күні ауданға келген облыс әкімі Қажымұрат Нағмановқа сол күннің кешінде СПТУ-дың концертін көрсетудің сәті түсті. Композициялық бөлімде Абайдың бейнесін сомдаған

Куаттың шеберлігіне, бірінен-бірі асып-түсіп жатқан оқушылардың өнеріне соншалықты риза болған Қажекең концерттен соң менен не көмек керек дегенде аудан әкімі Сақан, Қазақмыстан сұралған 15 мың доллар қаржылай көмек кешеуілдеп түр деп еді, ел аузында біліктілігімен, қарымды іскерлігімен, ұтымды шешімділігімен ерекше бағаланып жүрген облыс әкімі Қажымұрат, алаңдамай жолға дайындала берініздер қаржы шешіледі деп, қойның-қоншымызды қуанышқа толтырып кеткен болатын. Аудан жүртшылығының сәуір айының 21-і күні өнерпаз оқушыларды Индияға шығарып салу жиыны Дәкең марқұмның (Дәртай) әнін де, сезін де өзі шығарған «Қазақстан-Үндістан» деген тамаша әнімен аяқталып, Балқашқа жол тарттық. Екі күн Алматыда болып, ұлттық киімдерді алып, нұсқаулықтан өтіп, 24 сәуір күні түнгі сағат 12-де алып лайнерге мініп, 3 сағаттай ұшып, Үнді елінің астанасы Делидің аэропортына түстік. Табанымыз жерге тигенде бірден қапырықты сезіндік. Ыстық 41 градус еken. Аэропортта Қазақстан елшілігінің адамдары қарсы алып, «Сағат» деген фирмасы бар кәсіпкердің төрт жүлдізды қонақ үйіне алып барды. Қонақ үйге есіктен кіре бергенімізде үнділік азамат Раджиндер Сингх мырза «Ассалаумағалейкум» деп амандастырып, қарсы алғанда алты ұрпағы бірдей Индияны 1526-шы жылдан 1858 жылға дейін билеген Захириддин Бабыр бабамыздан жеткен сәлемдесу еken деп қабылдадық. Бізді арнайы апарып орналастырған қонақ үй иессі Үнді жерін мекендейтін 120 миллионнан астам мұсылмандардың иманжүздісінің бірі еken. Ертеңіне ансамбль ұжымын Үндістанның білім министрі Салман Хуршид мырза қабылдады. Алдын ала арнайы белгіленген маршрутпен бір жыл бойы өтетін «Балалар-бейбітшілік тұтқасы» деген халықаралық фестивальдің аясында алты жерде концерт қойдық. Біздің алдымызда ғана ағылшын балалары болып қайтыпты. Біз қайтарда Татарстанның өнерпаз балаларын қабылдап жатты. Әр концерттеріміз

бірінен-бірі асып-түсіп тартымды өтумен болды. Қөрермендердің Мархабаның билеген үнді биіне риза болғандары соншалық, қол соққан қошаметтен соң, концерт бағдарламасын бөліп, үнділік оркестр сахнаға шығып, өздері сүйемелдеп Мархабаға қайыра билетті. Әскери күзет тұрган қакпадан автобуспен өтіп, Білім министрінің Айша деген қызының туған күніне арналған кештің құрметті қонақтарына концерт қойдық. Аудармашы арқылы құттықтау сөзді Бақберген «Айша» деген дүйім мұсылман халқына ортақ аса қадір тұтатын есім деп бастап, Қазақстанның атынан музикалық сәлем деп аяктады. Куат орындаған Абайдың сегізаяғы мен Нұрғисаның күйіне қойылған «Көшкериен» және ұлттық этнографиялық үлгідегі «Молдабай» билері, мың бұралған бишилердің ортасында турын Даны орындаған Гэкку әні, туған үнді мерекелеуге жиналған үнділік қонақтардың, зиялды қөрермендердің ризашылығына бөленді. Концерттердің арасында Үнді білім министрінің адамдары ансамбль ұжымын Дели қаласындағы тарихи-мәдени орындармен таныстыруды. Индира Гандидің резиденциясын, Раджив Гандидің, Нерудің саяжайын көрдік. Мешіттер мен Храмдарды аралаттыруды. Үнді елінде діннің ролі ықпалды екен. Сәуір айының 29 күні Индиядағы Қазақстан елшілігіне барып, Қазақстанның тұрақты елшісі Ербол Шаяхметовтың қабылдауында болып, үлкендеріміз Қазақстанда өтіп жатқан референдумға Үнді еліндегі сайлау үйінде дауыс бердік. Оқушылар Рикшамен Делидің көшелерін армансыз арапады. Делидің орталығындағы бірдей мектеп формасын киген 1200 бала оқитын колледждің сыртқы аланында қойған концертіміз сап түзеген оқушылар мен ұстаздар қауымының риясыз қошаметіне бөленді. Колледж оқушыларының біразының концерт біткен соң танымаса да біздің балаларға келіп, қол алысып құттықтағандарының өзі қойылымға айналып кетті. Бұдан кейін Колледж әкімшілігінің мектеп залында

ұйымдастырған қабылдауында миллиарттан астам халық тұратын алып елдегі білім беру жүйесі туралы тұшымды мағлұматтар алдық. Әлемнің бір кереметі Тәжмаһалға барсақ деген тілегімізге, ол өнір алтап ыстық, оған балаларды апаруға болмайды деген соң, ұлкендердің оқушылардан бөлініп баруын жөн көрмедік. Есте қаларлық халықаралық сапарымызды сәтті аяқтап, мамырдың төрті күні оттай ыстық тоғыз күнді өткізіп, Ұнді елі көрермендерініңabyroyымен астанамыз Алматымызға аман-есен оралдық. Бұл жылдардағы өтпелі кезеңнің ауыртпалығының бірі жанар майдың тапшылығы болатын. Алматыдан елдің шеті Саршығанға әупірімдеп жетіп, сол жердегі қайырымды кәсіпкер жігіттердің көмегімен Шашубай қонысындағы Кәсіптік техникалық училищенің жатақханасына орналастық. Ертеңінде Тоқырауын ауданының әкімі өзіміздің тума жерлесіміздей болып кеткен Байыз Төлеубайұлына барып көмек сұрадым. Сабырлы Байкең сапарымызға ризашылығын білдіріп, «мұрттың» жетістіктеріңмен құттықтаймын (Актоғайда қызмет жасаған жылдары мені «мұрт» деп, жақын тартып атайдын) алайда бізде де жанар май тапшы деп, екі автобусқа толтыртып бензин құйғызып берген еді. Байкеңнің бұл қайырымы үнемі алдыннан мейірімді адамдар кездесіп, жолым ашылумен келемін деген Аллаға құлшылығының айғағы болар. Тәуелсіздіктің еркіндігімен, Ұлы Абайдың рухының қолдауымен Бабыр бабамыз бағындырған Индия елінің астанасы Делиде көрсеткен концерттеріміздің жеке видеофильм болып түсіріліп қолымызға тигендігі, ауылымызға сарқыт ретінде әкелген үлкен олжамыз болған еді. Ауданың өнер тарихын жаңартқан осы сапардан кейін Қуат та біржола СПТУ-ға мұғалім, әм көркемдік жетекші болып ауысып алды.

Сонау жетпісінші жылдардан бастап Тоқырауын өзенінің ағысты арнасын қыс түскенде мұз айдынына айналдырып, аудандық СЭС мекемесінің ардагер қызметкери Женістің

(Корабаев) ұйымдастыруымен хоккей командасын құрып, тіпті облыста жеңімпаз атанғаны ұмытылып, мұздың үсті қалың қарға көміліп келген тоқсанының жылдардың соңына таман спорт десе ішер асын жерге қоятын Асанның (Мұқанов) идеясымен қарапайым мұз айдыны жасалды. СПТУ-дың жігіттері өзен арнасын қардан аршып, шағын моторлы насоспен су жайып жап-жалтыр айдынға айналдырыды. Тоқырауын арнасы аяқтарына коңки байлаған балалар мен жастарға тіпті қартан тартқан жігіттерге тола түсті. Ақылдаса келе жасанды мұз айдынын Желтоқсан қозғалысына он бес жыл толу құрметіне 2001 жылдың он алтынышы Желтоқсаны күні «Желтоқсаның мұзда жанған алауы» деп ат қойып, салтанатты түрде аштық. Жыл сайын дәстүрлі турде ашылып, бертін келе Женіс марқұмды еске түсіру шарасына қосылып өткізілуде. 1995 жылы Ертарғыным орта мектепті ойдағыдай бітіріп, Қарағанды мемлекеттік Политехникалық институтына окуға түсіп, апасы Сая екеуіне Комиссаров көшесінен бір бөлмелі пәтер жалдап бердік. Сая төртінші курсы бітірер жылы қыста Қарағандының РебГайының бастығы Мақсұт (Оспанов) бастаған қаптаған милициялар келіп, Сайрамның Гайы Әшірәлінің құда болып келгенін жеткізді. Март айында Әменің (Әмірғалы) Қоңырат руднігінен өзі жалдап алған жаңа автобусымен жиырма екі құда жолға шығып, жолшыбай Меркенің қонақ үйіне тыныстап, ертеңінде Ақсуға жетіп, онтүстіктің салт дәстүрімен суарылған думанды тойының құда-құдағы қонағы болып қайттық. Ат шаптырым тойхана ән мен биге бөлениді. Ертеңінде төрт үйдің төрінде жайғастық. Ол жақта алдын-ала тойды өткімен шұғылданатын басқару тобын құрып, тойбасы бекітіліп, барлық билікті соларға береді екен. Та什кенге одан әрі өтетін үлкен тас жолды ұстап тұрған Әшіралы құдамыз сезге жүйрік, қалжыны удай, кісі жатырқамайтын, орташыл, ашық кісі. Терісқақпай қалжыны айта берсе бір таңға таусылмайды. ...«Астаналықтар түскі асқа бармайды

екен, үйге кетсем орынымды оңтүстіктер алып қояды» деп басталып, шымкенттік вариантипен жалғаса береді. Олардың аузынан түспейтін шешен...дегеніне құлағы үйренбекен қос құда Аманаға мен Қайырқұлдың бізде әкең...нен құлатады деген жауабының арашаға тіреліп тоқтағандығы қыран-топан күлкіге ұласқан болатын.

1997 жылдың 3-ші мамырында Республиканы тұтас қамтыған оңтайландырудың бағдарламасына Жезқазған облысы да ілікті. Өндірісі мен ауыл шаруашылығы қатар қарқынды дамып, Қазақмысымен ел экономикасының қоржынына қыруар қаржы құйып отырған Жезқазған облысының жабылып, көмірлі Қарағандысына қайыра қосылғаны, жол азабын тартып келген бізді қуантусымен қатар қысқартуға іліккен іскер кадрларды қобалжуға түсірді. Алпыс үш жасқа толғандар, ықтиярына қаратпай зейнеткерлікке шығарылды. Жығылғанға жұдырық дегендегі бір айдан кейін 2-ші маусымда, мәртебесінен айырылып жүгі женілдеген Жезқазғаның қасында, кенге бай руднігің басында деп Жезді ауданын Ұлытауға, шойын жолдың үстіндесін, Ақшатауың мен Ақжалиң асырайды деп Ағадыр ауданын Шетке, қармақ салсаң көлінде тайдай тулаған балығың бар, қолыңды созсаң құшағын жайып Балқашың түр деп Токырауын ауданын Ақтоғай ауданына біріктіріп, ежелгі шекара белдеуіне жеткізіп берді. Тәуелсіздік дәуірінің екінші әкімі болып, 1997 жылдың 2-ші маусымында еліне елі қайыра қосылып, шұрқырасып табысып, дағдарыс қоса ілесіп қыспаққа алған ауданда Төлеужан қызметін бастады. Кеңестік қоғамда көзімізді ашып, мектепте тегін білім алып, тегеуірінді тепкісі тисе де партияның тәрбиесін көріп, ұлттық санадан ұмытыла жаздаған бай дәстүріміз үзілуге тақаса да коммунистік идеологияның адам мүддесін алғашқы кезекке шығарған ұстанымын тұтынып, тым асып төгілмей, жоқ-жұтандық көзікпей, үкіметке иек артып, арқа сүйеп аландамай, қарапайым өмір сүрумен XX ғасырдың сонына да іліктік.

Алайда азабы мол бұл ғасырдың орта тұсына дейін атапаналарымыздың аштық пен нәубаттың, қуғын-сүргін мен сұрапыл соғыстың зардантарынан бас көтермей, жоқшылық пен жәбірлеуден үрейленіп, өгейсіп өмір сүргендерін өз ауыздарынан естіп, білдік. Соған орай асуда ат айырбастап, заманымыз өзгерген жаңа дәуірдің өмір өткелдерінен өткендеғі есте сақтағандарымызды тамтұмдал, келер үрпаққа амалдап жеткізуді аманат тұтқан адамдардың бірі болғандығым, осы естелікті жазуыма итермелеген болатын.

3. Танымдық тағылымдық ғұмырым

Менің қаһарман замандастарым дәуір алмасуы мен ғасырлар тоғысын басынан өткеріп, жаңа мыңжылдықтың әліппесіндегі болған XXI ғасырға аттап, қадам басты. Бұл үш бірдей үрпақтың алмасуын жалғайтын кезең болғандықтан бір кездері қара ормандай қаптаған досжолдастарымыздан қоғадай жапырылып, қатарымыз сиреп қалған аудан басындағы осы айтулы күнге жеткен жиырмаға жуық жанұя бірігіп, 1999 жылдың 31 желтоқсаны күні Сәкітайдың шаңырағында жабагы сойып, тойлап ғасырды қарсы алдық. Бұл әрекетіміз оғаштау көрінуі мүмкін. Десе де бас қосып жайған дастарханымыз, аудан өңірінде қоғамдық ортада да, жауапты қызметте де, сыйластық пен сырластықта да, сайыстарда да, от жақкан жерлері бөлек болғанымен жүптасқан ортасы бір, тосыннан жеткен мезілсіз ажад болмаса, пендешілік ажырата алмаған, араларынан қыл өтпестей болған қимас досжолдастардың қатар өмір сүргендігінің куәлігіндегі болып сақталатындығына сенімдіміз. Бұл 1999 жыл мен үшін бәсекеге түсіп, мәрекеге жеткен тартысты да табысты жыл болды. Аудан орталығынан 1998 жылы ашылған Ардагерлер үйіне төраға Сақаң (Сагатай) марқұм тез жет деп шақырған соң мазасыз ақсақал тағы не тапсырғалы

отыр деп, жол-жөнекей зейнеткерлерге жәрдем туралы ма? өткенде СПГУ-дың аға мастері он саусағынан өнер тамған қас шебердің бірі Берікке үлкен тақтада түрегеліп тұрып еркін ойнайтын көрнекі шахмат фигурандарын ағаштан токар становімен жондырып жасаттырып алған болатын, тағы сондай тапсырғалы отыр ма? деп алқынып кіргенім сол еді сен неге күттіресін? СПГУ-да техника жоқ па?-деп қалжынға айналдырып дүрсे қоя берді. Жеңіл машина бар болса да ауданның кіре берісіндегі тұрғын үйім мен үш шақырымды құрайтын аяқталар шетіне жуық училище арасына құніне орта есеппен он шақырымнан артық жаяу жүретінмін. Ардагерлер үйінің кең залында аудан экономикасының білгірі, саясатқа да бекем, сөзге де шешен Клекең (Мырзакан) бастаған ақсақалдар жиналған екен. Тағы қандай жүкті иығыма артқалы отыр екен деп қымсына бастадым. Не керек бірін бірі қуаттаған ақсақалдар маган Қарағанды мен Жезқазған облысы бойынша бірінші рет біріктіріліп өткізілген отырған облыстық маслихаттың екінші шақырылымының сайлауына депутат болып түсесің деген үш ұйықтасам ойыма кірмеген тосын ұсыныс таstadtы. Өз уәжімді айтып қарсылық білдіргеніме бет каратар емес. Қарсыласым Шашубай кентіндегі кезінде Одаққа танылған атақты Балқашбалық Акционерлік қоғамының беделді бас директоры Ахадь Құсбаев екенін білгенімде ағалар менікі бос әурешілік деп шалқамнан түстім. Базыл, Амантай, Қайырқұл, Нұрымбек, Сакітай, Захар бастаған жолдастар сайлау алды қоғамдық штаб құрып жіберді. Осы сайлауда Парламент депутаттығына біздің округтан Ерлан да (Нығматуллин) түсіп жатты. Базыл штаб төрағасы әм сенім білдірген өкілімнің бірі. Ақсақалдар кеңшарларды қолдаушы ретінде бөліп алған. Базыл мен Нәсір марқұм үшеуміз Айыртастан басталған онтүстік өнірдегі сайлауалды кездесуімізді жағастырып, Нарманбет ауылына келгенде Ахадътармен түйісіп, кездесуді клубта бірге өткіздік. Алғашқы кезекте менің

сайлаушыларыма арнаған бағдарламамды тыңдағаннан кейін сөз алған Ахадь бірден мына Тұңғышбайдың қарқыны қатты екен деп өзінің іштей күдіктене бастағанын сездірді. Сайлау округіне Балқаштан екі ықшам аудан мен Қоңырат руднігі, Приозерск қаласы енгізілген. Екінші шақырылған облыстық маслихаттың сайлауы 10-шы қазан күні өтті. Приозерскіге бақылауши болып Амантай мен Нұрымбек, Сарышаганда Қайырқұл, Балқашта Сакітай сайлаудан екі күн бұрын барып, сайлау күні таңғы сағат 8-ден кешкі 8-ге дейін кірпік қақпай бақылауда отырды. Сарышаганда біздің бақылаушының стол орындығын дауыс жәшігінен алыстау далдаға апарып қойғанын көрген Қайырқұл астындағы кілемшесімен қоса сүйретіп, тұра урнаның қарсы алдына келіп отырып алыпты. Қайрекеңнің қаһарынан қаймыққан комиссия мүшелері тіс жармапты. Штабта Базыл кешкі сегізден кейін дауыс санауға кіріскендердің акпарын алғып, қалт жібермей есептеп отырды. Барлық жермен шұғыл байланысты Захар өз қолында ұстады. Аландаймен асыға күткен қорытынды да шықты. Менің дауысым көш ілгері алда болғанымен бекітілген межеге 19 дауыс жетпейді деген аумақтық сайлау комиссиясының шешімі шығып, екінші дүркін қайыра сайлау өткізу 19-шы қазанға белгіленді. Сайлау комиссиясының төрагасы төре тұқымының қазыналы қариясының бірі Галихан ақсақалдың баласы, Лесхоздың бастығы бірбеткей мінезді, ұстамды Қазбек болатын. Сайлаудан кейін жолыққан округ әкімдері мен жекелеген комиссия төрагалары бұл үят екен, округ басы бір дауыстан қосып ақ өткізуге болатын еді ғой, бұл Құсбаевты шығару үшін жасалған құйтырқы әрекет емес пе екен? деген пікірлерін білдірген болатын. Қайыра шапқан жау жаман деп Құсбаевтар да насиҳатқа әдіс-айламен жанталаса кірісті. Балқашбалық кәсіпорнында жұмыс істейтін Ақтоғайдың жоғарғы өңірінің жігіттерін жіберіп, сый-сыйапат үлестіріп, сайлау болатын күні кептірілген балық

тараттырса да қайыра сайлауда тіптен жоғары көрсеткіште дауыс алып, қайта өткізілген қарымта сайлаудағы 28 депутаттың бірі болып сайланған едім. 186 үміткердің ішінен өткен 42 депутаттың қатарында сол жылдың 18-ші қарашасы күні өткен облыстық маслихаттың бірінші сессиясында осы жылы ғана құрылған Отан партиясы фракциясының отырысында ұсынылған Қасымбек марқұмды облыстық маслихат хатшылығына сайлауға дауысымды бердім. Бірінші сессиядан бастап-ақ депутаттар корпусы екі жікке бөлінді. Д.М.Бойко, И.Ш.Борчашвили, Р.С.Кәреновтар бастаған топ үнемі Отан партиясының фракциясының ұстанымына қарсылық білдіруден танбады. Бюджет комиссиясының төрағасы жерлесіміз Жезқазғаннан депутат болып сайланған Төлеуқұл марқұм бастаған депутаттар басым дауыспен тойтарыс беріп отырды. Бабаларымыз Қарекеңнің, Шот баба мен Санекең бабаның мазарларын Балқашмыс комбинатының есебінен салғызған, бірбет, айтқанынан қайтпайтын, жасқануды білмейтін, өршіл, өте сауатты Төкең дауласқандарға шыдас бермей бет қаратпайтын. Төрт жылда өткен облыстық маслихаттың 20 сессияның жетеуінде жарысsezге шығып, тауқыметті, алмағайып ауыр жылдардағы аудан тағдырына байланысты өткір ой-пікірлерімді жеткізуіме мүмкіндік туған еді. Облыс әкімі К.Е.Мұқаметжановтың жеке қабылдауында болып, 21 тармақтан тұратын ұсыныстарымды айтып жеткіздім. Аяқсыз қалдырмай ауданға білікті басшы-мамандардан құрылған арнайы жұмыс тобын жіберіп, ықпалды шаралар белгілеттірді. 2003 жылы облыс әкіміне «сіз әкім болғалы уш жылдан асты, Ақтогайға ат басын қашан бұрасыз» деп жазған хатты алысымен 2003-ші жылдың 7-ші науырызы күні арнайы келіп жүртшылықты мерекемен құттықтал, кездесу өткізіп, аудандық ардагерлер үйі мен музейге сыйлықтар тапсырып кеткені есімде. Сессия аяқталысмен облыстық телеарна мен радиосының журналистері менен таласып сұхбат алатын. Олардың

құштарлығын тудыратын менің халыққолды шынайы пікірлерім мен сессия мінбесінен таза казақша сөйлейтін жалғыз депутат болғандығым екендігін алға тартатын. Менің сессия сайын сейлеген сөздерімді эфирге шығара бергені үшін белгілі ардагер тележурналист Эли Тойжігітке телестудия басшылығы тарапынан сөгіс берілгенін де естіп, таң қалған едім. Тағы бірде ерік-жігері мен қажыр қайратын әділдік пен адалдыққа арнаған арда тұлғамыз Масхұт ағаның «Тұңғышбай осы сен мінбеде сейлеген сөзіңен қорықбайсың ба? телеарнадан берілген сессия сайынғы сөздеріне ризамын, сондада байқау керек» дегені билікке жақпайтынымды, облыстық маслихат депутаттығына енді қайыра сайланбайтынымды анық мензегендігі еken. Кейінгі жылдардың бірінде ауданға іс сапармен келген 1999-2007 жылдары менімен қатар облыстық маслихаттың депутаты болған Бұқаржырау ауданының әкімі Шагурашиттің, сонау жылдары аудандық сайлау комиссиясының төрағасы міндеттін атқарған, лесхоздың директоры Қазбектің (Ғалиханов) үйінде отырғанда «сессияда Тұңқаңың сейлеген сөздері бәріміздің ойымыздан шығатын» деген пікірін қарапайым тұрғыда берілген баға шығар деп қабылдадым. Бұл ой-пікірлерім мақтанғандығым емес, керісінше көптеген депутаттардың халық пен биліктің арасын байланыстырып, көпшіліктің қамын қорғағанының орнына өз мүдделері үшін билікке жақындаудың тиімді жолдарын көбірек іздейтін көзқарастарына қаратқан өкпе-назым. Депутатқа жүздеген тілті мындаған адамдардың қолдары жетпейтін мәртебелі мінбелерден облыстың барлық салаларының бірінші басшыларының алдында жалпақ жүрттың көкейін тескен түйіткілді проблемаларын айтып жеткізу мүмкіндігі берілген. Олай болса халықтың аманатын арқалаған депутаттардың басты құралы идея туғызып, назарға алғызатын өткір ұсыныстары мен бұқараға тән ой-пікірлері болуы керек. Айтса-айтқандай келесі додада өз

шаруашылығын шешуден қолы босамайтын, алайда аудан бюджетіне көбірек қаржы құттын Ахадь сайланды. Екеуміз өзара сыйластықта болдық. Кейін сырқаттанып жүрген кезіндегі бір кездесуінде «депутаттықтың маған қажеті де жоқ екен» деген еді. 2007 жылғы праймериз арқылы өткен сайлауга тағы ұмтылғыс жаса деген жерлестердің ақылымен аламан жарысқа тағы түстім. Бәсекелесім Шашубай орта мектебінің директоры Айман Бекболатқызы болды. Аудан бойынша 90 пайыздан артық праймериз дауысын жинадық. Алдардың ертегісін Приозерск қаласына барғанда көрдік. Маусым айының 7-сі күнгі өткен Праймеризге 61 сайлаушы қатысып 58-і Айманға, 2-і маған дауыс берді. Менің сенім білдірген өкілдерім баяғы Базыл мен Асан. Приозерск қаласының НұрОтан партиясы филиалының бірінші орынбасары Дулат сырттан 3 жылжымалы сайлау жәшіктерін алғызып, ашқызып санаттырды. Асан мен Базылдың бұл қандай әрекет дегенине жаңағы Дулат, бұл қала бойынша сайлауга келе алмайтын зейнеткерлерден алдын ала жиналған дауыстар деп 400-ге жуық бюлентенді қосқызып, Айманға жеңісті қолдан құрап алып берді. Базыл марқұм ашумен партия филиалының орынбасары Дулатқа сіздердің қаланың НұрОтан мүшелерінің барлығы жүре алмайтын қарт зейнеткерлер ме? деген сұрағына ол жауап таба алмай теріс айналып кетті. «Шоқпары мықты болса киіз қазық жерге кірер» деген нақылға көзіміз жетіп торығып, елге оралған едік. 2004 жылдан бастап НұрОтан партиясы жанындағы аудандық сайлау алды қоғамдық штабтың жетекшілігін, партиялық бақылау комиссиясының төрағасы міндеттін жаным қалмай қоғамдық негізде атқарып жүргендегі көрген құқайым осы болатын. Қарапайым ұміткерлердің күні қараша дегенге осы оқиғадан кейін сене бастадым. Айманның өте қабылетті, өтімді, іскер, шешен адам екендігін жоғары бағалаймын және сыйлаймын. Дегенмен екеуміздің айырмашылығымыз жермен көктей. Қазақ тілі босағада тұрганда мен тек қазақ тілінде ғана

сейлекен барлық сессияларда, қазақ тілі құлашын жазып төрге үмтүлған шақта Айман қазақ бола тұра тек орыс тілінде сейлекендігінен де Ақтогай сияқты таза қазақ ауданында баламасы жоқ депутатқа айналып отыр. Менің сайлауда депутаттыққа түскенім дос-жарандар арасында арналы әзілдерге де ұласқан еді. Тіпті сайлау алды қоғамдық штабымның тұрақты бастығы болған Базыл марқұмның ақындық шабыттың қозғаған болатын. «Жаны жаннатта, рухы биікте болсын». Базкеңнің 50-ден асқаннан кейін қарттыққа тақағанда екінші тынысы ашылып, өзара жақсы отырыстарда елең шығара бастағаны бар еді.

Базкеңнің толғауы.

I-Тур

Тұнғышбай!...Ойда жоқта түс көрді,
Түсінде жақсы іс көрді.
Депутат болып шығам деп,
Жан-жағына тістенді.
Жиып алып достарын,
Ұран сөзбен күш берді.
Жаны қалмай барлығы,
Өздерінше күшкө енді.
Қолдамады бірақ та
Бірінші тур бөскенді.
Ойланған қап барлығы,
Жігіттердің намысын,
Сынайтұғын кез келді.

II-ші Тур

Буырқанды, бұрқанды,
Мұздай темір құрсанды.
Откізе алмай Тұқанды,
Бірін-бірі боқтады,
Ақылдасып барлығы,
Бір байламға тоқтады.

Мініп алып тұлпарын,
Оңтүстікке аттанды.
Үй аралап кейбіреу,
Келмегенді жоқтады,
Кемшілігін білгендер,
Жан аямай ақталды.
Мұрындардан қан кетіп,
Өлуге тек шақ қалды.
Дегенмен де достары,
Әбүйірді ақтады.
Рахмет халқына,
Әділдікті жақтады.
Бұл ғасырдың соңында,
Жігіттерде ат қалды.
Өте алмай мәреден,
Шаңға аунауга шақ қалды.
Депутат бол өткен сон,
Іше отырып конъягін,
Сарбаздарын мақтады.
Өтпегенде пішер еді,
Құдай бізді сактады.

Ал Тоқырауын тынысы газетіндегі Жаңа жылдық әзілде...

Колға алып тоғанды,
Тұңқаң диқан боғанды.
Депутат бол жүр енді,
Түзетем деп қоғамды.

деп бір ауыз шумаққа қосқаны да бар болатын. Сайлау - саясаттың сайқал жобасы. Ұлттық ұғымдағы Жерде өлшеуіш жок, Аспанда тіреуіш жок, Таста тамыр жоқ... дегенге саясатта сатқын көп деп жалғау керек сияқты. Алайда түйінді тапсырма тұтырлы тәбеден беріліп отырғандықтан төменгі буындағы ләппай тақсыр деуге мәжбүр болған азаматтарға кіна таққым келмейді.

2001 жылдың 8-ші ақпаны күні ауданға Рысқали Эбдікөров әкім болып тағайындалды. 1992 жылғы республика бойынша басқару жүйесіне реформалық бағытта алғаш рет енгізілген әкімшілік құрылымда Ағадыр ауданы әкімінің орынбасары болғанынан әріптес ретінде жақсы таныстырып бірден пікір ортақтастырып жалғастырып әкетті. Алдындағы әкім ағаларынан мінезінің өзгешелігімен, өзінің шұғыл ойлап, шапшаң шешіп тастайтын қабылетімен, тым қарапайымдылығымен, қоян-қолтық араласып, бірге жүргендерді былай қойғанда, тәні рухқа бөлөнген бабаларымызға дейін құрмет тұтып, кезге түсті. Рысекен депутаттықтан босап қалған мені 2004 жылғы Парламент сайлауында Ерлан Нығматуллиннің сайлау алды қоғамдың штабына жетекші етіп тағайындағы. Сәкітай екеуміздің 1995 жылдан басталған сыйлас жолдастырымыз достықа ұласып, 2004-ші жылдан 2018 жылға дейін НұрОтан партиясының сайлауалды аудандық штабында біріміз тәраға, екіншіміз өзгермейтін орынбасар болып, қатар үзенгілес жүріп, қоғамдық міндеттерді жігін білдірмей жүлтасып атқардық. НұрОтан партиясы филиалының бірінші орынбасарлары Жұмабаев Есентай, Ештанаев Қазыбек, Әбдірахманов Қайыр, Дәuletov Бақтыбай, Жарылғасынов Рашит, Қалиқасов Саят, Жұнісов Сейілдермен қоян-қолтық араласып жақсы нәтижелерге жетіп жүрдік. Өсіресе Қойбағаров Даниярдың өз ісіне берілген елгезек жауапкершілігі дараланып тұратын. Филиалдың уақытша заңгері болған Төлешов Рұstemнің қолынан заңдар жинағы түспейтін. Сондай бір сөтте Парламент сайлауының қоғамдық штабы екеумізді де түйіққа тіреп тастады. Ерланға балама болып өзіміздің талантты бауырымыз, құлашын кенге созып, саясатта халықтық мұддені қолдауға апаратын тосқауылы көп, ауыр жолды таңдаған Серғазының (Мұқтарбеков) түсүі талпынысымызды дағдарысқа кезіктірді. Бұл кезде екеумізде штабтағы дайындық жұмысымызды бастап

кеткенбіз. Ауылға келген Серғазыға бұл мақсатыңды ертерек неге жарияламадың деп ақталғандағы өз ойымды айттым. Насихат жұмысы жүріп жатқанда Балқаштағы орталық штабтан ертең Дәртай ақсақалды Балқашқа шұғыл жеткізіндер деген тапсырма берілді. Таңдан училищенің Жигулиімен жолға шықтық. Қалаға 50 шақырымдай қалғанда машинаның помпасы кетіп, ай далада тоқтап қалдық. Нарманбет ауылынан Балқашқа келе жатқан автобуска Дәкенди мінгізіп жібердік. Шопыр Кәкен марқұм. Кіналы қызығымызды Ерлан қалай қабылдар еken деп алаңдан тұрганымызда сұліктей қара Жив өтіңкіреп барып, бізді танып тоқтады. Ақтоғайдан қайтып бара жатқан Рекен (Рымбек) еken. Жөн сұрасқаннан кейін біздің бұзылған көлігімізді тіркеп алып, қалаға 20 шақырымдай қалғанда штабтың бізге жіберген Нива автомашинасы қарама-қарсы кезікті. Рекене раҳметімізді айттып қала бердік. Кейіндеу қалада өткен орталық штабтағы мәжілістен соң Ерлан мені оңаша алып қалып, өткенде жолда қалғанда сендердің машиналарыңды сүйреген Мұқтарбековтың туысқаны көрінеді ғой, сендерге қалай жолығып жүр деп сезіктеніп сұрады. Мен ауданымыздың Алматыда қызмет жасайтын тұлғалы азаматы, мені танып барып тоқтапты деп бар шындықты айттып сендердім. Алайда біздің әр қадамымыз бақылауда екенине көз жеткіздік. Сайлау аяқталып, депутат болып сайланғаннан соң Ерлан бүкіл сайлау округіне қарасты қоғамдық штаб жетекшілерін Балқаштағы штабқа сайлауды қорытындылаап марапаттауга шакырды. Тура сол қазан айының бірі күні өзі өмірден ерте кеткен жан досым, 20 жылдайғы іргелес көршім Бағдат марқұмның баласы Серғазының үйлену тойы қабаттасып келип, Алтын бұл тойда менің болуымды қалағандықтан Балқашта өткен салтанатты кездесуден қалып қойып, орынныма штабтың орынбасары Сәкітай барып, қатысып қайтты. Өзінің жеңісті қорытындылау жиынына менің бармай қалуымның бір себебін сайлау

алдындағы құдігіне жатқызғандығын кейінде есіме салды. Әрине сол сәтті сапарға жолым түспегендіктен де ықпалды тұлғаның көп көмегінен қағылғанымды түйсіндім. Парламент сайлауының мойын бүрғызбас қарбаласты шағында Торғай екеуміздің асыға армандал жүрген, өміріміздің баға жетпес мұралық байлығына санайтын бақытымыздың қоңыраулатып сүйінші хабарының жетуі, сол бір сәтте тәтті қиялдың желкенді кемесіне мінгізіп, мұхиттың ак айдынына алғы шыққандай сезімге бөледі. Қарағандының мемлекеттік Политехникалық институты мен Мәскеудің Мемлекеттік Өлеуметтік университетін бітіріп, инженер және зангер мамандығын алған Ертарғынымыз Ішкі істер саласында еңбек жолын бастаған болатын. Қызы ұзатып қудалықтың сый, құрметтіне кенеліп, өрісіміз кеңейіп, немерелеріміздің ата-әже деген бал тіліне мәртебеміз өсіп, дәуренді ғұмырды өткеріп жатқанымызда қара шаңырағымыздың қасынан кіші ордадай болып ақ отауымыз тігілетін тағатымызды тауысып, сағындырған шаққа да жеткізген АЛЛА-ға мың мәрте шүкірлік жасадық. Тірі пенде тіпті күн сайынғы әрбір қуанышына айым оңынан туды деп масайрайды емес пе?. Біздің қараша үйімізді әuletіне қосып, төріне шығарып төредей күткен Әбекен (Әбеузар) құдам мен Күлтай құдағиым, алсыымды жақыннатып, Арғыным деп Дулат елінде мақтан тұтып, төбесіне көтерген Әшекен (Әшірәлі) құдам мен Кәрима құдағиым, қызы алдық демей, ортамыздан ортақ отау тіктік, құдалар ауылын құрдық деп жайылып жастық болып, жүргенде табиғаты жер жаһұтына айналған Қызыларайға ата жолын жалғап екі әкемді (Мәдікан мен Өмірғалы) бетке ұстап құдалыққа бардық. Біз келмеске кеткен Кеңестік кезеңнің жасампаз артықшылығының бірі еңбек адамын үкілеп, құрметтеу болғандығын көзben көрдік. Техниканы тақымындағы ерттеп мінген тұлпардай менгерген, қогам мүддесін ез мүлкіндей қорғайтын, айтқан сөзін екі қайталамайтын, ерік-жігері мықты, созхоздың маңдай алды

жүргізушісі Секенді (Серік) сонау 1971 жылы, әйгілі Тоқырауын толқындары ансамблінің бұлбұл ұнді әншісі Сайрамен жанғя құрганда үйлену тойына қонақша шақырғанынан білетінбіз. Алғашқы құдаларымыздың алдынан кішірейіп, өтіліп келгендерінен әдептерінен көнілге түйгендерімізді еске түсіріп, құдаласу рәсімін өткеріп қайттық. Тойға дайындықтың ең ауыр тигені Ертарғының тойын өткізу дің бар жауапкершілігін өз мойнына алған Қайрекенің той малына арнап Куаныш ауылынан сатып әкелген ту биесінің құлындағалы тұрғандығы болды. Қайыра сатып алған өрістегі шу асау атты іздеу науқанға айналды. Құрдастар кіші К-700 деп атайдын Луазыммен Қайырқұл, Базыл, Нұрымбек төртеуміз жол азықта екі жартыдан алып үш күн іздел әрең таптық. Тойға өзім жұмыс істейтін СПГУ-дың асханасының кең спорт залын екі күнге жалдап алдым. Бұл сөзіме сене қою да қын болар. Біріншіден сыртқы көзден сақтанғаным, екіншіден ұжымдағы адамдардың барлығы тіпті отын экелетін тракторға, мал азығына дейін жалдап, құнын төлеп, сатып алуға қалыптасқандықтан сол әдетті бұзбай сақтағандығым еді. Тамыздың 6-сы күні Қызыларай ауылында қырғыз ұлысынан тараган құдаларымыз өздерінің бой жетіп, болашақ жарын тандаган сүйікті балапаны Айымның ұзатылу тойын өткізді. Тура сол күнгі Қызыларайдан қайтар жолда нөсерлетіп жауған ақ жаңбырды Алланың біздің баламыздың тойына шашқан шашуы деп қабылдан, той қызығының қызу қуатымен шаңырағымызға шуағын төгетін аяулы келінімізді алып нөкерлетіп ауылға оралдық. Тамыз айының 7-сі мен 8-індегі ат шаптырым кең залдағы тойда 700-ге тарта сый қонақтарымыз куанышымызға ортақтасып, барымыз да нарымыз да Ертарғынымыз бер мәндаймызға жазған ару келініміз Айымымыздың үйлену тойы салтанатының құрметті қонақтары болды. Аудандағы ресми де әулеттік те шаралардан қалмай қатысатын Рысекең (Рыскали) «сыймай қалған адамдар әлі де бар

шығар?» деп әзілін білдірген еді. Мінезі ақжарқыш, сырласуды да сыйласуды да анасынан үйренген, әдепті, өз ойын ашық айтатын, үлкенге де кішіге де мейірімі түсіп тұратын келініміз Айым, Арайлым, Шұғыла, Ерасыл, Ерсін атты, бәрінен тәтті төрт немереміздің анасы, Гүлденімізбен бірге Гуманитарлық колледждың үздік ұстазы болып еңбек етуде. Шаңырағымыздың берекесі отауымыздың күн сәулелі шуағы. Арайлым биыл оныншы сыныпта оқиды. Менің талпынысымды жалғастырғысы келіп, Энет баба мен Алаш қайраткері Әлихан Бекейханның өмір жолынан «Тұлға тану» жобаларына қатысып, қалалық, облыстық байқаулардың жүлдегері атанды. Биыл осы таяуда ғана Ұлы Дағындық Ұлыларды деген жобаға қатысып, Қазақстан Республикасы дарынды оқушылардың Алын кітабына енгізіліп, «Алтын тәсбелгісінің» иегері атанды. Бір жасынан алты жасына дейін Ақтогайда біздің қолымызда өскен Шұғыламыз шуағын төгіп сегізінші лицей сыныбында оқып жүр. Ерасылым екінші сыныпта, Ерсінім бірінші сыныпта оқиды. Екеуі де Қытайдың «У-ШУ»-ының жасыл, сары белбеуінің иегерлері. Ерасылымыздың шілдеханасын 2012 жылдың науырыз айында Қарағанды қаласындағы Кенжеғұлымыз бер Мейрамқұліміздің сәулетті «Ділда» атты тойханасында салтанатпен өткіздік. Тұла бойына өнер дарыған бажам Бидалы тойдың сәнін әнімен де шешендік сөімен де келтіріп, тамаша өткізді.

Қиялымға әр кез қанат беріп, қолтығымнан демеп, сондарынан ерітіп, жән сілтеп қамқор болған ағаларым: Мейрам, Өмірғалы, Әмірғалы, Рымғалы, Тілеуғалы, Тілеуілінің маган жасаған риясиз жақсылықтарын естеліктің әр түсында есіме альп кеткен едім. Бұл есімдер менің тағдырымның темірқазықтары. Құдайға тәуба! азан шақырылмаса да марқұм анам өзі ажал аузында жатып қойып кеткен Тұңғышбай деген атымды өмір бойы еркелетіп Тұқай деп төрелеген, анадан жалғыз болсамда қос Атадан тарайтын мені жіктемей, көл-кесірдей

жайылған мейірімді құшағына туғандарының бәрін сыйзығып алатын, қашанда дәм-тұзы дайын тұратын ырысты дастарқанының берекесі құтты келіндеріне жұғысты болып жалғасқан қайран жеңгелерім, марқұм Қайша мен Құлшараны, аудан бойынша тұңғыш орта мектептің алғашқы директоры ақын Жабекенің алтын ұясынан қанаттанып түлең ұшқан үлкен Қалимаш пен арнайы мединститутта оқымаса да сырқатты емдеудің сан түрлі құпиясын менгеріп, отбасылық дәргер атанған орыс Қалимашты, (апам марқұм аттас екі келінін солай атаған) жиендігі жарасып, екі жұрттың да тілін тауып ұйытқы болған Тотыны, Әміртай әкеміздің тіккен шаңырағын сақтап қартайған Үмила апамның 15 жылдай отымен кіріп, күлімен шығып, қолында болып, батасын алып, бақылыққа шығарып салған Коңыршаны ерекше қадірлеймін. Бір үйдің жалғыз қарғасы болып жалқы өскен мені ағатайлад алдынан шығып күтіп алып, төбесіне көтерердей ерекше құрметтеп, сыйластықтың сиапатына кенелтетін аяулы келіндерім: Қызғалдақ, Жанар, Лаура мен Жанардың, Алмагүл марқұмның, Жаңагул мен Баржақсының, Тотыкеш пен Мейрамқұлдің, Жанар мен Диңараның ілтипаттарына ризамын. Туганынан шығарға жаны бөлек, бауырмал қарындастарым, Света мен Ардақты, Гаухар мен Анарды, Сейсек жездем мен Мәмила тәтемнің бауырында жұлдыздай жарқырап, еркелеп өскен Мейрамқұл мен Нәсіпті, тумысынан өжет Баян мен бірінен бірі өткен алғыр екеуі екі әзделтің қамқор, жанашыр тірегіне айналып отырған Ғұлнар мен Ғұлнараны бәрін, бәрін ерекше құрмет тұтамын. Пайғамбар да күйеу баласын сыйлаған деген сез өнегеге арналған болар. Алдынан кесе көлденең өтіп көрмеген, ағатайлад құрақ ұшып жүретін күйеу балаларым: Қайрат, Қазыбек, Кенжеқұл, Сағат, Асқарбек, Алтынбек, Амангелділерге арқа сүйеймін. Құшағым толып, мейірім қанып, қарасам көзім тоятын бауырларым: Мейрамғалы, Сәрсен, Ерлан, Аманғалы, Нұрлан, Дулат, Сержан, Сейсен,

Жасқыран, Қанат, Рымбай, Ергалы, Айдын, Дастан, Есенғалы, Рұстем, Амангелді, Бекен Талғат, Руслан, Азамат, Бекзат Тілектер қолыма су құятын, соңымнан іздел шығатын ізімді жалғар қолқанаттарым. Ал халықтық үғымда пенделер арасында бөле тату дегеніне мен бажа оданда өткен тату дегенді қосақтағайтуды өзіме парыз санап отырмын. Өмірден алған бір мысал ойыма дәлел болсын. Өткен жетпіс жылдағы ортақшыл пыйғылдан аттап өтіп, даңғазамен басталған жекешелендірудің жаппай үрдісті көшіне ілескен шақта, жаңадан қос құрып біріккен ағайындылардың көбісінің көпке ұзамай-ақ іргесі сөгіліп, тіпті сортасуға дейін барғаны ұмытыла қойған жок. Ал әйелдері апалы-сіңлілілер болып келетін фермерлер көпке дейін шыдас беріп, бажалар қауымдастырының бауын берік қылыш, татулықтың үлгісін көрсетті. Қурмеуге келмейтін қысқа жілтей бір кем дүние деумен өтегін келте ғұмырда бір-біріне қол ұшын беріп көмектесіп, құндеуді білмей қолда барын қақ бөлісетін, әйелдері бірге туған бажалар екендігіне әбден көзім жетіп, рахатын көрудемін....«Ана көрген тон пішер» дегендей, бірінің атын екіншісі толық атауға ұлатын Торғайдың сіңлілери: Тоты мен Бұлбұл, Тоғыжан мен Ағыжан, Бағыжан мен Бақшалар ұяда көргендерін қонақтаған қияларында тәлімге айналдырып, жаңа жұртында үрпақ өрбітіп, өнегелі келін болып, барған жерін айрандай ұйытып, төркін жұртын қамқорына алып немеренің балдай тәтті қылышына кенеліп отыр. Өздері қандай да бір құттықтауларда тілек айтқанда ағыл-тегіл төгіліп, жан дүниенде баурап, ет-бауырынды елжіретіп, сай-сүйегінді сырқыратып жіберетіні бар. Бажаларым Марат марқұм мен Сүлейменнің, Сүйіндік пен Бидалының, Әнуар мен Рәшииттердің бір ата-анадан туғандай сыйлас татулығы таңданарлықтай. Маратым жігіттің дауылпаз, дарқаны болатын. 1977 жылғы ауыр қыстың аяғының зардалтары көктем біткенше созылды. Сәуірдің жетісінің түнінде Марат буырқанып тасып жатқан өзеннен Трактормен өтіп

бара жатып, жайылған су арнасының орта тұсындағы тұра үй орнындаған апан шұңқырга дөп тұсіп, тасқынмен бірге ағып кеткен болатын. Мамыр айының жетісі күні мәйіті құм астынан табылғанда экем Өмкен де сол күні қайтыс болды. Тоты үш балапанымен 26 жасында қалып, балаларын тісімен тістегендей ер жеткізіп, қындықтармен бетпе-бет келіп, бәріне тәзіп, бәрін жеңіп бүгінде немере қызығын көріп отыр. Сүлеймен ата-ененің ырысының сарқытын ішкендей ағайынды бөлмейтін алысты жақын қылатын ақжөніл, Сүйіндік көшіп қонған қойшы ауылдың киіз үйін жалғыз тігіп, от басының шаруасын бір өзі тыңдыратын, бәрін қабактан танып, қалт жібермейтін елгезек, Бидалы әuletаралық той шашуды өзі басқарып, әнмен әптең, күйге кенелтетін, көвшіл, қайын жұрттының қолқанаты, Рәшиит тұған бажасына қаладағы зәулім үйін сыйға беріп кеткен пейілі кең, қолы ашық, жаны жомарт, Әнуар биязы жүзінен мейірімділіктің нұры төгілген, қайырымдылық пен қамқорлықты мұратына айналдырған бауырмал. Барлығы да бізді аға, көке деп сыйлайтын арапарынан қыл өтпес қияметтік бауырлар. Өмірәлі ата-анасының тілеп алған ұланытын. Дүние қумаған, қажетсінгенге қоң етін кесіп беретін қайырымды, қоғамға берілген, құралайды көзdemей ататын мерген болатын. Теміралы мінезі «Темірқазықтай» мығым, тұра жолдан таймайтын әділ, қмянатпен жаны қас, сертке берік, сыры терең, қайсар жан. Кенғалы ақжарқын, ақжөніл, жұрттың бәрін жақын тартатын жайдары, өзін төрде ұстайтын өршіл еді. Марқұмдардың артында қалған тұяқтары Ерболат пен Сәулет, Ақылсана бастаған балалары ғұмырларын жалғасын деп тілейік. Топырағы торқа, жандары жәннәтта болсын. Еркебұлан шаңырактың сүт суалтқан кенжесі, барша жұртты өзіндей көретін сенгіш, нағашы жұрттына берілген «өліп кетсемде Құлықпын» дейтін тәубашыл, мінезі көркем, құдай қосқан жары тәлімді, бауырмал, қонақжай Раушан екеуі әүлеттің ат байлар түп қазықтағы

тұрағына, әр қонағын құдасындаі күтетін төріне айналып отыр.

2005 жылы ауданның пәрменді тізгіні мінезінде сағ алтындаі сабырлылық біткен, санасында білімнің қаймағы сақталған Мейірханның (Тәтибеков) қолына тапсырылды. Менің анғарғаным аудан тіршілігінің қазымырланып та, қатуланып та, тоқпақталып та журіп жататын арынды ағысы сабасына түсіп, желсіз түндегі жарық айдай жайлышық орнады. Осы уақытқа дейін тек жоғарғы буынның тапсырмасымен, айтып, көрсетуімен ежіктеуімен ғана жұмыс жасауға дағдыланған барлық саладағы кадрларға өздігінен, өз талғам, талаптарымен, өзінің қарым-қабылетімен жұмыс істеуге берілген дербестіктің тиімді жолы екендігін Мекенмен бірге қызметтес болған азаматтар бірден түйсініп, қабыл алған болатын. Қызметтегі қара жарыстың бұл түрі іш тартып қолдаусыз, бүйрекі бұрып қолапаштаусыз, сүйемелдеусіз клен нағыз қабылеттілердің өз іскерліктерімен сұрырылып шығып, танылуына үлкен мүмкіндік берудің бір амалы болатын. Өкінішке орай бұл қадам ұзаққа бармады. 2006 жылы аудандық маслихат депутаттарының сайлауда дауыс беруімен балама кандидатураның сарапқа тұсу тартысында басымдықпен жеңіске жеткен Мақмұт (Жарылғап) бесінші тұлға болып, сайланып қойылған әкімдік қызметіне кірісті. Жоғарғы жаққа жол тауып, қаржы тартып, құрылыштар салғызып, жоғалып кеткен Аққайындардың бағын ашқызып, ауданның 80 жылдығын еткізіп берді.

4. Шығармашылық шындарға ұмтылыс

Ауданға әкім болған Махмұт аудандық музейді 12 жылдың ішінде тарихи мұралар мекенине айналдырған Торғайға зейнеткерсің, демінді ал деп аяқ астынан жаны ашып ұсыныс жасады. Жиган-тергенімді ретке келтіріп берейінге де қарата қоймады. Мен де зейнетке шығуға таяп қалған едім. Мақаң мына қарқынымен маған да маза

бермес, тіреспекке мен барайын деп, оның үстіне тұнып тұрған Торғайдың тірнектен жинаған материалдарын кәдеге жаратуды мақсат тұтып, Қараганды облыстық екі басқарманың басшысының да келісімін алғып, ендігі жұмыс орынымды 2008 жылы музейге ауыстырдым. Облыстық білім басқармасы азды-көпті еңбегімді бағалап, білім саласындағы ұстаздар үшін маңызы өте жоғары «Ы.Алтынсарин төс белгімен» маралаттап шығарып салды. Аудандық музейдің Торғай басқарған жылдардағы жетістіктерін өмір бойы тек өз мамандығын шындықтың құралына пайдаланып, қарымды қаламгерлігін туған жерін дәріптеуге арнап, үнемі журналистік жүргегінен сыр ақтарып жүретін ақжарқын Оралбек Жұнісов Орталық Қазақстан газетінде «Музей мұарлар мекені» деп жариялад, нағыз журналистік көзқараспен бағасын берген болатын. Оралбектің қаламгерлік журналистік шығармашылығы үнемі Ақтогайдың жетістіктерін дәріптеп мактауға, өзі де туған жері арқылы мақтануға жетелейтін. Оралбектің данқты тұлға Әлекенің туған жеріндегі соңғы тұяғы, бауыры Смақан төренің баласы Балабаршынды Алматы өнірінен алғып келіп Желтауды аралатып, Әлекенің есімі берілген орта мектеп түлектерімен кездесулер өткізуге қол жеткізуі өз алдына бір тәбе тағылым. Музейді атқамінерлік те ұстаздық та жұмысымның біржола шығармашылыққа бетбұрыс жасаған кезеңдегі соңғы талпынысым, тынымсыз ғұмырымның қорытынды сынағы ретінде қабылдадым. 2010 жылы Махмұттың сайланбалы әкімдік орнын Қабдырахман (Омаров) ауыстырып, салт жүріп қызмет жасаудың бір жылдық қарымын көрсетіп, жағамыз жайлау болып бір жасап қалдық. Кең күшақ Қабекене телмірмейін деп облыстық басқарманың жол картасы бағдарламасына ілігіп, бір мұздап бір қатып зықысы шығып жүрген музейге жеке қазандық салғызып, екі пеш қойғызып, ғимаратқа құрделі жөндеулер жүргіздіртіп дегеніме жеткендей болдым. Қабекенің көмегі сол болды. Арнайы хат

дайындалап апарып қолын қойғызып, зерттеуши ғалым, саясаткер Ерлан Кариннің Ақтөғайға келіп, тастағы тарихты зерттеп, Алаш қайраткери Әлиханнның ата мекеніндегі туған жеріне назарын аударттым. Әкімнің қолымен хат жазылса да Ерлан Тынымбайұлы алыстағы Ақтөғайға ат басын бүрады дегенге сене қоймадық. Сәуірдің тұра 21-і күні Еркін деген серігі хабарласып, 29-шы сәуірде жолға шығатындарын жеткізді. Киноға енгілсе деген мұсін тастарды алдын-ала тауып қою үшін сахнада актер, шаруашылықта құрылышы, мамандығы саясаткер, қызметі бас редактор Қазбек екеуміз апыл-ғұптыл аттанып, Шабекен ауылына келіп, жігіттің сұлтаны дерлік ақылына міnezі, біліміне жеңісті ісі сай, сабыры сары алтындағы Саматты ертіп, Ұшқаттының қасында, Сатайдың басында көрікті келбеті көрмеге қоятындағы келісті, жаяу жүрісі маңғаз, сез салтауы «Ұлы мәртебелімнен» басталатын, адам міnezінің барлаушысы, тал ғампаз Рәшитті кездестіріп, төртеу болып, саяхатшы топ құрдық. Тастандарды таптық. Құрдың қуырдағымен жақсылап жудық. Сәуірдің 30-ы күні Астанадан келген қонақтарды бастап Бегазыны қөктей өтіп, Ақсораңның арғы сыртындағы Ұшқаттының ерекше шабылған мұсін тасын адасып таба алмай қойдық. Өткенде жарықтық тұздығы мол, азы қуырдақ көзімізді байлап, ұмыттырып тастанапты. Дәурен деген Алматыдан келген оператор мұндауда цитрамон деп атаған сүйық дәріні ішкенде бәрі еске түсетінін айтып күлдірді. Аналгинді де, цитрамонды да жұтуымыз мұң екен ойымызға тас жатқан жер сап ете түсті. Бәрі ойдағыдай сәтті аяқталды. Саясаткер ғалым, қонағымыз Ерланға мұнартып көрініп тұрган Желтау деген таудың бауырайы Алаш қайраткери Әлихан Бекейханнның туған жері, сонда соға кетсек қалай болады дегенімізге «мен Әлекеннің туған жеріне балбал тасты іздең жүріп бармаймын, арнайы келемін» деді. Шындығында бір айдан кейін екінші рет арнап келіп, Талдыбейітте жерленген төре

ұрпақтарының рухына құран оқытып, Жекежалды көзімен көріп қайтты. Осы сапардың әсерімен қуаттанып, қыркүйектің 12-сіндегі Астанада Тәуелсіздік сарайында Әлихан Бекейханның туғанына 145 жыл толуы күрметіне НұрОтан партиясы, Азаттық радиосы мен Евразия университетінің бірлесуімен «Алаш мұраты және Тәуелсіз Қазақстан» деген тақырыпта халықаралық ғылыми тәжірибелік конференция өткіздіртті. Ауылдан Қазбек, Самат үшеуміз арнайы шақырылған қонақ болып барып қатысып, әлемдегі Алаштанушы ғалымдар Жапониялық Уяма Томохиконың қазақ тілінде жасаған баяндамасын, Американдық Марта Олкнотт пен Ресейдегі жерлес қандасымыз ғалым Дина Аманжоловалардың зерттеу баяндамаларын тыңдалып куагеріне айналдық. Ерланның азаматтық бір ерлігі, Республикалық НұрОтан партиясына Алаш партиясының төрағасы Әлихан Бекейханның дара даналығын әлем қауымдастыры өкілдері арқылы алғаш рет мойыннаттырған батылдығына таң қалып, риза болдық.

2011 жылы Қайыржанның (Тілеубергенов) ежелден көрші Шет ауданындағы тәжірибелі басқару билігін Ақтогайға ауыстыруы серпінді қозғалыс ала келді. Қатал да талапшылдығымен біраздан бергі еркінсіп, бойжазып кеткен біздердің етек женімізді жиғыза бастағаны сол еді, артында арқа тіреуі түрған арыздың құрбаны болып, қарқынды бастаған істерін аяқтауга мұршасы келмей ауысуға мәжбүр болды. Осыдан кейін сырттан келген кадрлардың тұрағы тиянақсыз бола бергендейгінің орнын толтыру үшін аса жауапты да салмақты қызмет тізгінін аудандық деңгейде осы өңірдің жұмыс тәжірибесіне алғаш енгізіп, басқару сатысының баспалдағында мінсіз қызмет атқарып, аппаратта сыйналып, идеологияда шындалып, халықтың сеніміне ие болған Салтанаттың 2012 жылы колына алуы жүртшылық көніліне үмітті сенім ұялатты. 2013 жылы Қарқаралыда 10 жыл табан аудармай ен ұзақ орныққан әкімдердің көшін бастаған Ниқанбайдың

(Омарханов) кенеттен келіп, ауданда әкімдік қызметін бастап шаруашылықта да, саясатта да, ел ортасында да ерекше екпінді толқын тудырып, ақыры 2015 жылғы Тоқырауын өзенінің өз арнасынан асып тасыған толқындарымен тағы бір жылдай ариалысып жүріп, теріскейге қарай ағатын Нұра өзенінің жағасына барып, әкімдік қызметін жалғастырып, зейнеткерлікке шығып, Қарағандыда бізben бір шатырдың астында көрші болып тұрып жатыр. Ел туралы түшымды ойларымыз тоғысып, ауыл туралы әңгімеміз жалғасып тұрады.

Ел мұддесіне зардабы тиетін әрекеттерге қарсы тұрып, әділдік үшін, өз қызметінің шеңберіне сыймай кететін шешімдерді қабылдауға да қатысатаын Мерхаят та он жылдан аса аудандық маслихат тізгінін бекем үстады.

Толқынды толқын қуады дегендей, қаптаған жаудан беті қайтиған даңқты Томирис апасының рухымен жігерленген Салтанат 2016 жылы әкімдік қызметін жалғастырды. Үстаз мектептегі тақтасы мен партасын сағынады, Шахтер жер астындағы шахтасына асығады десек, ал бас идеологияның әрқашан әлеумет пен руханиятты көш басына шығаратындығын шындыққа айналдырган Салтанат, өзінің қанына сіңген қағидатын үстанып, шаруашылықты ілгерілетуде де, көсіпкерлікті қолдауда да, елдің ынтымақ бірлігін сактауда да ізденісті жаңалықтар енгізуде де шешімді шеберлік танытып, қабылеттілігімен әкімдік қызметін жалғастыруда.

Тынымсыз ғұмырымның тағы бір шыдамсыз еңбек талпынысының зейнет жасына ілігерде аудандық музейде жалғасуы жануялық жаңа жетістіктерге жол ашып берді. Өткен 12 жылдың ішінде Торғайдың талғампаздықпен, ізденіспен ұқыпташ жинаған мол рухани қазынасының үстінен түстім. Құрдастарым «мазаң кеткір Тұңғышбай» десе дегендей асығып-үсігіп жүріп, үстірт өтіп кететін алаңғасарлығымның, тым ұшқыр қызбалығымның бар екенін елеулі кемшілігіме жатқызамын. Ауру қалса да әдет

қалмайды дегендей осы бір кемшілігім өзіммен бірге жасап, бірге көртайуға тақады. Торғайдың сабырлы байсалдылығын, үнемі тоқтау салып, бағыт берер ақылын, тереңнен ойлайтын тапқырлығын, ел мен жер тарихына деген зейінін ерекше құрмет тұтып, арқа сүйеп бағалаймын. 2012 жылы аудан орталығында тоқсанының жылдың ішіндегі топтасқан зиялды ақсақалдар шоғырынан музей кеңесін құрып, ардагер ағалардың тілін тауып, қазыналы жан сарайларының тереңін асыл сөзден нәр жинап, деректі мұралар қорын жасаған Торғайдың өлшеусіз баға жетпес еңбегі мен үшін дайын тұрган рухани байлыққа айналды. Музей материалдарын пайдаланып Алаш қайраткерлері Әлихан Бекейхан мен Әлімхан Ермеков, Қазақтың дәүлескер күйшісі Аққызы (Мүгілсім) бен дауылпаз әншісі Манаrbек туралы Республикалық «Хабар» арнасының «Өмір жолы» бағдарласы арқылы деректі фильмдер түсіріліп, көгілдір экранға шығарылды. Дарынды суретші Сахи Романовтың музей қорындағы туындыларынан Астана қаласының Оқушылар сарайында Республикалық деңгейде көрме өткізілді. Осылайша Музейдің мол экспозициялары Қазақстанның тілті шетел туристерінің ынталы қызығушылығын тудыра бастады. Республикалық NOMAD пен КАЛЕСО және халықаралық TIME KZ журналының журналистері музей жәдігерлерінің мазмұндылығы мен құндылығына таң-тамаша болып, өздерінің аталмыш З бірдей журналында көлемді насиҳат мақалаларын жариялад үлгерген. 2003 жылдың «Ресейдегі Қазақстан жылы» болып белгіленуіне орай Қарағанды облысының атынан Ақтогай ауданы Ресейдің Қорған қаласындағы мәдени шарага арнайы барып қатысып, сол рухани сапардағы аудандық археологиялық-этнографиялық музейдің көрсеткен ұлттық, этнографиялық көрмесі қорғандықтар үшін «Қазақ ауылының» көркіне айналып, көрермендердің қызығушылығын туғызған. Тағы бір еске тұтары 1996 жылдан бастап ашылып жүргізілген

көрермендер пікіріне арналған тілек кітапшаларында мыңға тарта адамның жазып қалдырған ақжарма тілектері музей ұжымының жасаған еңбектерінің бағасын беріп тұр. Осылайша он екі жыл бойы Торғай қалыптастырып, тәрбиелеп бағыттал кеткен музей ұжымының іскерлігі мен өз істеріне деген берілгеніне тәнті болдым. Мынау менің салам деп бөлшектенбей қажет болған жерде бірін-бірі алмастырып жіберетін Гүлнар мен Мағираш, Индира, Әсем тіпті Мейрамқұлге дейін маманданып алған. Музей күзетін бұрынырақта атқарған Мекен мен Райханның жауапкершілігін өздері айтып таусыса алар емес. Ал елгезек Ерлан марқұм ел қолындағы жәдігер түгіл тау тастағы құндылықтарды іздел тауып әкелетін. Жанболаттың шеберлігі музейді шағын шеберханаға айналдырып жіберуші еді. Сағат пен екі Қайрат күндіз ағаш суарудан қолы босамайды, ал тунде күзетін қалт жібермейді. От жағушы жігіттердің өздері жыл сайынғы пеш жағу жұмыс маусымы аяқталғанда жылу қазандықтарын ықтияттап тазалап, насостарын майлап, ғимараттың ішін сипырып, актап жарқыратып кетеді. Бір күні әкімшіліктен қонырау соғып, қазір музейге кісілер барады деп алдын-ала ескертті. Музей залдарын ашқызып сақадай сай отырдық. Бір кездे аудан әкімі Ниқаң (Ниқанбай) өзі бастап, бүкіл ауыл округтерінің әкімдерін ертіп келіп, музейге емес алдындағы жылу қазандығына кіргізіп, «музейдің өзі түгілі пешін көріндер сендердің кенселерінен бірде кем емес осыны үлгі тұтындар» деп көрсетіп кеткен болатын. Музейдегі жәдігерлер мен экспозициялық көрмелерді жете насиҳаттау үшін «Ақтогай археологиялық-этнографиялық мұражайы» деген танымдық кітап шығарылды. Бұл игілікті іске адал еңбегімен жиған-тергендерінен мұқтаж жандарға қол-қайыр жасауды өз борышына айналдырған жаны жомарт, мінезі мәрт, қоғамдық өмірге белсене араласатын пейілі көпшіл, іскер азамат Бекзат қаржылай жәрдемдескен

болатын. «Алаштың Әлиханы» деген кітапты да алғаш шығартып берген еді.

Қайда барсамда соңымнан қоғамдық жұмыстар қоса қуып жүреді. 2004 жылдан НұрОтан партиясы сайлау алды штабында жетекшілік жасады. Аса жауапты, артында қатал іздеушісі бар бұл міндетті орындаудың оңайға соқпасын сезіндім. 1996 жылы ішкі істер саласынан құрметті зейнеткерлікке шыққанынан бастап бауырласып, сыйласып, тонның ішкі бауындай жолдас болып кеткен Сәкітайға қолқа салдым. 25 жылдан артық органды аса жауапты тергеу саласын басқарып, ине өтпейтін жерден де жіп өткізетін қабылетімен қылмысты ашуудың Мәгресі атанған Сәкіштің қоғамдық негізде маған серік болуы қартайғанда сез естіп, сынға ұшыраудан сактап қалды. Содан бастап 14 жыл ішіндегі өткен барлық сайлауларды жұп жазбай тізе қосып, абыраймен атқардық. Екінші орынбасарым Мәкең, ақсақал, (Мәдениет) шаруашылық басқарушымыз Болат (Құлжанбеков). Үйгайлар мен сыйғайлар болып сайлау тақағанда 18 сағатқа дейін тегін жұмыс жасал жүрдік. Мәкең ішкі дипломатиялық, сыртқы ұйымдастыру жұмыстарын, Бөкең қаптаған насиҳат құралдарының есеп салаларын тапжылтпайды. Штаб орталығының аудандық ардагерлер үйінде орналасқандығы да жұмысымызға пәрмен берді. Сайлаудың шапқыны аздай Мәкең Сәкіш екеумізді аудандық ардагерлер кеңесінің мүшелігіне де кіргізіп, нұр үстіне нұр қосып қойды. Тіпті НұрОтан партиясы аудандық филиалы жанындағы партиялық бақылау комиссиясының торағасы міндеттін де қоғамдық негізде атқарып, партия мұддесі үшін билікті қолдаймын деп жақындарыммен сәлемдесуден қалған сәттерді де бастан өткердім. Сол жылдары НұрОтан партиясына соншалықты беріліп кеткенімізден қоғамдық саяси өмірде бір жақты көзқарастың ықпалында қалғанымыз кейде айқын сезіледі. Аудандық ардагерлер кеңесінің жұмысында жалпы бұқараға тән ортақ шаралар да

қозғалып, кейбіреулері оңтайлы шешім тауып жатты. Үш дүркін облыс әкімінің атына ұсыныс хаттар жолданды. Бір күні аудан орталығындағы ардагерлер үйымының төрағасы марқұм Жақаң (Жарылғап ақсақал) Орталық Қазақстан газетінің бір номерін қолына ұстап ашулы, күндегі күркіреп келіп Мәкене Кенес мүшелерін шұғыл шақыруды ұсынды. Газеттегі жарияланған мақалада беймәлім біреудің «Ақтогай» ауданын Астанадағы бір бөлмелі пәтеріммен сатып аламын» деген сایқымазақ пікірі жарияланысты. Бұл әпербақан мазақ мақала бәріміздің наразылығымызды тудырды. Аудандық ардагерлер Кеңесінің атынан облыс әкіміне, облыстық газет редакциясына дереу хат жолданды. Облыстық маслихат депутаты Тұкбаева Айманға бұл келеңсіздікті облыстық маслихат сессиясында көтеру туралы аманат тапсырылды. Нәтижесінде газет редакциясы баспа зәз жүзінде мән-жайды түсіндіріп, мақала жазды. Осындай шағым, ұсыныс хаттардың барлығының текстісін дайындау маган жүктелетін.

2016 жыл Ақтогай ауданы үшін осыдан 24 жыл бұрын ғасырға тең тұтасқан сеңін көбесін сөгіп, алаштықтар рухының азаттығының алғаш рет алауын жаққан тарихи оқиғаның жалғасына айналды. Әлихан Нұрмұхаметұлының туғанына 150 жыл толуы ЮНЕСКО-ның даталы мерекелері тізіміне енгізілуіне орай туған жері Ақтогайда мазмұнды шаралар жоспарланып дайындық жұмыстары басталып кетті. Желтаудың Жекежал қыстағы туристер мен зерттеуші ғалымдардың саяхат алаңына айналды. Әсіресе ғалым Айгүл Смақова бастаған «Әлиханның ізімен» атты халықаралық экспедицияның Жекежалдағы туған жеріне барып, қасиетті Қаратасқа шығып, оған «Хан тағы» болсын деп ат қойып кетуі серпіліс туғызды. Алаш арысының туған жеріндегі қыстақ қалыңқа келтіріліп, ескерткіш тақта орнатылды. Аудан орталығындағы Әлихан Бекейхан атындағы орта мектеп алаңына мүсін бюстісі орнатылып, ас беріліп, құран бағышталды. Сұлтанхан Аққұлұлы,

Тұрсын Жұртпай, Бұркіт Аяған, Дихан Қамзабекұлы бастаған отызға тарта ғалымдар Талдыбейіт қорымына, Жекежалға барып тағымым етіп, Мәскеудің Дон зиратындағы Әлекенің күлі жерленген қабірден арнайы әкелінген бір уыс топырақты ата-бабалары жерленген қорымға салды. Мәдениет үйінде ғылыми-тәжірибелік конференция өткізді. Осы жылдың қараша айының 10-ы күні Астанада өткен «Алаш мұраты және Тәуелсіздік құндылығы» деген тақырыптағы республикалық конференцияда жерлестер атынан баяндама жасадым. Аудан әкімі Салтанат Мірасылқызының тікелей басшылығымен аса жауапты да маңызды шараларды ұйымдастырударғы аудан әкімінің орынбасары Абылайдың алғыр, шебер ұйымдастырушылық қабылеттілігіне тәнті болдым.

Ардагерлер үйі түрлі шахмат жарыстарын, пікір таластар мен шағын кездесулерді өткізудің орталығына айналған еді. Айтпақшы алғашқы бір сайлауда Мәкең сол науқанды пайдаланып, аудан әкімінің кабинетінен босаған бір кездері аудандық партия комитетінің бірінші хатшылары атышулы сан бюrolарды өткізген түсі үрейлі қою қоңыр президиум столын ардагерлер үйіне сұрап әкелген болатын. Біздердің сол столда қатар-қатар отыра қалып, өзімізше баяғы бюrolарды елестетіп, атап өтуіміз тамаша корініске ұласатын. Кейде шахматқа соншалықты беріліп кетіп, кезекті ойындарын таңтеренгі сағат 10-да бастаған Галекең (Галым) мен Жақаң (Жарылғап) түскі ас ішуге үйлеріне қайтпай кешкі 6-ға дейін үзіліссіз жалғастыратын. Галекең өзінің сыйбызының үніндей сезілетін майда қоңыр дауысымен бір әңгімені бастап алып, тақырыпты ауыстырып сабактай беретін. Жақаң екеуі партиядан бастап шер тарқатып ауыл тынысымен аяқтайтын. Ақыры ниеті бар адамдардың кездесіп демалу, ақыл-кеңес өткізу орнын алмастырған аудандық Ардагерлер Кеңесіне сауатты іскерлігімен баламасы жоқ штаб орынбасары болған, кез-келген қоғамдық жұмыстың

майталманы Сәкітай жетекшілік жасауда. Осылайша қофамдық тапсырмаларға көміліп, қалтқысыз шапқылап жүрген маған да Ниқаңың тұсында орынбасарынан сіз зейнеткерсіз демалыңыз деген ұсыныс түскенімен мені облыстық Мәдениет басқармасы тағы екі жыл ұстады. Жоғарғы биліктің бұл сенімі маған ауданның бас кітабы Ақтоғайдың энциклопедиясын құрастырып шығаруға мүмкіндік тұғызды. Бұл жылдары музейдің директоры болып, Қоңырат совхозы комсомол комитетінің шежіресінде атымыз қатар аталған, аудан әкімдігінде бір терінің пүшпағын бірге илескен, мәдениет бөліміндегі ізімді жалғастырған, идеология саласының тармақтарын түгендер шыққан Тәбәрік қызметтің бастаған болатын. Мен экскурсия жүргізуі болып ілесіп жүргенмін. Аудан әкімі Салтанат Мірасылқызының идеясымен, аудан әкімі орынбасары Абылайдың ұйымдастыруымен аса жауапты да құнды шаруаға кірісп кеттік. Десе де алғашқыда билік тарапынан туындаған сенімсіздік пе, жайbaraқаттық па? әйтеуір қажетті компьютерлік техникалармен жабдықтауда селқостық болды. Мәдениет үйінің бір бөлмесі мен Ә.Бекейхан мектебінің интернетке жалғанбаған ескі нұсқадағы компьютері берілді. Ғаламтордан дерек алу үшін музейге жүгіріп тұруға тұра келді. Музейді аралайтын көрермендермен экскурсия жүргізуім өз алдына шапқын. Компьютермен жұмыс жасаудағы әлсіздігім бәрінен де қындық тұғызды. Аудандық аграрлық колледждың практиканты Толқын деген бала мен аудандық музейдің ғылыми қызметкери Әсемнің қол қайрының арқасында бұл мәселені де шештік. Басқа аудандардың бұрынырақ шығарған энциклопедияларымен таныстық. Энциклопедия құрастыруға бағытталып жасалған шара мен критерийлерін аудандық Мәдени мұра Кенесінде талқылап бекітірдік. Шығарушылардың алқалы тобын құрдық. Редакциялық алқаның жекелеген мүшелері қол ұшын беріп ат салысты. Шығарушылар тобының улес қосуымен жинақталған

алғашкы жобаны аудандағы барлық қоғамдық үйымдардың жетекшілерінен құрылған талдау, сараптау комиссиясына ұсындық. Барлық округ әкімдеріне сұрау салдық. Ақтогай ауданында басқа өнірлерден келіп бұрынырақта қызмет жасаған жекелеген азаматтар туралы деректерді табу өте қындық туғызды. Күніне 13 сағатқа дейін талмай жұмыс жасағаныма сенер адамдар табылар деген үміттемін. Күн сайын кешкіліктे Астана мен Алматы және Жезқазғандағы жерлестермен үйден сөйлесіп деректер алғызуға талпыныс жасадым. Соның біреуін ғана айтып кетsem, 1945-1960 жылдары ауданға жолдамамен келіп мұғалімдік қызмет жасап, Ленин орденімен марапатталған озат ұстаз Керімбаев Әсет туралы деректі Қарқаралының төртінші адамымен сөйлескенде ғана қолға түсірдім. Жезқазған, Балқаш қалалық архивтері қызметкерлерінің көмектеріне ризашылығым шексіз. Өзіміздің аудандық архивтің белсенді жұмысы шаш етектен болды. Керісінше кейбір ауылдық округтің мамандарының елді мекен азаматтарын жетістіктеріне сай іздел, ауданың бас кітabyна енгізуге деген ынтасында салғырттықтың болғандығы құпия емес. Алайда ауданың әрбір жетістігіне бей-жай қарамайтын жекелеген, намысшыл азаматтардың бірінші рет қолға алынып отырған игілікті іске белсене араласқандығының елеулі пайдасы тиді. Ең бастысы энциклопедиялық материалдардың ауданың бас кітabyн толықтырудағы негізгі арқауы музей қорындағы бай құндылықтардан құрастырылып шығарылды. Сонымен 7 мыңға тарта адамның есімі енгізілген, 700-ге тарта адамның өмір дерегі жазылған 600 беттен тұратын тарихи деректі бас кітап бір жыл сегіз айда баспаға беруге дайын болды. Жинақталған материалдардың 80 пайызы қолыммен жазылып барып компьютерде терілді. Бұл жұмысқа кіріскеннен тұра бір жыл үш ай өткен шамада бір түні басым қатты ауырып жедел жәрдем шақыртқанда бұрын 120-да тұрақтайтын қан қысымым 200-ден асып кетіпті. Менің бар тапқан пайдам

осы болды. Компьютерде терілген нұсқаны алдын-ала танысып шығу үшін аудан әкімі Салтанатқа бердік. Әкімнің айтқан аздаған ұсыныстарын енгізіп, кітаптың толық нұсқасын соңғы рет комиссияда талқылап бекітіп, хаттамамен шешім қабылдан, редакциялап баспаға дайындау үшін аса білікті маман, Қасым журналының бас редакторы Сагынтай Серіктің қолына тапсырып, бір алтаға Шымкентке немерем Ақмаржанның ұзатылу тойына кеттік. Жазушы, ақын Серікпен телефонмен сөйлескенімде «аға ете сәтті, тамаша жазылып, құрастырылған еken» деген сөзі энциклопедия туралы естіген ең алғашқы баға болатын. Шымкенттің тамылжылған тамаша бір тойын Саятайым езінің бақытты отауын құрганда көрсеткен. Міне енді Маратыммен Саятайымның жарқыраған жарық жүлдізы, екі жасында өзі Шымкентке кетіп бара жатып маған «ата кетіме» деп жылаған Аймошымның Ақмаржанымның бой жетіп ұзатылу тойының құрметті қонағы болып салтанаттың төріне шықтық. Оңтүстіктің өздерінے тән салт-дәстүрімен немеремнің ұзатылу тойы кендігіне сәулетті көркі сай келген «Ақ Сарай» деген тамаша тойханада өтті. Медициналық институтты қызыл дипломмен үздік оқып бітірген Ақмаржанымның келін болып баратын құтты ордасындағы ата-аналары Сұлтан құда мен Гұлнар құдаги да жүздерінен мейірімділік шуақ болып төгілген жайдары, жарқылдан күліп жүретін ықыласты жандар екен. Әшкең бастап, ата-аналық ақ тілегімізді айтып, құдалық жолмен батамызды беріп Ақмаржанымызды ақ отауына ұзатып, шығарып салдық. Аймошымыздың жан-жары Диясымыз ете сүйкімді, елгезек жігіт екен. Баршамызға ете қатты ұнады. Бірден жанымызға жақын тартып кеттік. Сайрамның салты бойынша екі жастың үйлену тойына дейін құда жағында екі дүркін той дастарханының құрметті қонағы болдық. Жастардың үйлену тойы өтетін тойханаға екі жасты машинамен кіргізетін мүмкіндік бар екен. Тойхананың қандай екенін осыдан-ақ елестетуге болады.

Сұлтан құдамыз Шымкент өңіріндегі танымал көкпар жарысын үйімдастырушылардың бірі еken. Жеті аргымак сарайда сұліктей болып бапталып тұр. Бұл той да ете жақсы өтті. Құдалықтың қошаматті сый-құрметтіне кенелдік. Шілде айының тұра 31-і күні Абылаймен хабарласып, шаруаның жай-жапсарын сұрадым. Біз энциклопедияны әкімде тағы қарап аздаған өзгерістер енгізіл баспаға жібердік өзгерістермен келгенде танысасыз деді. Ауданның 90 жылдық тойының алдында жұртшылық өкілдерінің қатысуымен тұңғыш энциклопедияның тұсаукусер рәсімін өткіздік. Біздің ауданда атақты академик Манаш Қозыбаевтың өзі ерекше бағалап, мойындаған Асқар мұғалімнің білімділігі, биязы мінезі, барша жұрттан өз бағасын әлдеқашан алған еді. Аскең сонау мен Музейге барған жылдары жиі хабарласып, баспасөз беттерінде жарияланған тұшымды мақалалар туралы ойларын айта жүріп, Торғай жинаған музейдегі аудан тарихы туралы материалдарды толтастырғаның дұрыс болар деген ойын да білдірген еді. Аскеңнің сұңғыла тарихшы екеніне тағы бір мэрте 1992 жылы 31 мамырды нәубат күні ретінде атап өтуге арналған шарада жасаган баяндамасында көзім әбден жеткен болатын. Ардагерлер кеңесінің төрағасы Сәкітайдың үйіне барып амалдан көндіруімен сырқаттанып жатқан Аскеңді алып келіп тұңғыш энциклопедияның тұсауын кескізгеніміз аудан тарихы үшін жасалған ізгі қадамның бірі болды. Бұтінде дүйім жұртшылықтың ерекше құштарлығын туғызған тұңғыш энциклопедияға мен жоқта аздаған бүрмалаушылық жасалғандығына өкпеледім. Әділдік пен адалдық болса еken деп ережеге, талапқа жатпайтын дәргер ағам мен жақындарымды енгізбеген сарапдығым осы жерде зияя кеткендей болды. Бар жоғы 500 данамен ғана шектеліп шыққан тағылымды кітапты алсақ деген жұртшылықтың сұранысы күн санап көбейе тұсуде. Ауданның бас кітабы туралы журналистер мен зиялы азаматтардың баспасөз беттерінде жариялаған

пікірлерін «Ақтоғай-тарихтың тас сандығы» деген кітапқа кіргіздім. Сондада таланты жарқырап ашылып келе жатқан жерлесіміз жүрналист Аяулым Советтің ауданның 90 жылдық тойының өтуі туралы жазған «Тұған елдің тойында, Тоқырауынның бойында» деген Орталық Қазақстан газетінде жарияланған талдама мақаласында «жерлестердің Тұнғышбай ағаны Ақтоғай энциклопедиясы атайдынын білетінмін» деген бір ауыз сөзінің көнілімді толқытқаны рас.

Ауданның 90 жылдық мерейтойы талғамды, көрікті безендірулермен тартымды бағдарламалар аясында халықтың көңіл қошында серпіліс туғызарлық мазмұнды шаралармен өткізілді. Тоқсан жылдық торқалы той салтанатының алғашқы қадамы Домбыра монументінің ашылуымен басталуы жаратылысынан өнер дарыған өнірдің мерекелік көрімдігіне айналды. Дағы сақнасында ән мен күйден шашу шашқан бір жарым сағаттық концертте Қазақстан Республикасының Енбек сінірген қайраткері, жерлесіміз бұлбұл үнді әнші Жұмаділова Рымкештің Шатыршада шырқаған әндері Ақсоранды жаңғыртқандай әсер қалдырды. Рымкештің тұған жерінің тойындағы соңғы қоштасу әні екендігін бір айдан кейінгі тосын келген қайғылы қазасында күрсініспен еске алуға мәжбүр болдык.

Пенденшілік көңілмен кейде болмайтынды болдырып, болатынды болдырмай онды солды құлаштап сілтеп айта беретініміз бар емеспе?. Ауылды артқа тастап аяқ-астынан қалаға үдере көшкендерді жақтырмайтын қылыштарымыз қыңыр мінезден екен. Бірге тұғандай болған аталасым, комсомол мен, әкімшілікте үзенгі қосқан әріптесім, сырласар ақылшы аудармашым, көңіл қалдырmas көнтерімді қара нарым, ала жілті аттап көрмеген Амантайым қалаға бет түзеп, жүгін артқанда ет жүрегім езіліп, қаусап қалғандай болдым. Доп қуып өкпесі қабынбасын оданда ет жеп, сорпа ішіп жілігінің майын толтырысын деп орта мектепті бітірмesten әкесі Шакен

ақсақал «төрт құбылам түгел болсын десең төрт түліктің басқармасы бол» деп Қарқаралыға салып жіберген Мұқамедияның да Ақтогайдың шар тарабын айналып түгендер шығып, қалаға көшуі ортамызды ойсыратып кеткен еді. Жанына жақын тартқандарына жарасымды ат қойғыш Базыл марқұмның «доктор Айбалит» деп теңейтін, ауруханаға ауырып келген науқастарды білгір дәргерлігімен де жібектей майда мінезімен де емдең сауықтырып жіберетін, өмірінде бір деңгейден бір қалыптан өзгермейтін, ашу деген дұшпаны өңі түгіл түсіне де кірмейтін Жанаттың да буынып түйініп шаһарға бет алып көшуі қоңілімізді құлазытып жіберген болатын. Көш көлікті болсын деп қала бердік. Бағдат марқұмның шаңырағын ұстап, жиырма бес жыл іргеміз бөлінбеген сырлас дос, қимас көрші Алтынның көшуі де жанымызға қатты батқан еді. Өткенге үңілсек ата бабаларымыз түйенің қомына жүтін артып көшіп жүруді кәсібіне жатқызып, неқилы дәстүр рәсімдерін туғызған ғой. «Күлме досқа келер басқа» деген ақылды нақылдың жебесі ақыр соңында бізге де дөп тиді. Мамыр айында ораза кезінде ауылға келген жан дүниемізді жадыратып жіберетін келінім Айымым «папа немереңіз Ерасыл мектеп табалдырығын аттағалы дайын отыр, күн сайын сабактан үйге жалғыз өзі қайтатын болады, біз жұмыстамыз, үйге кіре алмай далада жүріп қалады ғой деп алаңдаудамыз, Ақтогайға, туған жерге, ауылға деген міндеттеріңізді бір адамдай өтедіңіздер, енді қалаға келіп, немерелеріңізді аялап, бізді саялап тынығып жайлы ғұмыр кешсеңіздерші» деген өтініші табандап келген пікірімді сыйндырып, аяқ астынан көшу туралы әбігерге салып жіберді. Шынында Торғай екеуміз Ақтогайымызға ризамыз, ауданымыз бізге де риза шығар деген тоқтамға келіп, 38 жылдай табан аудармай қоян-қолтық еңбек етіп, сыйластықпен өмір сүрген қариялардың, дос-жолдас, қызметтестер мен көршілердің басын қосып Тоқырауын тойханасында дәм беріп, бата-

тілектерін алып, тамыздың 22-сі күні Қарағандыға көш түзеуге бет бұрдық. Әуелі таңан тұрып, кедейдің жамау-жасқау қара қосындағы қора жайды, жайқалып ағаштар өсіп тұрған албарды, кешкілікте көршінің балалары базарға айналдыратын сыртқы ауланы қимай бірнеше рет айналып шықтым. Басымды бекерге көштік пе деген аласапыран ойлар да шырман алды. «Өз балаң жайына кетеді, немерең түбіңе жетеді» деген мақал қайдан шыққан? Жылы орынымызды сұытудан не табамыз?. Бәрінен де табан аттасаң сыры ақтарылып тұратын туған жердің тауы мен тасынан ғұлғе қонып бал жинаған арадай болып тарих терген тынымсыз талпынысым не болады?. Галымдар мен саяхатшылар үзілмейтін қасиетті Желтау мен Бегазыға, археологтардың назары тұскен Әулиетауға бастап баратын сапарлар қайда қалады? Кенелі тауындағы Жошының аты жазылған тақта тасты қалай іздең таппақпыш? Қызыларайдың шың басындағы қорытылған қалың мыстың үстінен түстік. Ал кенді тасты қайнатып, содан мысты балқытып айырып алған атақты Тайқазанды іздеусіз қалдырганым ба? Осындағы ойлар буындырып бара жатқанда кешегі кездесуде әкімнің орынбасары талабынан нұр жауғалы тұрған Базылымның Абылайы «агатай ісім аяқсыз қалады деп аландамаңыз, ауылға келіп тұрасыз, зерттеулеріңізді жалғастырасыз, өзім қасыңызда жүріп комектесемін» деген жұбанышты сөзі ойыма түсіп, иығымнан басып тұрған ауыртпалықты бір сәт сейілтіп жібергендей болды. «Өзінді өзің жете танығың келсе көшіп көр» деген сөз түйінінің тегін айтылмағанына осы көште көзіміз жете түсті. Шыға берістегі «Ақ қайындар» бағында Тәбәрік бастаған музей ұжымы көл-көсір дастархан жайып шығарып салды. Он жылдан аса Торғаймен бірге жұмыс жасаған қыздардың көзінде қимастық жас тамшысы болса, мазаңкеткірден құтылдық па дегендей жігіттердің жүзі жайнап, бал-бұл жаңып тұр. Жайдақтың тұсында Мартбек бастаған Қайыр, Секен, Ертайлар күтіп алып, құшырланып

күшақтап, өткен күндердің тұздықты уақыларын еске түсіріп, қимастықпен қоштасты. Мартбекті Мұқамедия сияқты жиырмаға толар-толмастан жастайынан ферма басқарып шаруашылықта шындалып пісіп жетілген іскер азамат деп еститінмін. Кусақ ауылында ұн тартатын диірмен ашқаны да бір қыры болса, ауданның басқару салаларындағы қызметі көптің көкейінен шықты. ҚР құрылымы саласының «Құрметті қызметкері» мәртебесінің берілуі соның айғағы дерлік. Зейнеткерлікке шығысымен кәсіпкерлік шаруашылық құрып өзін нарықтың қатынастың шебері ретінде тағы таныта тұсті. Мартпек пен Ертайдың жомарттығы өз алдына бір тәбе. Ертай тамтығы қалмай тарап біткен ДЭУ-дің орнынан «Берер» деген серіктестік құрып аудан халқының қайырымды қолқанатына айналды. Секен (Сейітмұрат) бензиннен бұлақ азызып, газдан алау жағып, жолаушы көлігінің мұқтажын өтеп, әрбір үйдегі аспазшының қамқоры болуда. Қайыр деген ауылнай менен де өткен тынымсыз, кез келген саланы менгеріп әкететін шаршауды білмейтін жігерлі, елгезек азамат. «Солдат тәбе» деп атау берілген айқай қайқандагы 20 жыл бұрын шаруақор, пысық, өжет елі еркелеткен Есім деген азамат орнатып кеткен тұракта осы естелігімнің өн бойында тілім жеткенше аттарын атап, қылыштарын бағалап жазған жолдастарым, достарым, бажаларым мен балдыздарым дастарханды жайып тастап, даланы әнге бөлең күтіп тұрганын көргенде бауырмалдық деген дүлей сезім көңіл қошын елжіретіп-ақ жіберді. Атқа бір мінсе бой бермейтін Қабекен (Қабдолла) билікті қолына алған екен. Қабекен су төгілмес жорғадай желиніп сөйлегендеге қолындағы стақаның аузыыңа қалай барғанын сезбей қаласың. Сонау бір жылдары Аманага (Торғайдың ағасы) Қабекен, Бағдат бәріміз отбасы болып табиғатқа тыныстауға шығып, қызы-қыза өтіп кеткен тұтан күндерді тойлап, масайып үйге келіп, ақаңды көтере алмайтын мен лоқсып жатқанымда Торғай келіп, шамаң келмейтіні бар неге ішесің дегендे

Бағдат та мас, Қабекенде мас олар менен өткен мас деп әрең құтылғаным бар еді. Сол есіме түсіп, ауылға деген құштарлық пен қимастық лықсын-лықсып, көзімнен жас болып төгілерге тақау түрғандай майдайымнан моншақтарап тер болып тамшылады. Не керек кезек-кезек ағыл-тегіл тілек тілеп, әнмен жалғаған шығарып салушылардың жағасы жайлай көнілдері көлдей шалқып түр, ал Торғай екеуміз бүгіннен бастап бөлініп бөтен ортаға кетіп бара жатқанымызға жабырқаулымыз. Әйгілі солдат қайқаңының үстіндегі қара-құрым шығарып салушы жақындарымызға қарап іштей осындаи құрметке де тәуба қылыш, даланы думанға айналдырған «Ақтоғай алтын бесігім» әнінің әсем ыргағымен «жолаушының ақысы жүрсе бітер» деп одан әрі жылжып жүре бердік. Екі ғасыр бұрын Қараменде бабамыз қарағай қағып кетіп, көне атауы «Қарағайқақдан» деп аталып қалған қайнар бұлак Балықтыбұлақта тағатсыздана тосып түрған туғандарымыз бен туысқандарымыздың ортасына да келіп жеттік. Ел-жүрттың алғысын арқалап, абыройлы қызмет атқарып, әuletінің тірегі болып, сексеннің зенгіріне шыққан Мұрат аға, Калининде кісі меселін қайтармас колы ашық, ықылас пейілділімен аты қалған Мәлгаждар әкеміздің баласы, балуан тұлғалы, батыр мінезді, Сәмет ағай бастаған ағаларымыз, қанына тартқан қайсар, басынан артық сөз асырмас Абдолла мен Рая, эке аманатын ұстанып, тура жолдан таймайтын Әміrbай мен жиендігімен бәрін жеңетін жеңгем Тоты, шежіре тарқатып сыр ақтаратын Сейілбек әкеміздің маңғаз ұлы Манағұл мен Газиза, Балықбай әкеміздің шаңырағын ұстап отырған өзім дегенге өзегін жұлыш берер Өмен мен Жанар, тұла бойынан қасиет төгіліп тұратын зиялды Болтайқан әкеміздің қара шаңырағының иессі Асхат пен Рая, інілерімнің өзіме тән тетелесі Сейсен мен Жаңагұл, туысқандықты борышы санап, парыз тұтып келген басқа да бауырларым мен келіндерім қоғадай жапырылып қаумалап, құшактарына алғанда жұмыр жер қоса айналып түрғандай сезілді. Жеті

қат жер астынан шымырлап шығып жатқан Балықтыбұлақ сүйнің тұнығындай жүрек жарды тілектер Сәмет аға бастаған «Ауылым» әнімен жалғасып, Оралбайдан асқанша желмен жарысып, таумен жаңғырып естіліп тұрды. Тұзу ұшқан тұтіні әр ошақтың шырағындай болып көрінетін аудан орталығынан аттап шыққан бетте бата тілеп, рухымен желеп-жебеп тұратын Тоқырауын бойындағы Қарекең бабаға, Ңұраның бойындағы Шабекең баба мен Жидекең бабаға, Қарағандыға кіре берісте рухын жайып қарсы алатын Жалантес бабаға тәуіп етіп жаңа қонысқа да жеттік. Алғашқыда Қарағандыға көшу туралы келісімімді берерде балаларым Чапай мен Гүлденгे, Ертарғын мен Айымға бізе шағын ғана екі бөлмелі құны 8 миллионнан аспайтын қолжетімді жеке пәтер алыш беріндер. Егер қарызға батып қымбатқа ұрынсаңдар біз көшпейміз деп шегелеп тұрып айтқанмын. Папа айтқаныңызды орындағы ипотекалық несиеге екі бөлмелі пәтер алдық деп хабарлады. Біз үйленгенде Калининде ферма менгерушісі болған тауып айттар тартымды сөздері естіген жанның ауызын қаритын Айттан айтқыштың баласы Айболдың қайырымдылығымен тамыздың 11-і күні көлігіне жүктің жартысын тиеп Қарағандыға келдім. Жаңадан 2013 жылы салынған 5 қабатты үйдің 3-ши қабатындағы 90 шаршы метрлік қымбат пәтерге алыш келгенде шалқамнан тұстім. Қанша бұлқынып тулағанмен сатып алынып қойған кең үйге жүкті түсіріп қайттым. Жолда таксиде келе жатып балаларымның айтқан уәжіне илана бастадым. Үйді келінім Айкеннің атына құжаттапты. Ай сайынғы 110 мың теңге несиесін мамамның зейнетқысымен төлеп отырамыз. Бұл сатсақ тез өтетін, құны жыл сайын қымбаттал отыратын, орналасқан жері мектеп пен емхананың, балабақша мен біздің үйдің тап қасында деген жұбатулары ашулы көңілімді жібіте бастаған еді. «Ақыл жастан асыл тастан» дегендей калада өңіміз түгілі түсімізге кірмеген жайлы пәтерде балаларымыз берілген, немерелеріміздің, аға-бауыр,

туған-түйсқан мен ауыл-аймақтың амандығын тілең тәуба дел тұрып жатырмыз. Алғашқы кезде ауыл жақта қайырылып қарайлайтында ештеңе жоқтай көрінетін. Күн өте келе өзім шаһарда болғаныммен көнілім ауылға ауып, қиялым дала кезіп, пайыз тапқызбай күн сайын мазалай бастады. Ақтогайдың алғашқы тарихнамасына айналған, қолыммен қаламсаппен жазылып күрастырылған энциклопедияны қайталап оқыған сайын көз алдынан бір елес кезіп, туған жердің тұнып түрган тарихын экранға шығартсам деген талпыныс биік мақсатқа ұласып, ширатыла түсті. Осы ойымды кез келген сұраққа табанда жауап беретін Абылай балама айтқан едім. Құптаймыз, көмектесеміз, тіпті мен басы қасында болайын деп аландай жүрген мені жұбатып таstadtы. Мәдениет үйінің камерасын пайдалануды ұйғардық. Алайда Чапайым мен Гүлдешімнің тұңғыштары немерем талантты Медеуімнің студент кезінің өзінде шығармашылықпен шұғылданғанын естіп, ойымды айтып қолқа салып едім, Ата бәрі қолымнан келеді тек менде уақыт өте аз деді. Қыс бойы болашақ фильмнің сценарийін жүйелеп жазумен болдым. Фильмді түсіруді Абылаймен келісіп 2019 жылдың 13-ші маусымында президент сайлауы өтісімен Кежек ауылдық округінен бастадық. Аудандық жастар орталығының директоры Адамбаев Мейірман мен Куандықұлы Данияр қолбасшылық міндетті өте жауаптылықпен атқарып, межедегі жобаны толық қамтуға жағдай туғызды. Әрбір округ әкімдері өз өңірінің тарихи жерлерін түсіртіп, деректі фильмге тегін енгіздіртіп алу үшін бар мүмкідіктерін пайдаланды. Әр ауылдан бірден, екіден ақсақалдар ел мен жер тарихынан ақпар айтуга тартылды. Ол қарт кісілердің сарғайып күткен тәзімділігіне мың мәрте рахмет. Фильмді мениң тілегім бойынша өзінің аппаратураларымен (Дрон т.б) өз күшімен тегін түсіріп беруге жомарттық танытқан немерем Медеудің уақыты өте тығыз болғандықтан күн сайын таңғы 5-тен күн ұясына батқанша яғни кешкі сағат

21-ге дейін 12 күн ұзіліссіз түсірдік. Бір ғажабы әншейінде 160-қа дейін көтерілетін мениң қан қысымым әр түндे 4 сағаттай ғана ұйықтасақта 5 мың км-дей аса ауыр жолдарды жүріп өткенде қалыпты сақталғанына таң қалдым. Өмірдегі тынымсыздығымның сабағы шығар деп түйдім. Көбіне тау-таспен, көптен сүрлеу түспеген, шөп басып кеткен тың жерлермен журуге тұра келді. Есесіне әр минуты қыруар қаржыға тірелетін табиғи, тарихи деректерді әрбір округ өздеріне тегін түсіртіп алды. «Күңгірдақтың көкесін түйе сойғанда көресің» дегендей жұмыстың сұрапылы фильмді монтаждауда басталды. Өркениет үрдістерін ұстанған Медеуімнің көріністерді өте қысқа тәсілмен енгізгеніне мен ішім күйіп қынжыламын. Оның үстіне Торғай да балаларым да ұзаққа созып жібердің деп наразы. Ал мен тарихы бар әрбір ауыл, киесі бар әрбір мазар мен қазыналы мұралар мекені қалып қоймасын деп дауласумен болдым. Монтаждау Медеудің жұмысының аяғында түнгі уақытта біздің үйде жүргізіліп, 3 айға созылды. Фильмнің алғашқы тұсаукесері өзіміздің Ақтоғайда Батырлар мерекесімен, аудандық мешіттің ашылуымен бірге өткізілді. Ауқымды шаралар қатар келгендікten шектеу қойылып, жоғарғы аймаққа тән 6 округтің түсірілімі ғана экранға шығарылды. Халық та толық қамтылмады. Шындығын айтқанда топтасып келген пәрменді шаралардың көленкесінде қалып қойды. Тегін біткен істің қадірі болмайтынына көзім жетті. Есесіне Қарағанды қаласында облыс әкімінің аппараты «Қоғамдық келісім» мекемесінің басшысы, санасында білімнің мол қоры сақталған, келбетін ізетті мәдениеттілігі көркейтіп тұратын, зерделі ой-толғамы іскер қабылетінен танылатын болашағы зор білікті азамат Ерлан Құсайынның арқасында облыстық «Достық үйінде» дүйім жүртшылықтың тапжылмай тамашалауымен 2 сағат 45 минут уақытқа созылып, деректі фильмнің толық нұсқасы көрсетілді. Тұсаукесерге қатысқан жерлестеріміз бен көрермендер

ыстық ықыласпен қабылдады. Ерлан құндылығына баға жетпес Әлихан Бекейханның 15 томдық таңдамалы шығармаларын сыйлаپ, Алғыс хатпен маралаттады. Ауданымыздың өнер ардагерлері, жануялық ансамбльдің негізін қалаған Мәдениет ақсақал мен Дариға апамыз кәдесій ретінде шапан жапты. Қарағандыдағы Ақтогайлық жерлестер құрған ардагерлер ансамблінің мүшелері дастархан жайып құттықтаулар ұйымдастырыды. Фильмнің көшірмесін алу туралы өтініштерін айтты. Фильмнің барлық шығынын, түсірілуін өзі көтерген Әбеузар атасына тартқан пейілі кең немерем Медеу Фильм ғаламторға шығарылады. Көруге құштар адамдардың барлығы интернеттен тегін көшіріп алуарына болады деп мәрттік жасады. Ел құлағы елу деген Балқаштағы жерлестер де естіп, фильмді көруге ынтызар болып жүргендіктегін хабарлап, декабрьдің 21-іне қалалық Мәдениет үйінде көрсетуге келіскендіктегін жеткізді. Балқаштағы шараны бүкіл еңбек жолын тек СЭС-те білікті, тәжірибелі маман ретінде табан аудармай абыройлы қызмет жасауға арнаған, қазіргі кезде қалалық ардагерлер кеңесі төрагасының міндетін қоғамдық негізде атқарып жүрген Тайтөлеу ақсақал мен жақсылық жасауға әмәнда дайын тұратын Мейірхан ез қолдарына алған еken. Балқаш десек көз алдымызға кезінде үдере көшкен жерлестеріміздің келетіні қуанышты. Фильм құттықтаулармен, құрметтеп ескерткіш сыйлықтар тапсырумен, шапандар жабумен басталып, көрмермендердің 2 сағат 45 минут бойында тапжылмай тамашалауымен аяқталды. Балқаштағы көрмермендердің атынан кезінде қоғамда бетбұрыс жасау үшін Президенттікке үміткерлікке де түсken, өмірлік көқарасын тұра жолға бағыттаған Кемелбек ақсақал «бұл фильм әрқайысымыздың сырттан келген қонақтарымыз бен құдаларымызға біздің Ақтөй осындай деп таныстыру үшін тапқызбайтын құндылық»- деген ой-пікірі басқа да берілген лайықты бағаларды толықтыра түсті.

Республикалық «Егемен Қазақстан», «Орталық Қазақстан», «Ақтөй Ажары» газеттерінде жарияланған Астана, Атырау, Қарағанды, Қарқаралы қалаларының ғаламтордан тамашалаған көрермендерінің ризашылықта толы шынайы пікірлері, журналистердің сараптама мақалалары «Ақтөй-тарихтың тас сандығы» дег аталған деректі фильмнің республика бойынша аудандар көлеміндегі тың бастама ретіндегі тырнақалды туынды екендігін айғақтай түсті. Риза болған көрермендердің тарапынан біраз бұрын эфирге шықкан Куандық Сәденов пен Серік Сағынтайдың «Тоқырауын толғауы» деген әні осы фильм үшін арнал жазылған ба? деген сұрақтар да жиі қойыла бастады. Фильмнің экранда тізбектеліп, жылжып өте шығатын көріністерін тамашалап отырып, мәтінін толық есте сақтай алмай қаламыз деген ұсыныстар айтыла бастады. Осыдан кейін ойланған келіп сол фильм сценарийінің монтаждау кезінде қысартылып қалған нұсқаларымен толықтырып, оның үстіне бұрыннан үзіп-жұлып жариялад жүрген 1920 жылдан басталған ауданның жылнамалық деректерін 2020 жылға жеткізіп, бір ғасырлық шежіре ретінде енгізіп, ауданның білім беру, денсаулық сактау саласының, өнері мен спортының қысқаша тарихтарын қосып, «Ақтөй-тарихтың тас сандығы» деген деректі кітапты жазып, құрастырып шығардым. Көптеген тілекжарды пікірлердің ішінен қасиетті Меккеге сапарлап, үлкен қажылықты атқарып, киелі Қағбага құлышылық жасап, Әкбар қажы атанған Қазыбектің «Қадірлі Тұңғышбай! Жарыққа шықкан еңбегің құтты болсын! Керемет!! «Ақтөй-тарихтың тас сандығы», мен «Ақтөй энциклопедиясы» кітаптарында осынша дүниені жинақтап, болашақ үрпаққа өшпестей тарихи мұра сыйлапсың! Еңбегің ересен! Қандай болса да марапаттауға, сый-күрметке лайықсың»-деген акжарма тілегі қуаттап, демеп, жетелегендей әсерде қалдырды. Ақтөйдің жетістігіне мақтанып, кемшилігіне күйзеліп, жігерін намыспен қайран, адалдыққа әділдіктің ақ

семсерімен ара түсетін ақылшы-сырласым Нақыпбектің «Құрметті Тұңғыш! жаңа кітабында жазғандарының бәрі тарихи ете құнды, мазмұны салмақты, руханиятқа қосылар қомақты дүниелер. Ақтоғай тарихында өз орнын ойып тұрып, алатын шоқтығы биік шығарма»- деген тұжырымын тағдырымның қартайғандағы тынысына берілген баға екен деп түйсіндім. Онымен тынбай Нақыпбек бұл кітап туралы ой-толғаныстарын өзінің «Орталық Қазақстан» газетінде жарияланған «Өлкені сүюдің озық үлгісі» деген мақаласында толық жеткізілті. Ежелден еліміз аралас, малымыз қоралас, Кеңестік қызметтің барлық сатысынан абыраймен шындалып өткен, Шет ауданының көлті көрген конекөз қариясы Марс ақсақал осы кітапты оқып ағынан жарылып, батасын беріп, ризашылығын айтты. Ал 1990 жылдан тағдырдың қатал соққысымен күресіп, ғылым жолында талантты қаһармандығымен профессор атанған, «Алтын медаль» иегері Жақсылық Серікбайұлы бұл кітапты «ел тарихын таныстыруға арналған аса құнды еңбек»-деп бағалап, қуанғанын жеткізді. Талпынысты тіршілігімде «өзгенің ата-тегін жамандай бергенше, өзіңің ұрпағының қалай болып өсеріне аландай біл» деген нақылдың санаға салар ауыртпалығын сезініп, есімнен шығармауга тырыстым. Ақтоғайдың эрбір өскелең жастарының өмір жолына тілекшілдігіммен жанкуйер болуға ұмтылдым. Өзімнің Ақтоғайымда бірде бір адамның өзіме қиянатын, зәбірін көргемін жоқ сияқтымын. Соған қарал ауданымыздың түрғылықты халқының барлығы да өте қарапайым, бір-біріне жанашыр, тілекші, бауырмал деп бағалауды өзіме мактаныш санаймын. Мен үшін барлығының жүрегі жылы, мінезі жұмсақ болып сезіледі. Кез келген адам өмірдегі көкейіне түйгенін, жасаған жұмысын, қуанышы мен өкінішін, жіберген қателігін, сөйлеген сөздерін, зейінінде сақтағаны мен көнілге түйсінгенін ақыл таразысына салып, салмақтан, топшыладап, ой елегінен өткізіп, келелі бір тоқтамға келетіндігін көз

алдымға елестеткенде барлық талпыныстарым да бір төбе осы естелігім де бір төбе сияқты көрініп кеңілімді толқытып жібереді. Өйткені өмір қысқа, уақыт шашан, төзім тапшы, көніл жүйрік. Адамның да құс сияқты қалықтайтын қос қанаты бар. Оның бірі мақсаты болса, екіншісі талабы. Осы екеуінің жетегінде жүріп, алдымға қойған мақсаттарға жетсем екем деп талпынумен тынымсыз ғұмыр кешумен келемін. Сонымен қамшының сабындағы қысқа ғұмырдың ауданда өткізген 50 жылында өзім жүздерін көріп, тағдырлас болған, өзім сәлем беріп, сәлемін алған тегі бөлек болса да ұлты бір жерлестерімді, жандарына жақын тартқан жекелеген жаңы жайсаң ағабауыр азаматтарды құрмет тұтып, ғұмырнамалық естелігімді сол азаматтардың зердемде сақталған есімдерін енгізіп, жазумен аяқтағалы отырғаныма мейлінше шексіз қуаныштымын. Алғаш 2018 жылы ауданның тұңғыш энциклопедиясын құрастырганда, толық өмір дерегімен жазылған 1000-ға тарта адамның қатарында тіпті өзім көріп білмеген сыртта қызмет жасап жүрген Ақтогайлық азаматтарды да алыс жақыннан хат хабар арқылы әүпірімдеп жинал, енгізген болатынын. Ол өз алдына бір төбе. Естелігімде өзім көзіммен көрген, есімде қалған, өзіме қымбат, аудан көлемінде әр жылдары жиі кездесіп жүрген жандарды олардың жасаған жұмыстары мен қарым қабылеттеріне сүйсініп, аттарын атап кетудегі мақсатым, үлкенді кішілі билік тізгінің ұстап, соғыс зардантарын жоюда, елден ел бөлініп, қайыра қосылған алмағайып сәттерде, тіпті тылсым табиғат тудырған қындықтарда, дәуір алмасып, ғасыр ауысқан өтпелі өлара шақтарда ықылас-пейілдері халықпен бірге болып, ауыртпалықтарды бірге бөлісіп көтерген азаматтарды, талантты ақын жазушы, журналистер мен ел тарихын құндақтаған тарих тамыршыларының есімдерін, кейінгі үрпақ, әсіресе аса қажетсінсе дейтін өз әuletім менің жазбаларымнан да оқып білсе деген ниетімнен туындалған. (Естеліктің бастапқы

желісінде аттары аталған адамдарды қайтала мауға тырыстым). Сонымен құрмет тұтар жерлестерім Кеңес үкіметі орнаған жылдардан бастап, балалық шақтары жоқшылық пен таршылықта етіп жүріп, тал қармағандай тырмысып талаптанып сауаттарын ашып, өздігінен оқып, үзенгіге аяқтарын іліктіріп, ауыр күйзелісті, соғыс тауқыметі мен кедейшілікті бастан өткізгендер. Олар колхоз құрылышынан бастап әр түрлі салаларда қолдай жемісті еңбек етіп, ат үстінде жүріп қызмет жасап, халқының қалаулысы болып депутаттыққа сайланып, жалпақ жүртқа жөн сілтеп, жол көрсетіп, қол ұшын берген кеңестік кезеңде партия, совет, комсомол, кәсіподақ ұйымдары мен әртүрлі мекемелерде қызмет жасап, еңбек сінірген әкелеріміз, аға апаларымыз, тай құлындағы тебіскен замандас бауырларымыз, баршаға ортақ жерлестеріміз: Алшымбеков Құрма, Кеңесбаев Жабас, Аманбеков Қасабек, Нығманов Мұқамедия, Сейсекеев Алдаш, Ысқақов Зікірия, Мақажанов Элімқан, Хамиев Тұрсымбек, Балғабаев Жәнбек, Мұқанов Өмірбек, Текішов Әрін, Сейсепов Ақылжан, Нұрмұғанбетов Елубай, Орынбеков Садық, Божақаев Әуелбек, Әbdіхалықов Әйнек, Ежебаев Әбікен, Жанкин Садық, Алшымбеков Біләл, Әбілдин Садуақас, Садуақасов Изатбек, Әbdірахманов Рақыш, Қасымбеков Аждар, Хамзин Тұрсын, Айдарбеков Аманжол, Қожабаев Сағындық, Дүйсембаев Сүйіндік, Тоқметов Садықан, Қалиев Башар, Сыздықов Шардарбек, Ноғаев Әбіл, Байжасаров Сүлеймен, Салпанов Әbdірахман, Құдабаев Ықылас, Аманбеков Шағалам, Телетаев Сламбек, Исаханов Есімбек, Құрымбаев Кәрімхан, Шахин Оразбек, Мейірханов Қанапия, Сатаев Малдаш, Мыңшалов Сағади, Молдин Айттан, Исмағанбетов Мұқаметжан, Байсеркин Әбілқасым, Жантулақов Моншақбай, Күлшікенов Жұмаш, Балықов Шаймолла, Молыбаев Дода, Бимурzin Мақсұтбек, Жұнісов Ахметолла, Стамқұлов Күлтебай, Молдагұлов Сағындық, Смағұлов Нұрмұғанбет, Омаров

Сәтбек, Садықанов Көмек, Тыныбеков Несілбек, Шайбеков Ақторғай, Әбішев Әзімбай, Текішов Жансарбай, Смағұлов Қожахмет, Аюпов Балтабай, Мамыраева Бибі, Өтеева Әскула, Тілеулі апай, Рақымбекова Бадиша, Байденова Ағыжан, Ақбұзауова Ақбөпе, Байсеркина Рысбала, Қапасова Мәнкен, Уалиева Нұрила, Құрманбекова Ділдаш, Сакенова Мәрбан, Ислекова Бұлбұл, Ақанова Лиза, Ноғаева Жұмаш, Әбенова Манат, Хамиева Мария, Рахымбекова Құлмарса, Отыншин Серік, Метжанов Қосым, Жұмабеков Тәтибек, Сибақов Тұрсынбек, Қалиев Ноғай, Қошантаев Жақыпбай, Мырзабеков Мұқанбек, Сапарғалиев Галым, Шалтабаев Шаймерден, Жакупов Гайнолла, Жақыпбеков Сүлеймен, Әбдіразақов Қаура, Балтабеков Айтан, Аханов Рахмет, Тойымбеков Қазкен, Мұқамедияров Карл, Қантарбаев Сейдігазым, Жүкіжанов Кенжеқара, Жұманов Мұсақан, Жарқымбаев Байқожа, Жанкин Жақан, Асылбеков Садуақас, Қашқынов Ақкожа, Шойымбаев Ыбырайкен, Кеуеков Ыбраһым, Жақыпов Әсет, Алдақаев Шәкәрім, Смағұлов Бекежан, Әмірбеков Иманғазы, Жолдасов Омарбай, Ибрагимов Құрал, Баймағанбетов Қабыкей, Жолшыбеков Ақтай, Мұқатаев Ағдарбек, Жақсыбеков Мәли, Кенжебеков Ағдарбек, Әлімханов Төлеухан, Корабаев Әшірбек, Қордабаев Тілеужан, Искаков Шернияз, Қожабатшин Төкен, Асылбеков Адбусадық, Ботқабаев Бизақ, Балкеев Орынбек, Нұржанов Манарабек, Ақпанбаев Шәжен, Баданов Шаймерден, Ақбаев Құлжамбек, Сейдахметов Асқар, Құсманов Сейітмұрат, Байжасаров Омаш, Шомақбаев Сейдігазым, Жұнісов Амантай, Сейсепов Қауан, Омашев Мұқатай, Большымбаев Мұқатай, Есмағанбетов Қанапия, Жанкин Жақан, Смақов Жәкітай, Омарбеков Сейдуали, Рақымбеков Мейрамбек, Омарханов Зияда, Мұрашов Мұздыбай, Жұнісбеков Нұрмаш, Әмірханов Әзір, Тілеубеков Көрібек, Исабеков Башанақ, Дауылбаев Әжібек, Балапанов Сәтімбек, Тілеубергенов Зекен, Ргайбеков Баймырза, Жапенов

Қаһарман, Қөпбаев Зікірия, Алғамжанов Совет, Жәркенов
Исбек, Ұйқасбаев Зәрубек, Сұлтанбеков Үмітбек,
Райымбаев Орымбай, Бабашев Мақсұтбек, Тұяқбаев
Қабдыраш, Имұхамедов Сәмет, Исин Мұрат, Мұқанов
Мәжит, Қалиев Мұздыбай, Габдуллин Мендіали, Шегіров
Нұржакай, Ибраев Жұмагұл, Текішов Жұмақан,
Жанпейісов Мұқатай, Әзімбаев Мағмұр, Айтбаев Такеш,
Рысжанов Маралбай, Жанпейісов Санақбай, Сейдіғалиев
Рақымберлі, Жаппаров Текен, Әркенов Мақсұтбек,
Ермеков Әлімхан, Молдақанов Әбдіраш, Әбілдин
Сәрсембай, Нығметоллин Қали, Жақатаев Айыпқан,
Мұқамедијаров Елжетті, Балапанов Сәтибек, Жұмабаев
Медеу, Жандығұлов Нұрымжан, Жұмажанов Жасымбек,
Сүлейменов Төлеген, Әмірханов Қазкен, Қекенов Хамит,
Оразалин Аухади, Мұқашев Жұмагали, Нұрмаганбетов
Лән, Елібаев Қапас, Жазибеков Көбес, Оразалин Махмет,
Болышымбаев Мұқатай, Әмірханов Әзір, Құлпейісов Ізбасар,
Қақбаев Елеген, Темірбеков Мұсілім, Мұратбеков
Қайырден, Дулатбеков Орынбасар, Смағұлов Мірасіл,
Асылбеков Мақсұтқарім, Қыдырбаев Фалы, Смағұлова
Марига, Манапова Гүлшат, Құлыбекова Қамила, Бакирова
Шайза, Шаженова Алма, Алтымбекова Сәлиман,
Ахметжанова Гүлнар, Шадирова Айман, Даданбаев
Ыбықен, Әбдіғұлов Эшембек, Мұқатаев Әнуарбек, Исин
Әбікен, Тілеубаев Баймұқат, Досмақов Мұқтар, Манапов
Болат, Шаяхметов Жұма, Қнашин Амантай, Мұңайтбасов
Екпінбай, Рысмағанбетов Құмар, Нұржігітов Мәкәрім,
Нұрланов Әзімқан, Алтымбеков Қосман, Әбенов Әбет,
Ғалиханов Сейітжан, Әбетов Совет, Нұрмаганбетов
Қанағат, Каримов Мұқсиын, Шегіров Нұржакай, Балапанов
Мәннен, Доскеев Тынышкан, Әзіханов Амангелді, Башаров
Тайкен, Балғабаев Мәжит, Жұмабеков Қасымбек, Ахтанов
Бекболат, Барланов Мұрат, Бегімбетов Төлеутай, Ахтанов
Қасым, Ахметов Совет, Тілеуқұлов Төлеутай, Қияшов
Базар, Құземханов Кәүкебек, Жанкин Құрмаш,

Рахымбеков Оразбек, Кәрімханов Октябрат, Шакіржанов Нұрқан, Рақымжанов Қуат, Әлиев Берік, Смағұлов Мінкен, Мыңшалов Хамит, Эбілқасымов Өмірбай, Мұқашов Жанат, Мұқамедин Серғазы, Қалиасқаров Кәрімбек, Тұсіпов Тілеужан, Әмірқұлов Амантай, Әбдібаев Сәбит, Әділов Совет, Мейірманов Байыз, Ғалымбергенов Амантай, Үйдырысов Жұмаділда, Құтжанов Ғазиз, Мәжманов Нілтай, Мұқанов Телман, Әзімбеков Серік, Мұсанов Төлеу, Хамзин Дәнелия, Үйдырысов Жұмаділда, Әлмағанбетов Байзак, Нұркеев Дәүлетбек, Айтжанов Серік, Мұқышов Береке, Қасымбеков Алдаш, Шаймерденов Мағұлбек, Әміртаев Асылмұрат, Мақшонов Шаймұрат, Базылбаев Ақылсерік, Төлегенов Теңел, Төлегенов Елубай, Қекенов Хамит, Тойлышбеков Болат, Нығметуллин Совет, Төреbekов Жолтай, Сарин Ермек, Бакиров Телман, Аманбаев Үбырахым, Әлжанов Мұксын, Әуренбеков Әбілмұрат, Бакиров Әділ, Борамбаев Қастай, Искаков Мәдениет, Ақтайбеков Қайдар, Кептербаев Сағынтай, Тұрысбеков Есенкелді, Әбдіғұлов Сағат, Мусин Қайыркелді, Сарин Ермек, Тұсіпбаев Қанат, Құлжанбеков Алдаберген, Сейітмұқашов Ғынаят, Алтымбеков Қомар, Кузмин Володя, Жақсыбеков Сәтберген, Сыздықов Зәкәрім, Алдабергенов Қарпық, Садықов Үмітбек, Егімбаев Төлеген, Дауылбаев Әжібек, Сәтмағанбетов Андрей, Адамбеков Жұмагазы, Құдашбаев Зейнолла, Қасымбеков Төкен, Стамқұлов Дәкәрім, Саданов Бекбосын, Нұрахметов Тілеуken, Солтамбеков Мейрам, Майлыбаев Рахметолла, Шарбеков Ергалы, Әбдіғұлов Марат, Нұрабаев Қаулан, Өмірбаев Мұқатай, Қошантаев Қайрат, Некешов Қайрат, Аханов Сүйіндік, Қабдікәрімов Боранқұл, Тойымбеков Дәүлет, Жақыпбеков Есентай, Малдыбаев Марат, Адамбаев Талғат, Изаков Куаныш, Бакиров Халел, Жортаров Қайдар, Мұқатаев Дархан, Исин Малгаждар, Сатмағанбетов Сағатбек, Құлымжанов Марлан, Қопақов Балғабай, Үбышев Анаrbай, Жакупов Сағат, Текішов Маралбай,

Ерғалиев Мараттардың ауданымыздың өмірінде әр салада атқарған қызметтерінің, жасаған игліктерінің іздері сайрап жатыр. Ал жаныма жақын бауырларым, Мәнай, Қайрат, Аңсаған, Нұрахмет, Ақан, Қайрат, Нұрлан, Марат, Балқашбек, Куаныш, Орынқұл, Асхат, Серік, Саят, Мараттар, сондай-ақ жездे дең еркелететін Бекет, Тәбәрік, Болат, Бөлекен, Әуелбек, Сапар, Сағатбек, Баймағанбет, Сайлау, Қойшыбек, Айдын, Бейбіт, Ерғали, Саттарлар да Актоғай деген қара шаңырақтың уығын шанышқандар. Ауданымыздың өмірінде атқарған қызметтерінің, жасаған игліктерінің іздері сайрап жатыр. Уақыты келгенде әрқайсыны туралы жеке-жеке естеліктер жазылары анық. Қол таңбалары мен туған жерді тулеткен еңбек жетістіктері өткен шақтың еншісінде қалып қойғандарды келер үрпақ ізден тауып, Тәуелсіздік кезекінің жылнамасында өздері жалғастырар деген үміттемін. Аудандық мекемелерде, партия, кенес, кәсіподак ұйымында, колхоз, совхоздарда білімі мен іскерлігінің, қабылеті мен қолдаудың аркасында табан аудармай 10 жылдан жоғары басшылық қызмет атқарған жерлестер: Мұғыжанов Мұқамедия-40ж. Таукеев Төлеуқұл-39ж. Генніх Эдуард-32ж. Үкібаева Үрипа-31ж. Қапасов Әуелбек-31ж. Құрмашев Баймұрат-28ж. Бирюкова Жанна-25ж. Смағұлов Болтайқан-25ж. Телетаева Аманғайша 25ж. Бекмолдин Кеген-25ж. Садыханов Хамза-25ж. Жақсылықова Қарлығаш-24ж. Фалиханов Қазбек-24ж. Дүйсембаев Амангелді-23ж. Исмаганбетова Зәуреш-22ж. Мәкәрімова Бұлбұл-22ж. Тұсіпбеков Абылай-21ж. Ақбанбаев Болат-21ж. Мұсатаев Зияда-20ж., Байсеркин Қайырбек-19ж. Жармалинов Тілеуберлі-19ж. Макенбаев Қалкен-17ж, Байжұманов Сағатай-17ж. Ибрағимов Мәди-17ж. Қалижанов Райхан-17ж. Омашев Амантай-17ж. Фролова Зинайда-16ж. Аманбаев Жақсылық-16ж. Жанкин Рымбай-16ж. Құлпейісов Алпысбай-16ж. Қашқынова Бәтіма-16ж. Ислеков Даниал-16ж. Аймаганбетов Ерғали-16ж. Мұқажанов Қауаз-15ж, Ағаділов Қасжан-15ж.

Қыдырбаев Ғалы-14ж. Еркебаев Дәкәрім-14ж. Жұманбаев Әміртай-14ж. Әділбаев Самат-14ж. Баймұқатов Қажымұрат-14ж. Отыншин Ертай-14ж. Тұрғанов Шайкен-13ж. Таханов Есембай-13ж. Шайдаров Жаманқұл-13ж. Әділбеков Балтабай-13ж. Молдин Зияда-13ж. Әбеуов Теңлік-13ж. Бейсекеев Әубәкір-13ж. Төлегенова Жамал-13ж. Жармағанбетов Алтай-13ж. Тұсілханов Кәрімхан-13ж. Ежебаев Қабдуақит-12ж. Онғарқұлов Мерхаят-12ж. Қожамбаев Куат-12ж. Смайлов Өмірәлі-12ж. Жақсыбеков Шүкір-11ж. Игенов Шынарбек-11ж. Сапарғалиев Куанышбек-11ж. Мұқанов Аспандияр-11ж. Яхин Махами-10ж. Алиев Мырзан-10ж. Аймағанбетов Имантүсіп-10ж. Смағұлов Әзібек-10ж. Кәрімов Әнуарбек-10ж. Некешов Ораз-10ж. Қойлыбаев Жаңабек-10ж, Исбеков Әуез-10ж, Шорин Мейрам-10ж. Рахымберлина Мәрзия-10ж. Шахуов Орал-10ж. Садуақасов Қабдырахман-10ж, Қаппаров Амантай-10ж. Тойғамбаев Рахметолла-10ж. Ақбергенов Қалибек-10ж. Баймұқанов Қөрібек-10ж. Орымбеков Қапас-10ж. Қорабаев Нұргазы-10ж. Естеков Шәріп-10ж. Жазба құрамында өзім үшін құрмет тұтқан атаулардан қалып қойған азаматтар болса өтіліп, кешірім сұраймын. Ақындық таланттымен топ жарған жазба айтыс ақындары Жабас Кеңесбаев, Алшымбек Кенжебеков, Құрмаш Таласбаев, Қасымқан Қаленов, Зия Елеубеков, Совет Аққанов пен Тойшыкенов Амантайлардың кешегі кеңестік кезенде ауылмен ауылды салыстырып, еңбек озаттарын термелеп жырға қосып, тегеуірінді сынға салып сын садағымен түйретін мазмұнды жырлары халықтың мақтанышына айналған болатын. Әсет пен Шашубай, Кенишбайлардың шашасына шаң жүқпас суырып салма айтыс өнерін жалғап, бетпе-бет жекпе-жекте термелеп жіберетін, өлеңдері тасқын судай төгілетін Қуаныш Мақсұтов, (Сарытентек), Мақсат Аханов, Айгүл Молдағожина, Бақытжан Эрінов, Мақсат Күземханов, Қайрат Иманбековтер сайысты жыр додасында ел намысын қорғап, абырой сыйлаған нағыз

тарлан жүйріктер. Ақындық таланттары адам санасын шынықтырып, шиratып, түйсіктерін оятатын сыршыл өлеңдері баспа беттерінде жарияланып, жеке кітап болып басылып, Мемлекеттік сыйлықтар мен мұшайраларда озып бәйге алған дарынды, қарымды жазба ақындарымыз: Женіс Қашқынов, Әдайтала Стамбеков, Серік Ақсұнқарұлы, Абзат Бекен, Газиз Ештанаев, Әбіл Қоріпбаев, Үмітай Жармағанбетов, Балтабай Батталғазин, Руслан Нұрбай, Илияс Мұқай, Мұсіркеп Әлімжанов, Салтанат Смағұлова, Бағдат Мұбарат пен Нұрдос Кәрімдердің таланттарын дүйім жүргіт күрмет тұтады. Көркем туындыларымен кітап құмар қауымның мейірін қандырып, тарихтан сыр тартып оқырманның ыстық ықыласына бөленген жазушыларымыз: Мұқаметқали Баймұқанов, (Шағатай тілінің аудармашысы) өздері әрі ақын Жанболат Башар, Сүйіндік Жанысбай, Оралбек Жұнісов пен Серік (Айбат) Кептербаевтардың таланттына тәнтіміз. Қаламынан жетістікті насиҳаттау, кемшілікті сынау, деректер мен жаңалықтарды жалпақ жүрттың назарына ұсынып, оқырмандарға ой салып, әр түрлі жанрлық мақалалармен жеке тұлғаны сыйпаттап, бұқараны өркениетке жетелейтін жүрналистеріміз: Ыбыраев Смағұл, Бишаев Төлеухан, Халиоллин Масғұт, Шиманбаев Совет, Орынбетов Қасым, Оразбеков Төкен, Агаділов Қасжан, Әбеуов Балтабек, Мәмбетов Рымбек, Шәрбеков Ганиолла, Жарылғап Махмут, Мекеев Бағдат, Омашев Бағдат, Есмағанбетов Амантай, Мұқтарбеков Серғазы, Ештанаев Қазыбек, Ахметов Қамбар, Тілеуқұлов Амангелді, Қанапия Нұрқанат, Ернат Мелсұлы, Шаймұқаметова Алтын, Нұржанова Сәбила, Жұматова Зада, Мынбаева Мәрия, Әбілқайырова Ақыл, Ақбаева Надежда, Метай Гүлнар, Совет Аяулымдардың жазып кеткен, жазып жатқан, жазыла беретін тынымсыз еңбегіне риза боламыз. Ел мен жер тарихын саналарында сақтап, тереңнен қазбалап, тырнақтап жинап, ауызша айтып, теріп жазып, ұлттымызыға тән рухани құндылықтар қатарын

толықтырған қазыналы қарттарымыз бен шежіре құрастырып алтын қор жасаған Фалиев Жақсырақым, Алтынбеков Қасенхан, Стамбеков Сейілбек, Құсайынов Айтмағанбет, Байсеркин Қайырбек, Рамазанов Қабылбек, Әмірханов Төлеген, Сардарбекова Күләш, Ақылбек Шайқы, Тұсінбеков Ғаділша, Туганбаев Амангелді, Ақпанбаева Торғай, Жақсыбаев Тұрсынбек, Кенжеғарин Серғазы, Балғабаев Мәжит, Сәденов Қуандық, Әдепеков Қапан, Балтабаев Айдаржан, Едебеков Оразбектердің тағылымды істері ұрпақтар алғысына бөлөнері хақ. Ал табан астында айтылып, астарлы сезбен удай әзілді әжуага жалғап, адам жанын жадыратып, күлкіге батырып Ақтогайдың айтқыштары атанған атағы жер жаһанға жайылған Ысқақтан бастап Қасабек, Есембай, Құрма, Жабас, Анарбек, Орынбай, Төлеуқұл, Әшембек, Біләл, Айтан, Қаура, Сатыбалды, Алпысбай, Аманолла, Рымқұл, Монаштардың дуалы ауызынан шығып, ел құлағына жетіп, құрышын қандырып, аңызға айналып бара жатқан қысқа қайыримды қара сездің шешендік үлгісі ауданымызды тағы бір қырынан танытып, әдеби мұрасын айшықтап тұр.

Тынымсыз ғұмырымның, бірде бұлдырап, бірде жарқырап, бірде аласарып, бірде биқтеп тиянақты тұғырын туган жері, қара ормандай болған қасиетті Ақтогай жүртшылығының құрметінен тапқанына мың мәрте тәуба деумен келемін.

V. ЖАНГА ЖАЙЛЫ ЖАЗБАЛАР

1. Шынайы шындық

Мазасыздық өзіне жарасатын Тұңғышбай,
Жетім-жесір қарттарға қаrasатын Тұңғышбай,
Өтірік сез өсекке баспайтұғын Тұңғышбай,
Айтып-айтып өткір сез тастайтұғын Тұңғышбай,
Қандай мінбे болмасын саспайтұғын Тұңғышбай,
Осы атақты әрдайым сақтайтұғын Тұңғышбай,

Стандартқа бойлары жетпей жүрген Тұңғышбай,
Шақырса да жан-жаққа өтпей жүрген Тұңғышбай,
«Румекс» өсіріп, шауып жүрген Тұңғышбай,
Қай қайдағы пәлені тауып жүрген Тұңғышбай,
Егінінде мол өнім алып жүрген Тұңғышбай,
Жер ананың емшегін сауып жүрген Тұңғышбай,
Бала жастан өмірде мазасы жоқ Тұңғышбай,
Жабатұғын ешкімге жаласы жоқ Тұңғышбай,
Қатты сезді айтқанға назасы жоқ Тұңғышбай

Базыл Аманжолов

2. Ақтогай-ар әлемі, ән әлемі

Алаш рухты досым Тұңғышбай Мұқанға
Әлімсақтан ақызға байланғандай,
Сарыарқа сақ тіліне қайралғандай.
Қола дәуір қорымы-балбал мұсін,
Шар тастан шаңыраққа айналғандай.
Арқаның мәрт аспанын аймалаған,
Арай тес-алтын далам қайда маған?
Өткеніне өкпелеп, өкінсем де,
Жеткеніце жетісіп, қайран қалам.
Ақтогай-Ар әлемі, ән әлемі,
Сағынышын сақтаған санама енді.
Ақ үмітін жалғаған ұлы көшке,
Қазақтың қасыретті нала өлеңі,
Қазақтың қасиетті қара өлеңі!
Ақиқатпен астасқан Алаш рух,
Топыракта тулаған бала шыбық...
Тәуелсіздік, Тәңірім тәрк етеді,
Күні қараң қоғамды- қара сүлік.
Арыстарым таң құшқан-ту мекенім,
Етегінде ес жиып, күн кешемін.
Әлихандар аңсаған азаттықты,
Арда тілім болмаса білмес едім.
Қызғыш құстай қорғаған кием едің,

Қарым талса халқыма сүйенемін.
Арың үшін «ауырып» Ақтогайым,
Абыройынды арқалап түлей бердім.
Шабыттанса, шарқ ұрып көктегі үні,
Ауылда азаптадым көк бөріні.
Қолымдағы қышкітап-ғұмыр кешкен,
Тұңғышбай Мұқанулы естелігі.

Әбіл Кәріпбайтегі

3. Дарын иессі

Ол өн бойында өнер құйылған дарын боп сезіледі. Өнер жайында сөз басталғанда арқасы қозған ақынша сыр ақтарды. Мектеп қабырғасында бесінші класта оқып жүргенде драма үйірмесіне қатысып, ұстаздардың алғысына бөленген кездे-ақ өзімді өнерге жақын ұстайтынмын. Ал аудан сахнасындағы өнерге келген жетпісінші жылдан бері арада он бес жыл өтті. Осынау жылдар ішінде өмірім-өнерге айналып кеткен тәрізденеді...

Тұңғышбайдың аудан өнері жайлы айтар ойы аз емес екендігі бәрімізге де айғақ. Төкпе жыр толғар ақынша бір сәт үнсіздіктен кейін, ол есіне әлденелер түскендей жымыйып отырды. Біз оның жүрек түкпіріндегі қын да, қызықты сезімін айтпай-ақ кестелесек-те, көңілін бөлмеу үшін сөз тізгінін өзіне бердік. Менің ауылымның халқы, өнер үшін жаралған десем күпірлік болмас,-деді ол. Туган жерінің ауасы да, суы да, даласы да өнерге өте жақын екендігін сипаттауға сөз таба алмагандай тебірене айтты.

1984 жылдың осы уақыттары емес пе, Венгрия астанасындағы газондар мен жаз айының шуақты күн сәулесіне жүзін тосқан барша сұлулықтан ләzzат алған ансамбль коллективінің Будапешт көшелерінде аяңдағаны. Шын мәнінде республикадан асып, Одак көлеміне аттану, шет мемлекетте көшилік қошаметіне бөленіп, халықты таң қалдырып, тамсандыру оларды ән мен биге табындыру

женіл дүние ме? Жоқ. Үлкен жолдың аты-үлкен. Өткен жылғы күз айындағы қазақ совет әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі С. Сейфуллиннің тұганына 90 жыл толуына арналған Алматыдағы салтанатымызды ше?! Тұңғышбайдың өзі жайлы айтуын сұрағанымызда: «Менің өмірім-коллектив өмірі басқа сөз жоқ» дегенді қайталады.

Оның замандастары мен таланттына күәгерлер еш бүкпесіз өнер иесінің бейнесін бедерледі.

Тұңғышбай өнер дегенде өзін ұмытып кететін жан. Ол үнемі ізденіп, тер тәгумен, ауырлықты айтқанша женілдетеді. Еңбекшілдігіне талантты ұштасқан «Құрмет белгісі» орденді Т. Мұқановты Нағыз өнер адамы дер едім,- дейді ол жайлы аудандық партия комитетінің секретары Д. Жұмағұлова. Ең қызын деген драма жанырының жалына тәуекел деп жармасқан режиссер, әрі актер біздің Тұңғыш-сахна ақылшысы мен ажары болды. «Еңлік-Кебек», «Арманым Әселім», «Беу қыздар-ай», «Үкілі Ыбырай», «Жалбыр», «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» тағы басқа спектакльдерді театр сахнасына шығаруды және «Тоқырауын толқындары» ансамблінің композицияларын құруда, ол жүргегіне салмақ түсіре, жан дүниесімен беріле, өз қолтаңбасын қалдырды,-деп ансамбльдің көркемдік жетекшісі Д. Садуақасов шын жүргінен шымырлап шыққан сырын айтады. Аудан өнеріне өз үнін, өз ізденісін әкелген азаматтың қажыр-қайраты, қызын жолдары, өнегесі көрер көзді әркез қуантады. Тұңғышбайға «Тоқырауын толқыны» ғана емес, өмір толқынының дүлей күші де таныс. Бірақ ол өмір күресінен қорқып, сескенген жан емес.

Мәрия Мыңбаева
Арқа еүбеккери 1985 ж.

4. Тұңғаңың сұңқар – тұлғасы

Уақыт-зымыран. Уақыт-уысыңда түрмас сусыган құм. Уақыт-Тәңір. Сүйінішті де, күйінішті де корген пенденің пешенесін тізіп; пейіштен де, тозақтан да орын даярлайтын-уақыт. Ел болып еңсемізді тіктегелі откен жылдар біздің болашақта алар бағымызды сомдап келеді. Кешегі істеген иғі ісің бүгіннің ірге-тасы, ертеңінің естелік етер үлгісі болмақ. Тасты да тесіп дегенін жасар тамышыдан теңіз құралады. Теңіз-уақыттың алдыңғы, кейінгі үрпақ-толқынының тамышы-жұмыры жылдармен құралмақ. Осы ретте газетімізде жарияланған «Жыл адамы» атапттың байқаудың мақсаты-өмірдің қайнаган қазанының отын жағын, сорпасының бетіне шыгарған дәмдісін қалқып еліне үлестіріп жүрген азаматтарды ардақтап, үлгі тұмын, насиҳаттау болатын. Мұны-үәжә айтқан Уақыттың үні деңіздер. Біз тек дәнекер боламыз.

Тұңғышбай Мұқанов 1946 жылы қазанның алғашқы күні мына фәни жалғанының есігін ацы дауысымен айғайлас, айқара ашқан. 7 жасында Кенелі-Майтаста бастауыш білім беретін мектептің шекірті атанған. 1963-64 жылдары мектептің соңғы кластарын тамамдар-тамамдастан балапан мұрты енді-енді үрпектеніп біліне бастаған қағілез бозбала еңбекке қоян-қолтық араласқан да кеткен. Екі жыл қатарынан қой соңынан кішт-кішттеп таяқ-қауғасын алып, Бесапан мен Момын қыстақтарында көмекші шопан болған. Содан бері атқармаған қызмет, істемеген ісі жоқ. Сол 60-шы жылдардан аудандық газетке штаттан тыс тілші болып, азаматтық үнін қаймықпай жеткізіп, қалам ұстаган; қаламмен қоса қылқалам алып, ақ кенептің бетіне арай жүгіртіп, суретші де болған. 70-ші жылдары пионер үйін басқарған. 1972 жылдан театрдың тасын өрге қарай терлеп-тепшіп сүйрген. 1976 жылы Ә.Әбішевтің «Найзагайын» алғаш рет сахнаға шығарып, сценарийін жазып; арман-

мұратқа толы көкірегіне «Құрмет Белгісі» орденін қадаған. 1977-84 жылдардағы өнер, мәдениет саласындағы сан қылышынан шыншылған; ашылуына тер төккен. Айта берсең, бір таңға жетерлік. Ақтогай ел болғалы өнер ұжымымен шет елге шынып, өнер көрсетсе, мұның екеуінде де Тұңғышбай Мұқанов бастап апарған. Кездейсоқтық па; жок қателесесіз. 1984 жылы «Тоқырауын толқыны» Мадиярлар отанына (Венгрияға) барған, 1995 жылы КТМ өнерпаздары «Тоқырауын түлектері» Үндістанға сапар шеккенде де Тұңғаң бас-көз болған; 1984 жылдан соң «соқтықпалы-соқпақсыз» өмір өрінде жүргізуі де болғаны бар. Халқына кейінде жақын жүріп село әкімі, одан әрі аудан әкімі орынбасарының қызметін де шыр айналдырған. Ал қазір ауданымыдағы кәсіптік-техникалық мектептің директоры. Иә, Тұңғаң заман желі қалай соқса да, қай істі қолға алса да ар-абыройды азаматтық тұлғасының тіні ете біліп, біліктілік пен білімді, өнерді, салауаттылықты ұран етіп келеді. Жылжыған жылдар легімен ілесе көшкен іргелі елге жан-жақтан жамырай жарқын жаңалықтар, кемтар кемшіліктер жеткен. Заманға қарай зандылық, зандылығына орай пенделер де пейілін түзеп, пиғылын өзгерте бастаған. Егемендік алдық-нарыққа көштік. Ұжымдық сананы жекешелендіру жіліктен берді, мемлекеттік-мекемелік мұддені меншік алмастырды. «Замана-сокқан жел» күздің күрең күніндей салқынқанды сабырды сілкіндіріп, қарбалас қымтандуға, «мұліктік милитаризмге» ұшыратты. Сол желге ұшқан жапырақтай түрлі мекеменің мұлік-тұлік, бар-базары ұстаған уыс, тістеген тіс арасында кетті. Айтып-айтпай не керек; жау кеткен соң тасқа шапқан қылыш майырылып; өткен күн қайырылып келмеген. Осы сәтте аудан көлеміндегі техникалары ешқайда тарамай, халыққа қызмет көрсетіп отырған мемлекеттік жүйедегі мекеме екеу болса бірі-КТМ, біреуі болса өзі-КТМ. Шынтуайтына келгенде

шаруашылықтың шаңырағы шайқалмай шып-шырғасы шықпай тұруына белді басшы кепілдік берсе керек.

- *Бугінде КТМ-де халыққа 12 түрлі ақылы қызмет көрсетіледі. Мектеп жасында ашылған интернатта откен 97-98 оқу жылында 40 бала тегін орналастырылған. Биылғы оқу жылында бұдан да көп болуы ықтимал-дейді Тұңғаң - Біздің мемелітің оқу-білім тәрбие саласындағы негізгі ұстанған бағыты – шәкірттерге білім бере отырып, омірге қажетті практикалық тәжірибелі игерту. Мұнің бүгін де, болашақта да маңызы отер зор. Мәселен, ауыл шаруашылығына қатысты, бірнеше мамандық, нарық-экономика саласында жол ашатын арнаулы мамандық, иеленуге болады...*

Әңгіме желісін үзбей отырып, бүгінгі білім беру саласында теориялық ілімді-тәжірибелік біліктілікпен ұштастыра білген КТМ-ді, КТМ-нің бастығын басқа мектеп ұжымдарымен, директорларымен ойша салыстырып қоямын. Иә, аудан көлеміндегі мектептер түгілі, материалдық-техникалық базасы мекемелерден оқ бойы озық тұрған КТМ әрі, білім ордасы, әрі, өндіріс ошағы деуге сияды. Эрине кәсіптік-техникалық мектеп те, Т.Мұқанов мырза да мақтауға мұқтаж, қолпаштауға құштар емес. Тек «жақсының жақсылығын жариялағандағы тасыған нұры» өзгеге енеге-ұлғі болса деген тілек бар. Неге десеніз, шаруашылықтың қай саласын алсаңыз да алдымызды орап орайы келген іс пен ыңғайын талқан ықтияттылықты көресіз. Биыл КТМ Егіндібұлақ алқабына 25 гектар жерге дән сінірді. Откен жылы Тоқырауынды жағалата Қарамойынға түрлі дақыл еккен еді. Былтыр 12 шақырым жерге тоган тартып, ұмыт бол қалған суармалы егістікті қайта қолға алған көрген. Биыл да Егіндібұлақ деп аталарымыз тегін атамаған құнарлы алқапқа салған егінінің 3 гектарын суарып, бақылау-тәжірибе жүргізген.

-Бұлақтан тартқан тоган сүйн кезінде бабаларымыз пайдаланып, 70 – 80 гектар жерге егін салыпты. Тоганнан су шыгарып, жалпақ алқапты жайқалту үшін де ерен еңбек керек. Кешегі еңбеккер ерлер тегіннен-тегін тер төкпеген. Кейбіреулер қолмен суару шығынга ұшыратады, дәнді су шайып ысырап болады деп те жүрді. Әлбетте, біздің де бұган үрке қараганымыз болғанымен, тәуекел деп кірісіп кеттік. Бәрі бейнетқор азаматтардың арқасы. Біз бір мақсат үшін маңдай терімізді аяマイ төгеміз, ақ бидайдың отаны Ақтогайдың ең бір байлығы – қайнар бұлақ, тұма бастаулары. Тұғын тартсаң тубінен тұма бұлақтың ісі аңқитын мұндай ырысты өлкे жоқ шыгар? Сайсаланың бәрі қайнар бұлақ, шымырлай шығып, шиratыла ағып-ақ жатыр. Міне осыншама бұлақтың сүйн тоган, арық арқылы егістік алқаптарына жайып, суармалы әдісті қолдансақ қамбамыз ырысқа толары сөзсіз. Осы ретте біз егістік алқаптарды суаруды насиҳаттан, ынталы жандарды оқытсақ, үйретсек деп ойлаймыз – деп бір тоқтады Тұңғаң. Расында жоғарыда айтқан Егіндібұлақ алқабындағы суармалы әдіспен сынап көрген үш гектар жердің әр гектарынан 20 центнердей бидай өнген. Мұндай жетістікті игеру қандай еңбекпен сомдалып, қандай зейнет пен бағаланатынын айтудың өзі артық. Әрі өндіріс, әрі оқу орны деп санасак қисынды қия шаптайтын КТМ-нің мерейін асырап игілігі жетерлік. Осыдан екі-үш жыл бұрын аудан орталығына үр жаңа тери илеу цехы әкелініп, орналастырылған болатын. Құралжабдығы сай, тілін білген жанға сайрап тұрған «іскер станоктар» іске алғысыз бол тоналған да, жоғалған. Жоғалған станок емес, қажетті құрал саймандар болса да «құйрығы жоқ; жалы жоқ құландаі», «мүгедек механизм», «өлген өгіз, сынған арбаның» заманында керексіз бол қалған. Бүгінде бұл цехты өз қарауына алып, тамырына қан жүгіртпі, кеудесіне жан қыдыртуға талпынған мұлдем

жоғалып, табу қын болғандықтан, жігіттер қолдан жасап жатыр. Мұны толық ұғынып іске қосу үшін Нұркен селолық округінен мамандарды шақырып кеңес бөлісу керек. Сонау баяғы замандардан төрт түлігімен төрт құбыласын сай деп ұғынған бабалар майдың етін, сүтін, жұн-тері, сүйегіне шейін кәдеге жаратқан. Біз осы тері илеу цехын іске қоссақ, қазіргі күнде кез-келген үйдің қоймасында қатталып, қажетсіз бол қатып-қаудырлап жатқан тулақ-теріні өндеп-илеп берсек нұр үстіне нұр болмай ма? Әрине бұл болашақтың үлесінде. Бүгінгі күнді айтсам мектеп қысқа даярлық ісінде үлкен қаржылық үнемдеуге қол жеткізді. Жылу жүйесін іске қосу соңғы жылдары қын бол кетті гой. Қазакы пеш қарапайым болғанымен қарабайырлыққа соктырады. Осы ретте жылу қазандығының өте оңтайлы үлгісін тауып алғып орнатып көрдік. Бұл бір оңынан келген іс болды. Әдеттегі жылу жүйесін орнату үшін 300 мыңдай шығын жұмсау керек болса, біз әлгіндей пештің екеуін орнатып, 30-ақ мың теңге қаржы жұмсадық. Үнемдей білу, ысырапқорлыққа жол бермеу – бүгінгі күннің қатал талабы деді Тұңған; Тұңған бастаған тынымсыз КТМ. Казір цехтың 4 станогі істеп тұр. Жекелеген бөлшектері, - деп және бір көсілте айтып, кеңейте түсіндірген Тұңған. Тегінде, шаруаға мығым жанның ойы да ұшқыр, әрі тілмэр шешен бол келгені сом тұлғаны қалыптастырыры, һақ. Әрі білікті ұйымдастыруши, әрі терең ойлы өнер иесі, әрі өткір тілді шешеннің тұғырлы тұлғасын «Жыл адамының» шартты аясына сыйдыра қою қындау шығар.

Биылғы оку жылында 220 шәкірт білім нәрін алар мектеп ғимаратының іші де ірі тарихи тұлғалар мен ұлы жылдардың, ұмытылмас бейнелерінің жарқын жүзін үрпақ көзіне қанықтырып, күнде көріп жаттап өсуге лайықталған. Үш қабатты еңсөлі ғимарат қабырғаларына сонау ортағасырлардан беріде тарихтан ойып орын алған ғұлама бабаларымыз, кешегі өткен би батыр, зұлмат соғыс

күрбандары мен ардагерлер, мектеп тұлектері рет-ретімен жайғасқан. Аудан өмірінің кез-келген саласына сыналай араласып, сыбагалы үлесін қосып келе жатқан мектеп үжымы өткен жылы өнерде де, спортта да, шаруашылық тұрғысында да елеулі іс атқарған. 7 мәрте спорт жарыстарында алдына еш үжымды салмаған, алғаш мұз айдынын жасал; «Желтоқсанның мұзға жаққан алауын» лаулатып, үлкен тәрбиелік мәні бар рәсім атқарған. Облыстық жарыстарға да қатысып, аудан абыройы үшін атсалысқан. «Өнерім – өмірім» атты сенбілік кештер байқауының ең үздік өнерлаз үжымы ретінде танылды. Қарағандыда өткен облыстық байқауда да жеңімпаз атанды. Аудан орталығында ашылған қайырымдылық орталығына КТМ үжымы 60-қа тарта киім-кешек ұсынған. Жіпке тізген моншақтай желілеп алып жақсылығы мен жаңалығын айта берсек тауыса алмаспсыз.

Аудандағы қарашанырақтардың бірі КТМ-нің тынымсыз тірлігі күн сайын, сағат сайын қарқындал, жана леп алып, толас таптай қазанша қайнап жатыр. «Қазаншының еркі» қарбалас тірліктің аласалыран даму талабымен үндесіп, береке-бірлік, ынтымақ-ырысты паш етуге бағытталған. «Жыл адамы» деп ат беріп, алқа тағар сын-өмір сыны, уақыт бағасы. Тұңғаның түйғын тұлғасы осы тұғырға талассыз көтеріліп, асқақтатуға әбден лайық.

Серік Сағынтай
газеттің арнаулы тілшісі
Тоқырауын тынысы, 12 қыркүйек 1998 жыл (№35)

5. Аймақтың жоғын жоқтаган немесе Ақтогайдың арқа тұтар азаматы жайлы толғаныс

Тұңғышбай Өмітайды Мұқанов ... Иә, бұл есімді Ақтогайдың еңбектеген баласынан бастап еңкейген кәрісі біледі.

... Халқымызда қашаннан ел іргесін елдің еркесімен серкелері ұстап тұрған десек, бұл заманда да сол ғұрып өшіп кеткен жоқ. Елдің ері қысылғанда қол ұшын беретін арқа сүйер азамат іздейді, сондай ақылды да қажырлы адамды сүйеніш қылады, ақыл-кеңес алады, сүйткенде шаруасы оңға басып, тұрмысы түзеліп жүре бермек. Мұндай азаматтар іргелі елімізде көптеп бар, бірақ оларды танып – білу шаруасы жетпей жатады. Бұған басты себеп: ашығын айтсақ өткен кеңестік жүйеде тек малишімен қарамай тракторшыны мақтай бердік, қолдан солардан «қуыршақ» батыр жасадық. Осындай жағдайда елдің шын азаматы көлеңкеде қалмай қайтсін!

Біздің бүгінгі шағын хикаямызға себеп болып отырған шын мәнінде айтулы азамат, иісі Арқа десек, ал Ақтогай сол қасиетті ән мен жырға өзек болған Сарыарқаның белі десек, сол арман өнірден өрбіп өскен қазактың сан айтулы ұлдарының бірі – Тұңғышбай Өміртайды Мұқанов. Солардың лайықты інісі деп атауға тұратын біртуар елінің ардақ тұтар азаматы. Сөзіміз жалаң болмасын: сәл өмір жолына көз жүгіртейік, содан «косы шіркін не бітірді» - деген жымысқы оқушы сұрағына жауап ізdep көрейік. Тұңғышбай Өміртайды 1946 жылы туды, яғни соғыстан кейін туып балалықтың базарын көрмеген буынга жатады. Өткен ғасырдың 40-шы жылдардың соңына қарай тұған ұрпақ шынында да балалықты көрген жоқ, қаршадайынан «колхоз» деп аталатын кеңестік бейшаралық жүйенің өнін айналдырған құлдық тіршіліктің өкілдерімен бірге тым

болмаса өгіз жетелеп «коммунизмге» үлес қосты. Көргені ауыр бейнетпен жоқшылық қана еді.

Қаршығадай түйілген, сұқсырдай ширақ болып өскен Тұңғышбай ерте есейді. Қажырлығының арқасында сол кезде екінің бірінің қолына оңай түсे бермейтін жоғары білім алып, еңбек жолын мұғалімдікпен бастады. Жасыратыны жоқ, түсінгенше сол кеңестік жүйенің белсенді мүшесі болды. Бірақ оның ұғымында жеке басын күйттеу жоқ еді. Белсенді еңбек қылсам, халқымды бақытқа жеткізем деп ойлады. Бірақ, көп ұзамай откен жүйесінің кері бара жатқанын түсінген Тұңғышбай аудандық Пионер үйінің директоры, одан комсомол комитетінің білім менгерушісі, аудандық Мәдениет бөлімінің қызметкері, соңынан бастығы болып сол кездегі критерий бойынша аса үздік қызмет атқарып жүрген ол 1984 жылы Ақтогай аудандық Мәдениет бөлімінің бастығы қызметінен аудан партия комитетіне қайта-қайта өтініш беріп қызметтен кетеді. Кеткенде алыс түкпірдегі ауылға жай автокөлік жүргізуісі болып кетеді. Мұның себебін жүрт ол күнде түсінбеген, кейін түсінді, сөйтсе де сол заман – теңсіздік, өктемдік, өтірік пен әділетсіздікке қарсылық еді бұл... Тұңғышбай сол қызметте жүрген кезде айта қаларлықтай халық өнерін өркендетуге еңбек қылды. 1970 жылдар ортасында халқымыздың біртуар ұлы Мәди Бәпиұлы туралы жазылған белгілі жазушы Әлжаппар Әбішевтің «Найзағай» атты кітабы жүйесімен, сол кезде шығармашылық қабілетімен де көріне бастаған Т.Мұқанов «Найзағай» деген екі бөлімді инсценировка жасап, Ақтогай Халық театры күшімен сахнаға шығарды, осы қойылыммен бүкіл Қазақстанды аралады деуге болады. Ең есте қаларлық сэт ата жазушы Әлжекенің өз алдында болған...ол кісі осы сахналық қойылымға ең мақтаулы сез айтқан. Осы қойылыммен гастрольдік сапармен Егіндібұлақ ауданында Мәдидің туған көзін көрген қариялар оның рөлінде ойнаған

Куат деген азаматты нағыз Мәдидің өзі екен деп қалыпты деп аңыз қылатын жұрт.

2001 жылы Президенттің алғыс хатын алды. Өткеніне көз жүгіртсе екі рет селолық, үш рет аудандық Советке депутат болыпты. Біржола шаруашылыққа иелік етпек болған, жерлестері қоярда қоймай облыстық Мәслихатқа сайлап жіберіпті. Облыстық мінбеден Тұнғышбайдың жігерлі де жалынды, орынды да орындауга болатын сөздерін қызықтаған халық сан тыннады. Кәсіптік-техникалық мектеп негізінде бірталай жаңалықтарды жүзеге асырды. Атап айтқанда суармалы астық өсіру (бұлақ көздерін пайдаланып), яғни бұрынғыдан далайтып мындаған гектарға екпей егісті шұрайы, шамалы жерден егін мол өнім алу жөнін ұстанды; ол жемісті болды, алғашқы тәжірибе ойдағыдай. Тері өндөу цехын ашып, қой терілерін өндеп тон тігіп сату қолға алынуда. Өтімді боларына сенім мол, Арқа өнірінің аязында өзі арзан, әрі сапалы тон дұрыс-ақ. Наубайхана ашты, арзан нан өнімдері Ақтогай селосы халқына және маңайдағы халыққа арзан сатылуда. Мақсаты- жұмыс көздерін ашу, халыққа жұмыс табу, бүтінгі күннің ең өзекті мәселесі деп біледі Тұнғышбай Мұқанов. Кәсіптік – техникалық мектептің филиалы сонау Балхашта – Шаштубай ауылында да бар, 12 түрлі кәсіптік қызмет арқылы атақ үшін емес, тұған халқына, өзінен үміт күткен ел-жүргізу өтпелі кезеңде, нарықтық дүниені пайымдау, кәсіпке үйрету осы арқылы жап – жақсы күнкөріске жетіп ел қатарына қосылу мақсат.

Тұнғышбай Өміртайұлы Мұқановты аймақтағы жерлестері 1998 жылы бірауыздан «Жыл адамы» деп таныды.

Мұхамедқали Баймұқанов
Қазақстан журналистер одагының мүшесі.
Азия Транзит 2003ж.

Aқтогай ауданының 80 жылдығы қарсаңында

6. Таланты мен талабы тынымсыз тасқындаған

Талантты, талапты Тұңғышбай сонау бала күнінен кез алдында. Табиғат дарытқан талантқа еңбекшілік қосылып, шеберлігіне шеберлік үстемесе, бір мысқал аласармаған жан осы Тұңғышбай. «Тұңғыш-ау еңбектерін жария көрмей жүр ғой. Неге жазбайсыз?» - десем: «Қайтесіз, кейінірек Жақа», - деп алып-ұшқан көңілді басып тастай беретін. Сол кейінірекпен біраз уақыт өтті. Бұрын әртүрлі жындарда ол атқарған істер туралы айтып жүрдім. Бірақ ол айтқандар біреуге жетіп біреуге жетпейді. Енді міне ауданымыздың құрылғанына 80 жыл толу қарсанында Тұңғышбай туралы ой айтпасам, аса бір қажет жұмысты орынданағандай сезінетін аландашылық пайда болды. Сондықтан да Тұңғышбайдың өмірі туралы азда болса айту, жастарымызға үлгі етіп білу қажет деп білдім.

Тұган аласы маңдайынан иіскемей дүниеден өтіпті. Тұңғышбайдың атасы Мұқан мен аласы Шөкен бауырына салып, бөбек бесігіне бөледі. Олар балаға ата-аналық ақ жүргімен мейірімін төге білді. Бала көкірегінің қиялында нәзік, мейірімділік сезімін оята білді. Ол 13 жасқа толғанда сүйікті атасы Мұқан қайтыс болды. Сүйікті атасының қайтыс болуы балалықтың қызығын толық татқызбады. Күн-көріс жетімсіздігі оны еңбекке ерте араласуға мәжбүр етті. Жаз айларында «Калинин» колхозында шөп машинаның атын жетектеуші болды. Таң қылаң бергеннен күн ұясына батқанша шаршаган аттармен арпалысып қалжырайтын. «Ертелі-кеш ат үстінде самал жел өнебойымды аймалап, шегіртке шырылы мен бозторғай әні бала жүргімді тұлатып, тәтті сезімге бөлем, қиялым шарлап кететін еді», - дейді Тұңғышбай. Шөптен келген соң аласы екеуі мал қорасын тазалап, қи жинайтын, қысқа дайындалатын.

Мен 1961 жылы институт бітіріп келіп ұстаздық еңбегімді бастағанда, мектепте «Жас техниктер» үйірмесін аштым. Алғашқыларының бірі болып Тұңғышбай жазылды. Мектептің «ТВ-16» становын іске қосқанда жаңымнан қалмай Тұңғышбай жүретін. Алғаш рет становты жүргізгенде бәріміз мәре-сәре қуанғанымыз бар. Бір сәт көз алдына елестетсек. Тұңғыш рет мектеп шеберханасында естілген становтың гүлінің дауысы, оны қоршаған, қызықтаған балалар. Ол күні түнгі сағат 11.00-ге дейін (ток көзі түнгі 12.00 – ге дейін ғана дизель арқылы берілетін) Тұңғышбай бастаған балалар үйірме мүшелері шахмат тасын жонып дайындаған еді. Сол жылы «Жас техниктер» үйірмесінің мүшелері қолөнер көрмесінде жүлделі орын алған болатын.

Өмірдің қыншылығынан апасына жаңы ашып, 9 сыныптан кейін сырттай мектепке аудысқан Тұңғышбай 15 жасында шопанға көмекшілікке тұрды. Өмірдің ауыртиалығына мойымаған ол екі жыл көмекші бола жүріп, онжылдықты сырттай бітірді. Қындықтан қаймықпаган бала, әкелеріндегі кіслер Қордабай, Әбузар, Ғинаят, Машин Дүйсен сияқты адамдармен бірге емтихан тапсырып, мектепті бірге бітіргендеге жан-дүниесінің астан-кестен болғанын аңғарады. Ол енді бір жыл еңбек етіп, қаражат жинап келесі жазда оқуға баруды мақсат етеді.

Сөйтіп, 1963 жылы алғыр да сезімтал, талапты, тынымсыз бозбала Қарағанды педагогикалық институтының қазақ тілі мен әдебиеті факультетіне оқуға түседі. Институттың бірінші курсын өте жақсы аяқтаған Тұңғаң ауылдағы апасының қын құнқөрісін көріп, тағыда сырттай оқуға аудысады. Институттың кафедра менгерушісі Қалжан Тұңғышбаев Тұңғышбайды «әкей» деп аса жақсы көріпті. Тіпті институттан сырттай оқуға жібермей, қатты ренжіп, акыр сонында институт басшыларының араласуымен сырттай оқуға әрен қеліскен еді. Тұңғышбайдың рухани қамқоршысы болған Әзібек

марқұмның «Тұңғышбай тұғаннан заочник» - деген өте жарасымды әзілі достарының ортасында жиі айтылып жүрді. Ол енді бұдан 12 жыл бұрын оқушы болып есігін имене ашқан Жамбыл бастауыш мектебінің оқытушысы атанды. Осы ұжымда еңбек ете жүріп бөлімше жастары Сәкібай мұғалімнің үйімдастыруымен Бейімбет Майліннің «Шұғаның белгісі» атты пьесасын ауыл саҳнасына шығарды. Тұңғышбай Мұқановтың өнер жолындағы сіңірген еңбегі мен қалдырған іздері осы табалдырықтан бастау алды. Жетпісінші жылдары Тұңғышбай Калинин мектебінде оқытушы, аудандық пионер үйінде директор, аудандық комсомол комитеті үйімдастыру бөлімі менгерушісі қызыметтерін атқарды. Бұл мерзімде ол өзінің езгелектігімен ізденіс жаңашылдырымен, үйімдастыру қабілеттілігімен, шешендігімен жастар арасында ерекше беделге ие болды. Оның қатыспайтын аудандық шарасы болмайтын. Бірде тал отыргызып жатса, бірде балақты түріп футбол ойнап жүретін. Енді бірдс үлкен жиналыстарда салиқалы, алғыр да ұтымды, орынды пікір айтып тұратын еді. Мен аудандық партия комитет қызыметкері ретінде осындай жастардан көз жазып қалмауды ойладым, мақсат тұттым.

Тұңғышбай 1971 жылы аудандық мәдениет бөлімі театрының режиссері болып тағайындалғаннан кейін де ең алғаш «Шұғаның белгісі» пьесасын қолға алған. «Халық театры» атағы басқа да қойлымдармен қатар осы «Шұғаның белгісі» спектаклінің көркемдігі мен өнерпездарының орындау шеберліктеріне байланысты берілді. Актогай аудандық халық театры мен «Тоқырауын толқыны» халықтық-фольклорлық эн-би ансамблі атағын алып, өсіп-өркендеуіне бүкіл облысқа, одан әрісі республика, Одакқа, шет елдерге танымал болуына Тұңғышбай мен өнер иелерінің сіңірген еңбегі көз алдымында. Өзі әрі режиссер, әрі актер, әрі суретші, әрі шешен Тұңғышбай – табиғи дарын иесі. Оның зеректігі

ізденгіштігі өнерге деген құштарлығы, өз ісіне деген ұқыптылығы үлгі тұтарлық қасиет. Оның жұмысы уақытпен есептелмейтін. Ол талай түнді кезекті қойылымның сценарийін көз алдына келтіріп, ой елегінен өткізіп, қиялдаумен, қағазға түсірумен, суретін салумен өткізетінін білетін едім, оны осындағы еңбек үстінде сан рет көрдім. Еңбекқорлығына риза болатынын.

Тұңғышбай Мұқанов режиссер болып жұмыс жасаған алғашқы үш жылда 12 спектакльді сахнаға шыгарды. Шет, Жаңаарқа, Ақадыр және Семей облысының Шұбартая, Абай аудандарының тілтен астана жүртшылығымен де жүздесті. Өнердің әділ сыншысы халық екендігі мәлім. Астанада актогайлықтар өнерін тамашалаған жазушы Р.Бердібаевтың екінші рет көрсетілуін сұрап, республикалық теледидарға: «Ақтогай ауданының өнерпаздарының өнері неткен ғажап еді» - деп телефон соққандығы, Караганды облысының Егіндібұлақ ауданында «Найзағай» спектаклі ойнал жатқан кезде Қарашұбардың (Шәпібай марқұм) жүгіріп шығып, Мәдиді (Куат) сыртынан балағаттайтын жерінде залда отырган ананың бірі орнынан үшіп тұрып, сахнадағы Қарашұбарға ((Шәпібай) : «О, жауыз, өлім келсін саған!» - деп айқай салуы актерлер ойынының шындыққа бергісіз нанымды суреттелуіне деген сенім мен теңдесі жок шеберлікке көпшіліктің тәнті болғандығының айғағы.

1973 жылы Ақтогай халық театры I дәрежелі дипломмен наградталып, республикалық байқаудың лауреаты атанды. Ал, 1976 жылы Бүкілодақтық байқаудың женімпазы атанып, Алтын медальді иеленді. Отызға жуық кейіпкері бар қазақ халқының ірі туындыларының бірі, КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Ә.Нұрпейісовтың «Қан мен терін» республикамызда үшінші болып сахнаға шыгарды. Бұл туралы трилогия авторы өз туындысын Ақтогай сахнасында тамашалағанда: «Сіздердің ән мен жырға толы өлкелеріңізде болған аз уақыт менің жанымда

ұзак сақталады. Мен сіздердің өмірге, өнерге қызыға қарайтын өлкелеріндегі қатты бағалаймын» -дегенді.

Аудандық мәдениет белімі менгерушісі Тұңғышбайдың режиссерлік мол енбегі тек театр сахнасында ғана емес, «Тоқырауын толқындары» халықтық-фольклорлық ән-би ансамблінің құрылуы, осуі, жаңаруы бойында да көрініп жатты. Ұжымның ең алғаш табысы драма үйірмесінен «Халық театры» атағын алумен басталса, сол толқынның табысы «Тоқырауын толқындары» 1975 жылы «Халық ансамблі» атағын жеңіп алумен жалғасқан еді. Тоқырауынның киелі топырағынан казак өнеріне бұлбұл көмей Күләш пен Арқаның ақының әншісі Манарабекті, шертпе күй шебері Мағауия мен Аққызды, төкпе ақын әрі әншілер Әсет, Шашубай нәр алған, тәрбие алыш түлеп ұшқан. Сахнаны сәнгे, ел-жүрттү әнге болған, халықтың рухымен тербел келе жатқан Ақтогайдың оперлі ұлқыздары осы өнер жүлдәздарының жолын үрнақстан үрпаққа жалғастыруда. Осы жалғастық, мұрагерлік дамығын, заман талабына сай биікке котерілуде «Тоқырауын толқындары» халықтық ән-би ансамблінің откенине, осуіне, өркендеуіне, қазіргісіне езіндік із қалдырыған оперназдар есімін мақтанышпен айта аламыз. Осыдан жарты гасырдан артық уақыт бұрын осы ұжымның опер айдашында жүзуіне бастаушы болған сахна саңлақтары Тұрғаш Тұсіпбаев, Оралтай Сүлейменов, Әшембек Әбдіғұлов, Сұндетқазы Мұқтарбеков, Төлеу Аяғанова, Жақсызың Әмашев, Дариға Ақатаева секілді аға өкілдері. Ал бұл опер саңлақтарының заңды жалғасы Ақтогай ханың театры мен «Тоқырауын толқыны» халықтың ән-би ансамблі ұжымы мүшелері. Қандай тамаша заңды сабактастық, табиги дарындылық әкениң балаға, ағаның інігे жеткізген опер остафетасы.

Бектұрсын, Дәртай, Тұңғышбай, Қуат пен Аманолла, Нұрландар – ауыл өнерінің академиктері, ал газетіміздің №13 – ші санында аталғап ұжым мүшелері, өнер иелсі ауыл өнерінің докторлары мен кандидаттары дең

бағалаймын. Өйткені, Ақтөгай топырағы, елі өнер мен талантты дүниеге келтірген, өнерлі ұрпақтар жаһасын тапқан жер. Арқа белінің самал желі жаңынды тербетер әсем ән болып сай саланың бұлағының, Тоқырауын өзенінің акқан сылдыры мен шалғынның сыйбыры, биік таулары мен жақпар тастарының жаңғырығы қанына сіңіп, жан-тәнін тебіренткен ұрпақтарының бірі - Тұңғышбай Мұқановтың режиссер, ұжым жетекшісі ретіндегі тындырған ісін жинақтап айтар болсақ, ол -тұған халқының үлкені де, кішісі де Тұңғышбайды аса құрмет тұтатындығы. Әрине, қажырлы еңбегі, үлкен адамгершілікті жүргі-барлық істе ұжыммен біргелігі үшін. Сол бір халық ықыласына бөлөнген күндер алыстап барады, - дейді Тұңғышбай.

«Дала әуендері» атты фильмконцертке тұсу кезіндегі Қызыларай тауының керілген түлғасы, жайлаудағы толассыз еңбек... Москвандың халық шаруашылығы жетістіктері көрмесінің ашық эстрадасында, Сокольники паркіндегі иін тірескен халық алдындағы концерт... Венгрия астанасындағы концертке халықтың қошеметі мен құрметі...Астанымыз Алматыда Сәкен Сейфуллиннің 90 жылдық салтанаттарында академиялық драма театрында тақырыптық концерт койып, жүртшылық пен республика өнер қайраткерлерінің КСРО халық артисі М.Сүртібаевтың сезімен айтқанда, «академиялық драма театрының сахнасын дүр сілкіндіріп», ал халық артисі Әнуар Молдабековтың «Мынау өнері таусылмайтын, өлеңі сарқылмайтын аудан екен. Осынша өнерпаз бір ауданға қалай сыйып жүр?!» - деп таңдай қакқаны, бәрі-бәрі көпишлікке қуаныш сыйлаған бақыт күндері ел есінде.

Тұңғышбай Мұқанов 1980 жылдары Ақтөгай ауданы Қазақтелекильм киностудиясы арқылы деректі фильм түсіруді үйлемдастырды. Ол ауданның мәдениет саласында жүргендеге қазіргі Ж.Шайдаров атындағы мәдени саябағының ресми ашылып, Мәдениет министрлігінің

есебіне алынуына үйіткы болғаны да белгілі. 1982 жылы мәдениет үйі жаңынан қоғамдық негізде өлкетану мұражайын ашуды қолға алғып, қазіргі тарихи этнографиялық – археологиялық мұражайдың негізін қалауға, оны жабдықтауға үлесін қости. Бұл мұражай бүтіндері танымдық экспонаттары бойынша республикаға танылал. Тұңғышбай Өміртайұлының өмірінің өзегі тынымсыз еңбек. Халқын сүйген өскелең ұрпаққа үлгі боларлық еңбек. Ол осы еңбек жолында автолавка жүргізуісі, аудан әкімінің орынбасары, селолық совет төрағасы қызметтерін кімнен болса да кем атқарған жоқ. Ол қаршығадай түйіліп сан мінбеден сөйлеп тұрғанда көпшілік елдің сүйсінгенінің сан қуәсі болғанымыз бар. Оның сөзі мен ісінің арасында алшақтық болмайтынын да көріп жүрміз. Еліміз бен ауданымыздың аса бір қын аласапыран кезеңінде Тұңғышбай Өміртайұлы аудандары қәсіптік техникалық училищенің директорлығына жіберілді. Тұңғышбай нарыктық экономикаға көшкен өтпелі кезеңде мектептің оқу-материалдық базасын, педагогикалық инженер кадрларын сол қалпында сақтап қалуға басшылық жасады. Бір бұрауын шетінетпеді. Егін салып халыққа тегін және арзан жем сатуды, зейнеткерлердің шебін шауып беруді үйімдастыруды. Қызы қыста жол аршу, түрлі төтенше жағдайда қәсіптік мектен техникасы мен инженер – техник кадрлары қол үшін берер сенімді ұжымға айналды. Жазда Тоқырауын өзсініспен (Қарамойыннан) арықпен су шынарын халықтың огород салуына жағдай жасады. Егіндібұлактағы ата-аналарымыз сонау қын жылдары қолдарымен қазған қасиетті тоганға бұлақ сүйн қайыра шығартып, шағын су қоймасын жасаттыруды. Тұңғышбай Өміртайұлының мектеп ұжымын үйімдастыру, басқару салаларында демократия принциптеріне бағытталған әдістерді пайдалануының нәтижесі мақсатқа жеткізді. Ол оқытушылардың өз білімдерін көтеруіне, сырттай оқып жоғарғы білім алуына

айрықша ықпал жасады. Мектеп жанынан оқу-өндірістік база ретінде тері өңдеу цехын, шағын наубайхана және монша ашқызып жұмыс жасатты. Мектеп жатақханасын аудан бойынша орталықтандырылған интернат деңгейінде ұстал отыр. Тіптен Теміртау қаласындағы арнаулы мектептен тапсырыспен жіберілген ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды кесіптік мектеп ұжымының қайырымды қанатының астына алыш, оқытып, тәрбиелеуін қындықтарға тезе жүріп ұйымдастырыды. Мектепті Ы.Алтынсарин атындағы Ғылым Академиясы ұсынған тері өңдеу оқулығын сынамадан өткізудің эксперименттік алаңына айналдырыды. Әбдірахманов Гайнекеннің, Ақпанбаева Торғайдың оқу бағдарламалары және оқулықтар мен деректі кітаптар жазуына мүмкіндіктер туғызыды. Олардың ұлттық қолөнер бағдарламасы және ауыл шаруашылығы мен өндіріске қажетті мамандық бағдарламаларын мектептің оку жүйесіне енгізді. Мектеп оқушылары спорт жарыстарынан жақсы жетістіктерге жетуде. Ал, көркеменер саласында мектеп ұжымы биік сатыда. Тұңғышбай оқушылардың «Тоқырауын түлектері» атты өнер ансамблін құрып, Абайдың 150 жылдық мерей-тойында женімпаз ретінде Үндістан мемлекетіне (Делиге) өнер сапарымен өзі апарып келді.

Кейінгі жылдары Президенттік, Парламенттік сайлауларды өткізудің саяси науқандарында аудандық штабқа жетекшілік жасап, нәтижелі істер тындыруда. Бірнеше дүркін селолық, аудандық облыстық кеңестерге депутат болып сайланған. 1998 жылы аудандық «Арқа еңбектері» газеті өзкізген «Жыл адамы» болып танылған.

Жарылғап Тохметов,
селолық ардагерлер кеңесінің төрагасы.
Тоқырауын Тынысы 20шілде 2008 ж.

7. Өлкені сүюдің озық үлгісі

Қазіргі таңда «Рухани жаңғыру» өлкені танудан басталады деген ой орын тапқан. Мұның бәрі ата-баба тарихын аға буындардың өнегелі өмірі мен олардың өшпес еңбек туындыларын, иглікті іс-шараларын үлгі ретінде қабылдап, құрмет тұтуға бағыттайды.

Республикамызға белгілі өлкетанушы Тұңғышбай Мұқанның «Ақтогай- тарихтың тас сандығы» туындысында Елбасының «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласында қозғалған өлкетану ісін дамыту мәселесі толықтай қамтылған. Өскелен ұрпаққа өлкетану бағытында қандай құндылықтарды басшылыққа алған жөн екені кітап беттерінде сайрап тұр. Әрбір азаматқа Отаның сүюдің өсken өлкесінен бастауы керектігін осы еңбек үлгі етіп тұр.

Тұған өлкені жан-жақты зерделеп, жіті зерттеп білу өлкетану ғылымының басты міндеттері болып саналады. Тәуелсіз Қазақстан тарихын білу әуелі туып-өсken өлкенің тарихын білуден басталады. Өзінің тегін, кіндік қаны тамған өлкенің тарихын білмеген адам өз халқының тарихын білуге ұмтылмайтыны хақ. Ал мұндай адам ұлтжанды ел азаматы, тәуелсіз мемлекетіміздің шынайы патриоты, ата-баба мұра еткен жерін қоргай алмайтыны анық. Конституциямыздың 1 бабында «Республика қызметінің түбекейлі принциптері: қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық; қазақстандық патриотизм» делінген «Қазақстандық патриотизм» принципі қолданыстағы заңдардың ішіндегі ең жоғары пәрменді күші бар Ата Заңымыздың 1 бабында бекер қарастырылмаған. Мәнінің өте зор екендігін айқындал тұр. Орыстың философ-жазушысы А. Герцен: «Кітап – бір ұрпақтың екінші ұрпаққа қалдырар рухани есietі»-деп жазған екен. Көбіне, аға буын ел, жер тарихын, шежірені терен біletіні анық. Ал қазіргі смартфоннан көз алмайтын қайсібір өскелен ұрпақтың қасиетті парызы тұған өлкенің тарихын зерделеп

білу, аялап корғау, ұрпақ жалғастығын сабактастыру, ұлт құндылықтарын қастерлеу болып табылады. Осыған орай, өлкетану ісін жетілдіру мақсатында риясyz еңбегі бүкіл республикамызға белгілі өлкетанушы хәм қаламгер, Ақтогай ауданының Құрметті азаматы, «Құрмет белгісі» ордені мен ҮІ.Алтынсарин атындағы төс белгі иегері, «Білім беру саласының озық қызметкері», «Мәдениет саласының үздік қызметкері» Мұқан Тұңғышбай Өміртайұлының қалың жүртшылыққа ұсынған, жақындаған жарық көрген киелі өнірге арналған «Ақтогай - тарихтың тас сандығы» (Ақтогайдың ғасырлық шежіресі. Деректі топтамалар) атты еңбегінің құдылығын айырықша атап өтіп, маңызды тұстарына назар аударайық. Жыл бұрын Тұңғышбай Мұқан өзінің немересі Медеу Әбеузар екеуі Ақтогай ауданының тарихи жерлерін 5 айда 5 мың шақырым жүріп өтіп «Ақтогай-тарихтың тас сандығы» атты танымдық деректі фильм түсіргені белгілі. Ол фильм көрермендердің тандауында ыстық ықыласына бөленіп, жүртшылықтың жоғары бағасын алған болатын. Ал бұл кітап сол фильмнің көріністеріне қосымша деректі түсіндірме іспеттес бола тұра, оның беттерінде тарихи мағұлыматтар одан да дәйекті, терең және ауқымды түрде берілген. Ақтогай аймағы талай тарихи кезендер мен оқиғалардың күесі болған қастерлі өнір екендігіне көзімізді жеткізеді.

Кітаптың мазмұны мен мәні туралы автордың өзі «Оқырманға арнау» ретінде былай жазған: «Өткенді білуге құштарлық, болашақ үшін рухани нәр іздеу, өзімізден бұрынғылардың тындырғандарын тану да бағалау-өркениетті өмірдің өзекті өрісі, айшықтаушы арқауы... Дала даналарының ісінен тағылым алу-адастырmas темірқазық. Бір сэт артқа бұрылып толғану, болашақ үшін парыз. Тарихи-танымдық бұл кітапты аудан өмірінің жылнамалық мағлұмattар тізбесі іспетті туындылардың бірі деуге болады». Бұл кітап тарихи тізбектес мынадай тараулардан

тұрады: «Ақтоғай аймағының дана бабалары мен рухты арыстары»; «Ақтоғайлық кеңес одағының батырлары мен еңбек ерлері»; «Ақтоғай-тариҳтың тас сандығы»; «Ақтоғай аймағының айшықты да айғақты деректері»; «Аудан тарихының жылнамалық деректері-ғасыр шежіресі»; «Жоғары марапат иелері мен ел ардақтылары»; «Ақтоғай аумағындағы тарихи және мәдени ескерткіштер». Осы аталған тақырыптар талай сырды ашып тұрганы айдан айқын. Бұл кітаптың басты мақсаты - үлкенді-кішілі қауым мен өскелең жастарға патриоттық тәрбие беру мен өлкетану ісін жетілдіру жолдарымен қоса отансұйгіштікке тәрбиелеу бағыт-бағдары басымдылық танытып отыр.

Тұған өлкенің өз ерекшеліктерін, табиғатын, тарихын, халықтың әлеуметтік тұрмысын зерттең, оны жас үрпақ тәрбиесінде пайдалану өзінің маңыздылығын жоймайды. Өлкетану іс-шаралары адамның дүниеге деген дұрыс көзқарасын қалыптастыру мен патриотизм сезімін ұштап, Отанға деген сенімін нығайтуға негіз болады.

Киелі Ақтоғай өнірі көрікті табиғаты мен тамыры терең тарихи мұраларға, кең қазбаларына бай өлке. Тұлеп ұшқан тұлғалардың Қазақстан мақтан етер ғылым мен мәдениет салаларына қосқан үлестері ұшан теңіз. Ең әуелі Қазақстанның тәуелсіздік идеясына бастарын тігіп, азаттық аңсап құрбан болған ақтоғайлық Алаш Арыстарын атап еткен жөн. Олар - Қазақстанда азаттық туын бірінші болып тіккен, Алаш Үкіметінің 15 мүшесінің үшеуі Ақтоғай топырағында дүниеге келген, Алаш Үкіметінің төрағасы Әлихан Бекейханов, Лениннің алдына барып, қазіргі кең байтақ жеріміздің аумағын рәсімдеп шыққан Әлімхан Ермеков, жаңа құрылған мемлекеттің Конституциясын жазған заңгер, Үкіметтің Бас прокуроры Жақып Ақбаевтар болатын. Өнер саласында жасында жарқылдаған ССРО Халық әртісі атағын 24 жасында алған жезтаңдай әнші Күляш Байсейітова, атақты әнші-композитор Манарабек Ержанов, күй өнерінің майталмайы Magauia Хамзин,

ақын-композитор Әсет Найманбаев. Ақтогай өлкесінің өнері жаунар тастардай жарқылдаған, сыңғырлаған күміскемей әнишілер мекені екені ертеден белгілі. Қазірде дарынды ізбасар әнші, ақын, айттыскер, спортшы жастар өнер сахнасында биіктен көрініп, жүлделі орындарды алып отыр.

Кітапта жазылған бір-екілі мәлімет пен белгілі кейінкерлерді көзім көргендіктен, екі ауыз естелік сөз қосуды жөн көрдім. Бірінде былай жазылған: «1930 ж.-Аудандық сот мекемесі құрылып, Күнтуар Сүлейменов соттың судьясы болып қызмет атқарған. Ол 1958-1962 жылдары Қазақ ССР Жоғарғы сотының төрағасы болған». Сонымен, Ақтогайдың қасиетті топырағынан қадам басқан К.Сүлейменовтің заң саласындағы ең жоғарғы лауазымды қызмет атқарғандығы туралы тамаша мысал. Ол кісіні сырттай білетінім, 1976-1985 жылдары Қазақ ССР Фылым академиясының Философия және құқық институтына мен қызметтес болған баласы, кейінгі жылдары академик атағын алған баласы Майдан Сүлейменовке келіп тұратын. Ардақты ақсақалды институт басшылары және басқа да қызметкерлер үлкен құрметпен қарсы алатын. 1985-1990 жылдары Қазақ ССР Жоғарғы Сотына келіп жүргенінде ілтипатпен сәлем беретін едім. Ол кезде құрметті заңгер аға пенсияда болса да, адвокат міндеттін атқаратын. Өкінішке орай сол шакта, ағаның Ақтогайда қызмет істегенін білмедім, әйтпесе естелік әңгімесін естіген болар едім.

Тағы бір қысқа естелік. 1968 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің заң факультетінің 1 курсында оқып жүрген кезімде Алаш ардагері Жақып Ақбаевтың қызы, ұстазымызы Аспазия Жақыпқызы Жакыповадан (Кеңестік дәуірдің ол кезеңінде бұл жағдайды естімеген едік, өйткені алашордашыларды халық жауы санап, атын ауызга алғызыбайтын) дәріс алыш, емтиханды үздік бағага талсырғаныма қуанышты болған едім. Көп кейін білгеніміз, ол кісінің жұбайы - белгілі мемлекет және қоғам

қайраткері, академик, жерлесіміз Хайдар Арыстанбеков екен. Ағамыздың кызы Ақмарал Хайдарқызы Арыстанбекова 1989-1991 жылдары - Қазақ КСР Сыртқы істер министрі, 1992-1999 жылдары - Біріккен Ұлттар Ұйымы жанындағы Қазақстан Республикасының тұрақты өкілі жоғары лауазымды да ардақты қызметтерін атқарған. Ақмарал Хайдарқызын білетінім, 1973-1983 жылдары ол Алматыда Қазақстан Жастар одағы Орталық комитетінің бөлім меншерушісі кезінде жас ғалымдар кеңесінің кейбір іс-шараларын бірігіп ұйымдастыратын едік.

Атаалмыш кітап туралы қорытып айтар болсақ, туған өлкеміз жайлы сансыз жылдар бойы естіп-білмеген талай маңызды тарихи мағлұматтарға көзіміз жеткені, ой-санамызды байытып, Арқа белі Ақтоғайдың қасиетті топырағына деген құрметімізді одан сайын арттырды. Сонымен, ықылым заманнан бастау алған, өнегелі тарихын тағылым тұтқан, өткенін жаңғыртып, өшкепін жаңдырыған киелі Ақтоғайдың бүтінгі ұрпақтары оның өшпес тарихи құндылықтарының бәрінің мұрагері ретінде мақтан стеді. Осы игілікті істердің басында еңбегі ерен, білікті маман, білімдар өлектанушы, дарынды көсемсозіні, қаламы қарымды қаламгер, елдің адаматы Тұңтышбай Мұқаш тұрғанын жұрт анық біліп, аса құрмет тұтады. «Літогай - тарихтың тас сандығы» атты кітабы соның бір айғаны.

Нақынбек Садуақасов,
Запер публицист
«Орталық Қазақстан» 2021 жыл

М А З М Ұ Н Ы

I. КІРІСПЕ

1. Отбасылық өмірбаян.....	3
2. Алты Алашқа мәшіүр болған Ақтөғай	6
3. Ата-тектік шежіре	6

II. ТАҒДЫРДЫҢ ТЕРЕҢ ТАМЫРЫ

1. Бабалардан бастау.....	8
2. Тар тағдырылы, қиянат қыспақты ғұмыр.....	19
3. Білім жолындағы бейнетті белестер	30
4. Қабырғаны қайыстырар қара жұмыс	50

III. ТАҒДЫРЫМДАҒЫ ТАРМАҚТЫ АСУЛАР

1. Болашаққа беталыс	62
2. Ғұмырыма құт әкелген еңбек жолым	69
3. Тиянақты тұғырым болған Ақтөғай.....	88

IV. ТЫНЫМСЫЗ ТАҒДЫР, ГАЖАЙЫП ҒҰМЫР

1. Өмір откелдерінің бедерлі белестері	161
2. Тайталасты ғұмыр	239
3. Танымдық-тағлымдық ғұмырым	273
4. Шығармашылық шындарға ұмтылыш	289

V. ЖАНГА ЖАҒЫМДЫ ЖАЗБАЛАР

1. Шынайы шындық	322
2. Ақтөғай – ар әлемі, ән әлемі	323
3. Дарын иессі.....	324
4. Тұңғаның сұнқар тұлғасы.....	326
5. Аймақтың жоғын жоқтаған.....	332
6. Талантты мен талабы тынымсыз тасқындаған	335
7. Өлкө сүюдің озық үлгісі	343

Тынымсыз ғұмырым
(Естеліктер)
Тұңғышбай Мұқан

Редактор – ӘМІРТАЙҰЛЫ ТІЛЕУҒАЛЫ

Техникалық редакторы –
ТҰҢҒЫШБАЕВА АРАЙЛЫМ

Корректоры – ӘБЕУЗАР МӨЛДІР

Компьютерде терген –
ТҰҢҒЫШБАЕВА ШҮФЫЛА

Басуға 15.03.2021 ж. қол қойылды.

**Пішімі 60 x 84 1/16.
Офсеттік қағаз. Көлемі 9,2. б.т.**

**Тапсырыс берушінің файылынан ЖКК Марченко Г.Г.
баспаханасы, Әлиханов көшесі, 37.2020-11**